

บทที่ 4

พิธีกรรม พิธีการในราชสำนัก

พิธีกรรมเป็นสาระสำคัญประการหนึ่งในกฏมณเฑียรบาล พิธีกรรมดังกล่าวมีทั้งพระราชพิธี 12 เดือน และพระราชพิธีอื่นๆ เช่น อินทราภิเษก เบาะพก พิธีเฉลิมพระอู่ เมื่อพิธีกรรมเหล่านี้คือกิจกรรมที่พระมหากษัตริย์ต้องกระทำ การศึกษาสาระของพิธีกรรมต่างๆ ย่อมทำให้เข้าใจจุดประสงค์ที่แท้จริงของการประกอบพิธีกรรมนั้นๆ ทั้งนี้ผู้ศึกษามีความเห็นว่ พิธีกรรมนั้นคือรากฐานที่มาของสิทธิธรรมและคือปัจจัยช่วยสร้างความจงรักภักดีให้กับองค์พระมหากษัตริย์

พิธีการในราชสำนักไม่ได้เขียนไว้ชัดเจนเช่นพิธีกรรม แต่เมื่อพิจารณาสาระหลายๆตอนในกฏมณเฑียรบาลอย่างละเอียด พบว่าสาระเหล่านั้นได้แฝงข้อมูลอันว่าด้วยพิธีการต่างๆ ไว้มากมาย ไม่ว่าจะเป็นเรื่องการแต่งกาย ลำดับที่นั่งในการเข้าเฝ้าและตามเสด็จ รวมไปถึงข้อกำหนดเกี่ยวกับเครื่องยศของเจ้านายและข้าราชการในลำดับศักดิ์ต่างๆ พิธีการเหล่านี้เป็นสิ่งสะท้อนให้เห็นสภาพสังคมที่เต็มไปด้วยพิธีรีตรองของราชสำนักซึ่งถือเป็นสังคมชั้นสูงได้เป็นอย่างดี

ข้อสังเกตเกี่ยวกับพิธีกรรมในกฏมณเฑียรบาลและเอกสารอื่น

การตั้งข้อสังเกตเรื่องนี้ขึ้นมามีเหตุผลจากเมื่ออ่านกฏมณเฑียรบาลแล้วพบว่ารายชื่อพระราชพิธีต่างๆ นั้น บางพระราชพิธีไม่สอดคล้องกับเอกสารอื่น บางพระราชพิธีปรากฏในเอกสารอื่นแต่ไม่ได้กล่าวไว้ในกฏมณเฑียรบาล ฉะนั้น ประเด็นนี้ผู้ศึกษาจึงพยายามที่จะอธิบายถึงสาเหตุของความผิดแผกกันดังกล่าว

การพระราชพิธีในกฏมณเฑียรบาลประกอบไปด้วย พระราชพิธี 12 เดือน ได้แก่¹

“เดือน ๕ การพระราชพิธีเผด็จศึกลดแจตร ออกสนาม

เดือน ๖ พิธีไพศากขย จรดพระราชองค์ล

เดือน ๗ ทูลน้ำล้างพระบาท

เดือน ๘ เข้าพระวษา

เดือน ๙ ตุลาคม

เดือน ๑๐ พัทรบท พิธีสาท

เดือน ๑๑ อาสยขแห่งเรือ

¹วินัย พงศ์ศรีเพียร, บรรณาธิการ, กฏมณเฑียรบาล ฉบับเฉลิมพระเกียรติ (กรุงเทพมหานคร : โครงการวิจัยเมธีวิจัยอาวุโส สกว “กฎหมายตราสามดวง : ประมวลกฎหมายไทยในฐานะมรดกโลก”, 2548), หน้า 143.

- เดือน ๑๒ พิธีจรองเปรียง ลดชุดลอยโคม
 เดือน ๑ ไล่เรือ เถลิงพิธีศรีย่าพวย
 เดือน ๒ การพิธีบุศราคัมเสก เจริญพระโคกนเคียง
 เดือน ๓ พิธีธานยะเทะห
 เดือน ๔ การสัปรษณิน”

นอกจากพระราชพิธี 12 เดือนแล้ว ยังมีการพระราชพิธีอื่นๆที่กล่าวไว้ในกฎมณเฑียรบาลด้วย ได้แก่ “ปัดมาพิเสก ราชากัมเสก อินทรากัมเสก สังครามากัมเสก อาจารย์ากัมเสก ประถมกรรม มัทยมกรรม อุดมกรรม อุปราคา ปราบคากัมเสก เบาะพก คชกรรม ถือน้ำ มเหสีทรงครรรค์ เถลิงพระอยู่”² การพระราชพิธีเหล่านี้บางพิธีมีข้อมูลเขียนไว้ในกฎมณเฑียรบาล บางพิธีเป็นเพียงการกล่าวถึงเท่านั้น ไม่มีรายละเอียดใด ๆ เมื่อนำข้อมูลเหล่านี้มาตรวจสอบกับเอกสารอื่น พบข้อที่คล้ายคลึงและแตกต่างกัน ดังแสดงให้เห็นในตารางต่อไปนี้

²เรื่องเดียวกัน, หน้า 140-141, 151-152, 166-168, 172-174.

ภาพที่ 3 :ตารางแสดงพระราชพิธี 12 เดือน พระราชพิธีและพิธีอื่น ๆ ในกฏมณเฑียรบาลและเอกสารอื่น

เอกสาร/ผู้แต่ง	เดือน 5	เดือน 6	เดือน 7	เดือน 8	เดือน 9	เดือน 10
กฏมณเฑียรบาล	เผด็จศึกลดเจตร ออกสนาม	จรดพระอังกัล	ทูลน้ำล้างพระบาท	เข้าพระวษา	ตุลาการ	พัทธบท พิธีสาท
โคลงทวาทศมาส	-	ไถนา	-	เข้าพรรษา		พิธีสารท ภัทธบท
กาพย์ห่อโคลงนิราศ ธารโศก	การออกสนาม สงกรานต์	จรดนังคัลแรกนา	-	เข้าพระวษา	-	ภัทธบท สระสนาม
คำให้การชาวกรุงเก่า	เถลิงศก	จรดพระนังคัล	ตุลาการ	บวชนาค,สมโภช พระพุทธสุรินทร (พระพุทธสิหิงค์)	นารายณ์ประทมสินธุ์	ภัทธบท, ทอดเชือก คามเชือก,สนามช้างคัน ม้าคัน
คำให้การ ขุนหลวงหาวัด	-	-	-	-	-	-
คำให้การขุนหลวง วัดประดู่ทรงธรรม	-	-	-	-	-	-
โยสค์ สเคาเต็น	-	-	-	-	-	-

เอกสาร/ผู้แต่ง	เดือน 5	เดือน 6	เดือน 7	เดือน 8	เดือน 9	เดือน 10
ฟาน ฟลิต	-	แรกนา (ไม่ได้ระบุเดือน)	-	-	-	-
เดอ ลา ลูแบร์	สร่งน้ำพระพุทธ พระภิกษุ และบิดา มารดา	จรดพระนังคัล แรกนาขวัญ	-	ฤดูเข้าพรรษา (ไม่ระบุเดือน)**	-	-
นิโกลาส์ แชรแวงส	-	-	-	-	-	-
เดอ ชัวซีย์	-	-	-	-	-	-
บาทหลวงดาซาร์ด	-	-	-	-	-	-
ฉบับย่อสำเภากษัตริย์ สุลัยมาน	-	-	-	-	-	-
เองเจิลแบร์ต เคมป์เฟอร์	สงกรานต์ (ไม่ระบุเดือน แต่บอกว่าเป็นพิธี ขึ้นปีใหม่), คเชนทรสนาม (ไม่ระบุเดือน)**	-	-	เข้าพรรษา (ไม่ระบุเดือน)**	-	-

เอกสาร/ผู้แต่ง	เดือน 5	เดือน 6	เดือน 7	เดือน 8	เดือน 9	เดือน 10
อเล็กซานเดอร์ ฮามิลตัน	-	-	-	-	-	-
พระราชพิธีทวาทศมาส กรุงเก่าและกรุงกัม โขชา เลขที่ 480 ม. 59	-	จรดพระอังคัล แรกนาขวัญ	เคนทธรณีทิ้งข้าง	วะสันตะปะณะมวะษา	พิรุณสาเตรมะหามะฆ	มัทเยนขสะเตรสาตรา
ตำราพระราชพิธีเก่า	คเชนทร์สนาม ทอคเชือก, คามเชือก, ถือน้ำ	จรดพระนังคัล แรกนาขวัญ	เคณชะ	เข้าพรรษา	พรุณศาสตร์	พิธีสารท
ตำราทวาทศพิธี (ทวาทโสศก)	คเชนทรสนาม ทอคเชือก คามเชือก	จรดพระนังคัล แรกนาขวัญ	เคณชะราช	เข้าพระวัดตา	พิรุณศาสตร์	พิธีสารท
นางนพมาศ	สนามใหญ่, ถือน้ำ	จรดพระนังคัล	เคณชะ	อาษาฒมาศ	พรุณศาสตร์	ภัทรบท
โคลงพระราชพิธี ทวาทศมาส	ถือน้ำ, คเชนทร์ศว์สนาม, ทอคเชือกคามเชือก, สงกรานต์	จรดพระนังคัล, พีชมงคล, วิสาขบูชา	สลากภัต	เข้าพรรษา, บวชนาคหลวง, ฉลองเทียนพรรษา	พรุณศาสตร์, ข้างบารุงา	ถือน้ำ, กวนข้าวทิพย์, พิธีสารท

เอกสาร/ผู้แต่ง	เดือน 11	เดือน 12	เดือน 1	เดือน 2	เดือน 3	เดือน 4	พระราชพิธีอื่น ๆ
กฎหมายเทียบบาล	อาสขุขแห่งเรือ	จองเปริยง ลคชุลอย โคม	ไล่เรือ ตรีย่าพวย	บุตรยาภิเศก เจวีรพระโค- กินเลี้ยง	ชานยะเทะเทห	ตีพรรษฉิน	ปีถมาภิเศก ราชาภิเศก อินทราชาภิเศก สังครามาภิเศก อาจารย์ยาภิเศก ประถมกรรม มัธยมกรรม อุคมกรรม อุปราคา ปราบดาภิเศก เบาะพก คชกรรม ถือน้ำ มหีสีทรงครรรค์ เถลิงพระอู่
โคลงทวาทศมาส	อาสขุขแห่งเรือ	ถววยโคม ถววยพระเปริยง**	พิธีว่าว ตรีขัมปวาย	บุษยาภิเศก	ส่งพระโพสพ (แม่โพสพ)	พิธีตรุษ	-

เอกสาร/ผู้แต่ง	เดือน 11	เดือน 12	เดือน 1	เดือน 2	เดือน 3	เดือน 4	พระราชพิธีอื่น ๆ
ภาพย่อ โคลง นिरาชาทร โสภ	แข่งเรือ	ถ่องแฉวโคม	พิธีว่าว	ข้มพวาย	ธานย์เทาะห์	พิธีตรุษ	-
คำให้การ ชาวกรุงเก่า	อาสาชูช, ลอยกระทง ๑๒ ถวายเป็นพุทธบูชา, เลี้ยงลูกขุน ข้าราชการทั้งปวง, พระราชทาน- พระกฐิน	จองเปรียง, จุลกฐิน	พิธีโคลง (ชักว่าวเรียกลม)	บุษยภิเษก	ขันคอ (รายละเอียดย เป็นพระราชพิธี ตรีข้มพวาย)	สัมพัจฉรฉินท์	ราชาภิเษก, สงสการ พระบรมศพ, สมโภชพระราชกุมาร
คำให้การ ขุนหลวงหาวัด	ออกพรรษา, ทอดกฐิน, แข่งเรือ	-	-	-	-	-	งานพระเมรุ, งานราชาภิเษก
คำให้การ ขุนหลวง วัดประดู่ทรงธรรม	-	-	-	-	-	-	ธรรมเนียมการถือน้ำ, การพระเมรุ, พระราชพิธีลงทรง, พิธีโสกันต์, พิธีบรมราชาภิเษก

เอกสาร/ผู้แต่ง	เดือน 11	เดือน 12	เดือน 1	เดือน 2	เดือน 3	เดือน 4	พระราชพิธีอื่น ๆ
โยสค์ สเตาเต็น	กล่าวถึงพระราชพิธี ในเดือน 11 คงเป็น พิธีทอดกฐิน	-	-	-	-	-	การพิธีทอดผ้าพระกฐิน (ระบุว่าเดือนตุลาคม)
ฟาน ฟลิค	-	-	ไล่ชิงช้า (ไม่ระบุเดือน)**	-	-	-	ถือน้ำ การพิธีทอดผ้า พระกฐิน
เดอ ลา ลูแบร์	ไถ่น้ำ (ไม่ระบุ เดือน)** (ข้อมูลว่า พระมหากษัตริย์ ไม่ได้ประกอบพิธีนี้ มานานแล้ว)	-	ตามประทีป, ประทีปลอยน้ำ (ระบุฤดูน้ำลด/ ช่วงต้นปีใหม่)**	-	-	-	ถือน้ำ, ไปพระบาท
นิโกลาส์ แซรเวต	พินน้ำ (ไม่ระบุ เดือน)** (ข้อมูลว่า พระมหากษัตริย์ ไม่ได้ประกอบพิธีนี้ มานานแล้ว)	-	ตามประทีปโคมไฟ (ระบุว่าเดือน ธันวาคม คงไปชม พร้อมเดอ ชัวซีย์)	-	-	-	อุปภิเชก

เอกสาร/ผู้แต่ง	เดือน 11	เดือน 12	เดือน 1	เดือน 2	เดือน 3	เดือน 4	พระราชพิธีอื่น ๆ
เดอ ชัวซีย์	อศวยุขมาสหรือพิธีไล่น้ำ (ไม่ระบุเดือน) (ข้อมูลว่าพระมหากษัตริย์ไม่ได้ประกอบพิธีนี้มานานแล้ว)	-	ตามประเพณีโคมไฟ (ระบุว่าไปชมในวังและกล่าวว่า "พิธีทำในวันขึ้นค่ำหนึ่งเดือนอ้าย (พฤศจิกายน) และวันนั้นเป็นวันขึ้นปีใหม่ของประเทศสยาม")	-	-	-	-
บาทหลวงคาซาร์ดี	พิธีฟืนน้ำหลังจากนั้นมีการแข่งเรือ (ระบุว่าในช่วงเดือนตุลาคม) (ข้อมูลว่าพระมหากษัตริย์ไม่ได้ประกอบพิธีนี้มานานแล้ว)	-	ตามประเพณีในวันปีใหม่ (ไม่ระบุเดือนแต่คาซาร์ดีคงไปชมพร้อมเดอ ชัวซีย์ จึงน่าจะ เป็นเดือนอ้าย)	-	-	-	-

เอกสาร/ผู้แต่ง	เดือน 11	เดือน 12	เดือน 1	เดือน 2	เดือน 3	เดือน 4	พระราชพิธีอื่น ๆ
ฉบับย่อสำเนา กษัตริย์สุลัยมาน	แข่งเรือ (ไม่ระบุ เดือน กล่าวแต่ว่า เป็นพิธีใน หน้าน้ำ)**	-	-	-	-	-	-
เองเจิลแบร์ต เคมพ์เฟอร์	-	-	-	-	-	-	การพิธีทอดผ้าพระกฐิน (ผู้เขียนให้ข้อมูล เพิ่มเติมว่า การเสด็จ ทอดกฐินทางน้ำนั้น ในความเห็นของสามัญ ชนทั่วไป เป็นพิธีเพื่อ ตัดกระแสน้ำ)
อเล็กซานเดอร์ ฮามิลตัน	ทอดกฐิน, ห้ามน้ำ (ระบุว่า ทำในเดือน พฤศจิกายน)	-		-	-	-	การพิธีทอดผ้า พระกฐิน

เอกสาร/ผู้แต่ง	เดือน 11	เดือน 12	เดือน 1	เดือน 2	เดือน 3	เดือน 4	พระราชพิธีอื่น ๆ
พระราชพิธี ทวาทศมาส กรุงเก่าและ กรุงกัมโพชา เลขที่ 480 ม.59	วายุหนัททิช- ไลยา แข่งเรือ ในแม่น้ำลำคลอง	จองเปรียง, บรมกาศกะติเก (ในตำรับ พรหมกรรมว่า พิธีศรีย่าพวย)	เอกสารขาด	เอกสารขาด	เอกสารขาด	เอกสารขาด	-
ตำราพระราชพิธีเก่า	-	จองเปรียง	ศรีย่าพวย	พิธีเพลง (ทรงชักว่าว)	ธานย์เทาะ	สัมพัจฉรฉินท์	พระราชกุมารขึ้นพระอยู่, พระราชกุมารจรดปัดพี, อาพาธพินาศ
ตำราทวาทศพิธี (ทวาทไสศก)	คเชนทรสนามาน ทอคเชือก คามเชือก	จงกรียม (น่าจะเป็น พระราชพิธี จองเปรียง)	ศรีขัมปววย	พิธีเพลง (ทรงว่าว)	ธานย์เทาะ	สัมพัจฉรฉินท์	-
นางนพมาศ	อาศุข	จองเปรียง	ศรีขัมปววยและ ศรีปววย	-	-	สัมพัจฉรฉินท์	วิสาขบูชา

เอกสาร/ผู้แต่ง	เดือน 11	เดือน 12	เดือน 1	เดือน 2	เดือน 3	เดือน 4	พระราชพิธีอื่น ๆ
โคลงพระราชพิธี ทวาทศมาส	อัสวายุช, คเชนทร์ศวสนาน, ทอดเชือกคามเชือก, ทอดผ้าพระกฐิน	จองเปรียง, ลอยพระประทีป	กะตึกเกยา (ตามเพลง คอยรับพระเป็นเจ้า จะเสด็จลงมา)	ตรีขัมพวาย, ตรีปาวาย	-	-	ทอดผ้าป่า, เทศน์มหาชาติ, เลี้ยงขนมเบื้อง

*ชื่อพระราชพิธีและพิธีสะกดตามอักษรวิธีที่ปรากฏในเอกสารต้นฉบับ
**ไม่ระบุเดือนที่ชัดเจนหรือในกรณีที่ระบุเดือนก็ไม่ใช่เดือนแบบไทย

ที่มา : วินัย พงศ์ศรีเพียร, บรรณาธิการ, กฎมณเฑียรบาล ฉบับเฉลิมพระเกียรติ (กรุงเทพมหานคร : โครงการวิจัยเมธีวิจัยอาวุโส สกว. “กฎหมายตราสามดวง : ประมวลกฎหมายไทย ในฐานมรดกโลก, 2548); “โคลงทวาทศมาส,” ใน วรรณกรรมสมัยอยุธยา เล่ม 2 (กรุงเทพมหานคร: กรมศิลปากร, 2530); เจ้าฟ้าธรรมธิเบศร์, “กาพย์ห่อโคลงนิราศธารโศก,” ใน วรรณกรรมสมัยอยุธยา เล่ม 3, พิมพ์ครั้งที่ 2 (กรุงเทพมหานคร : กรมศิลปากร, 2545); คำให้การชาวกรุงเก่า คำให้การขุนหลวงหาวัดและพระราชพงศาวดารกรุงเก่าฉบับหลวงประเสริฐ (พระนคร: สำนักพิมพ์คลังวิทยา, 2507); คำให้การขุนหลวงวัดประดู่ทรงธรรม เอกสารจากหอหลวง (กรุงเทพมหานคร: สำนักเลขาธิการนายกรัฐมนตรี, 2534); โยสค์ สเคาเต็น, “จดหมายเหตุของโยสค์ สเคาเต็นในรัชสมัยสมเด็จพระเจ้าทรงธรรมและสมเด็จพระเจ้าปราสาททอง,” ใน ประชุมพงศาวดารฉบับกาญจนาภิเษก เล่ม 1 (กรุงเทพมหานคร: กองวรรณกรรมและประวัติศาสตร์ กรมศิลปากร, 2542); รวมบันทึกประวัติศาสตร์อยุธยาของฟาน ฟลิต (วัน วัลิต) (กรุงเทพมหานคร : กรมศิลปากร, 2547); เดอ ลา ลูแบร์, จดหมายเหตุลาลูแบร์ ฉบับสมบูรณ, แปลโดย สันต์ ท. โกมลบุตร (พระนคร: สำนักพิมพ์ก้าวหน้า, 2510); นิโกลาส์ แชรเวส, ประวัติศาสตร์ธรรมชาติและการเมืองแห่งราชอาณาจักรสยาม, แปลโดย สันต์ ท. โกมลบุตร (พระนคร: สำนักพิมพ์ก้าวหน้า, 2506); เดอ ชัวซีย์, จดหมายเหตุรายวันการเดินทางไปสู่ประเทศสยามในปี ค.ศ.1685 และ 1686 ฉบับสมบูรณ, แปลโดย สันต์ ท. โกมลบุตร (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์ก้าวหน้า, 2516); ตาซารด์, จดหมายเหตุการเดินทางสู่ประเทศสยามของบาทหลวงตาซารด์, แปลโดย สันต์ ท. โกมลบุตร, พิมพ์ครั้งที่ 6 (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์บรรณกิจ, 2539); ดิเรก กุลสิริสวัสดิ์, ผู้แปล, ฉบับย่อตำราเกษัตริย์สุลัยมาน (กรุงเทพมหานคร : มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, 2527); เองเจิลแบร์ด เคมป์เฟอร์, ไทยในจดหมายเหตุแคมป์เฟอร์, แปลโดย อัมพร สายสุวรรณ, พิมพ์ครั้งที่ 5 (กรุงเทพมหานคร: กรมศิลปากร, 2545); อเล็กซานเดอร์ ฮามิลตัน, “จดหมายเหตุอเล็กซานเดอร์ ฮามิลตันเกี่ยวกับราชอาณาจักรสยาม,” แปลโดย สุพรรณิ กาญจนันฐิติ อักษรศาสตร์ มหาวิทยาลัยศิลปากร 11, 1 (2531); หอสมุดแห่งชาติ ส่วนภาษาโบราณหมวดพระราชพิธี เลขที่ 480 ม.59 พระราชพิธีทวาทศมาสกรุงเก่าและกรุงกัมโพชา; ตำราพระราชพิธีเก่าและตำราทวาทศพิธี (กรุงเทพมหานคร: กรมศิลปากร, 2548); “นางนพมาศหรือตำรับทำวศรีจุฬาลักษณ์,” ใน วรรณกรรมสมัยสุโขทัย (กรุงเทพมหานคร: กรมศิลปากร, 2528); สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอเจ้าฟ้ามหามาลากรมพระบำราบปรปักษ์, โคลงพระราชพิธีทวาทศมาส, พิมพ์ครั้งที่ 4 (กรุงเทพมหานคร: กองวรรณกรรมและประวัติศาสตร์ กรมศิลปากร, 2545).

จากตารางข้างต้นจะเห็นได้ว่า พิธีกรรมหลักหรือพระราชพิธี 12 เดือนนั้น หลายพิธีได้ยึดถือปฏิบัติกันมาจนถึงสมัยรัตนโกสินทร์ เช่น พิธีเผด็จศึก (ขึ้นปีใหม่/สงกรานต์) ออกสนามหรือจรดพระนังคัลแรกนาขวัญ บางพิธีเลื่อนมาปฏิบัติเร็วขึ้น บางพิธีเลื่อนไปปฏิบัติช้าลง บางพิธีที่กล่าวไว้ในกฎหมายเทียบบาลไม่ได้กล่าวถึงในเอกสารอื่นอีกเลย เช่น พระราชพิธีเดือน 7 ทูลน้ำล้างพระบาท ส่วนการพระราชพิธีอื่น ๆ เช่น อินทราภิเษก เบาะพก มเหสีทรงครุภ (พระราชพิธีเหล่านี้คงเป็นพระราชพิธีจรคือไม่ได้ปฏิบัติเป็นประจำ) ที่ให้รายละเอียดไว้ในกฎหมายเทียบบาลก็มีได้มีเอกสารอื่น ๆ กล่าวไว้ นอกจากนี้ยังมีข้อสังเกตว่า บางพระราชพิธีที่เอกสารชาวต่างชาติกล่าวถึงและให้รายละเอียดไว้ค่อนข้างมาก เช่น การเสด็จทอดผ้าพระกฐินทางชลมารคและสถลมารคหรือการเสด็จไปพระพุทธรูปไม่ได้ถูกกล่าวถึงในกฎหมายเทียบบาลเลย ที่เป็นเช่นนี้น่าจะเป็นเพราะ

1. พิธีกรรมต่างๆ ได้มีการปรับเปลี่ยนไปตามความเหมาะสมที่จะปฏิบัติหรือถือปฏิบัติในแต่ละช่วงเวลา เช่น พิธีตรียัมปวายในกฎหมายเทียบบาลระบุว่าประกอบพิธีในเดือนอ้าย ขณะที่กาพย์ห่อโคลงนิราศธารโศกกล่าวว่า พิธีนี้กระทำในเดือนยี่ เมื่อถึงสมัยรัตนโกสินทร์หนังสือนางนพมาศหรือตำรับท้าวศรีจุฬาลักษณ์ระบุว่าประกอบพิธีตรียัมปวายและตรีปวายในเดือนอ้าย แต่ในโคลงพระราชพิธีทวาทศมาส (สมัยรัชกาลที่ 5) พิธีตรียัมปวาย ตรีปวาย เลื่อนมาปฏิบัติในเดือนยี่เป็นต้น บางพระราชพิธีเช่น ทูลน้ำล้างพระบาทที่กล่าวไว้ในกฎหมายเทียบบาลถูกแทนที่ด้วยพระราชพิธี

เอกสารรัตนโกสินทร์ในที่นี้ได้แก่ 1. พระราชพิธีทวาทศมาสกรุงเก่าและกรุงกัมโพชา เอกสารชุดนี้แม้จะมีชื่อระบุว่าเป็นพระราชพิธีทวาทศมาสครั้งกรุงศรีอยุธยา (กรุงเก่า) แต่ความตอนต้นของเอกสารกลับระบุว่าเอกสารนี้เขียนขึ้นช่วงรัตนโกสินทร์ จ.ศ.1174 (พ.ศ. 2355/ค.ศ.1812) สันนิษฐานว่า คงนำข้อมูลในสมัยอยุธยา มาเขียนหรือเป็นการนำเอกสารสมัยอยุธยา มาชำระและคัดลอกใหม่ 2. ตำราพระราชพิธีเก่า และตำราทวาทศพิธี ตำราเล่มนี้ใครเป็นผู้แต่งและต้นฉบับเป็นของผู้ใดมาก่อนไม่ทราบแน่ชัด สันนิษฐานว่าน่าจะเป็นเอกสารรัตนโกสินทร์ เพราะมีความหลายตอนเมื่อบรรยายพระราชพิธีใช้คำว่า “ตั้งโรงราชพิธีคู่อ่อน” 3. นางนพมาศหรือตำรับท้าวศรีจุฬาลักษณ์ จากข้อวินิจฉัยของนิธิ เอียวศรีวงศ์ ระบุว่าหนังสือเรื่องนี้คงแต่งในช่วง พ.ศ. 2360-2378 (ค.ศ. 1817-1835) เป็นอย่างช้าที่สุด (ดูรายละเอียดการวิเคราะห์เรื่องนี้ใน นิธิ เอียวศรีวงศ์, “โลกของนางนพมาศ,” ใน ปากไก่และใบเรือ: ว่าด้วยการศึกษาประวัติศาสตร์-วรรณกรรมรัตนโกสินทร์, พิมพ์ครั้งที่ 2 (กรุงเทพมหานคร: แพร่สำนักพิมพ์, 2538), หน้า 407-449) 4. โคลงพระราชพิธีทวาทศมาส เป็นพระนิพนธ์ของสมเด็จพระบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้าฯ กรมพระยาบวรราชปรีดิย์ ทรงนิพนธ์ในสมัยรัชกาลที่ 5 ราว พ.ศ. 2418-2428 (ค.ศ.1875-1885) (สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอเจ้าฟ้าฯ กรมพระยาบวรราชปรีดิย์, โคลงพระราชพิธีทวาทศมาส, พิมพ์ครั้งที่ 4 (กรุงเทพมหานคร: กองวรรณกรรมและประวัติศาสตร์ กรมศิลปากร, 2545), หน้า คำนำ, 10).

ตุลาการตามคำให้การชาวกรุงเก่า หรือพระราชพิธีคณะ (เคนทธรณีนึ่งข้าง-ตามเอกสารพระราชพิธี ทวาทสมาสกรุงเก่าและกรุงกัมพูชา) หรือสลากัด (จะเห็นได้ชัดเจนว่าสมัยรัตนโกสินทร์ พิธีในเดือน 7 ไม่เหลือเค้ารอยของพิธีทูลน้ำล้างพระบาทเลย) นอกจากนี้ยังมีข้อสังเกตที่น่าสนใจว่า การพระราชพิธีอื่น ๆ ที่ประกอบกันในสมัยรัตนโกสินทร์เป็นพิธีพุทธค่อนข้างมาก เช่น วิสาขบูชา ทอดผ้าป่า เทศน์มหาชาติ

2. ธรรมชาติของเอกสารและวัตถุประสงค์ในการเขียน/บันทึกเอกสาร เอกสารที่นำมา ศึกษาในที่นี้พิจารณาแล้วแบ่งเป็น 5 กลุ่มใหญ่ แต่ละกลุ่มก็มีลักษณะและจุดประสงค์ในการเขียน ต่างกัน

2.1 กฎมณเฑียรบาล กฎมณเฑียรบาลโดยธรรมชาติแล้วคือ กฎข้อบังคับที่ให้ข้าราชการ ประพฤติปฏิบัติ แต่ขณะเดียวกันเนื้อหาส่วนหนึ่งก็กล่าวถึงกิจที่พระมหากษัตริย์พึงปฏิบัติด้วย เช่น ราชานุกิจ ส่วนพิธีกรรมต่างๆ ไม่ว่าจะเป็นพระราชพิธี 12 เดือน การพระราชพิธีต่างๆ เมื่อพิจารณา ดูแล้วก็เข้าข่ายเดียวกับราชานุกิจคือ เป็นพิธีที่กษัตริย์พึงปฏิบัติ แต่ในความเป็นจริงแล้วกษัตริย์จะทรง ปฏิบัติหรือไม่เป็นอีกเรื่องหนึ่งเช่น การประกอบพิธีไล่เรือ เพื่อให้น้ำลดเร็วๆ จะได้เกี่ยวข้าวได้ เอกสารของชาวต่างชาติไม่ว่าจะเป็นลา ลูแบร์ แชรแวงส หรือชวชีย์ล้วนกล่าวตรงกันว่า สมเด็จพระนารายณ์ไม่ได้ประกอบพิธีพื้นน้ำหรือไล่น้ำนี้มานานแล้ว¹ เมื่อกฎมณเฑียรบาลเป็นเอกสารที่ เกี่ยวข้องกับกษัตริย์พระราชพิธีต่างๆ ที่ปรากฏจึงถือเป็นพระราชพิธีหลวงโดยบางส่วนเป็นพระราชพิธี ส่วนพระองค์จริงๆ เช่น มหาลีทรงครรรภ์หรือเถลิงพระอยู่ บางพิธีก็เกี่ยวเนื่องกับความอุดมสมบูรณ์ ของบ้านเมืองโดยตรง เช่น จรดพระนังคัล อาสยฺขแข่งเรือ ไล่เรือ บางพิธีก็จัดเพื่อสร้างความมั่นคง

¹ การที่คำให้การชาวกรุงเก่าให้ข้อมูลว่าประกอบพิธีตุลาการในเดือน 7 นั้น ไม่แน่ชัดว่าเป็นการให้ ข้อมูลที่ถูกต้องหรือไม่ แต่เมื่อพิจารณาพระราชพิธี 12 เดือน ตามคำให้การชาวกรุงเก่าก็ค่อนข้างสอดคล้องกับ กฎมณเฑียรบาล ยกเว้นเดือน 7, 9, 1 ฉะนั้นข้อมูลนี้อาจถูกต้อง ซึ่งนั่นหมายความว่ามีการเลื่อนมาประกอบพิธี ตุลาการในเดือน 7 ส่วนพระราชพิธีนารายณ์ประทมสินธุในคำให้การชาวกรุงเก่าไม่ระบุแน่ชัดว่าเป็นพิธีอะไร แต่คงเป็นพิธีที่เกี่ยวข้องกับศาสนาพราหมณ์ เพราะได้กล่าวว่า เมื่อพระมหากษัตริย์ทรงมุรธาภิเษกแล้วเปลื้อง เครื่องทรงसनानพระราชทานแก่พราหมณ์ (คำให้การชาวกรุงเก่า คำให้การขุนหลวงหาวัด และพระราชพงศาวดาร กรุงเก่าฉบับหลวงประเสริฐ (พระนคร: สำนักพิมพ์คลังวิทยา, 2507), หน้า 266-267).

² เดอ ลา ลูแบร์, จดหมายเหตุลาลูแบร์ ฉบับสมบูรณ์, แปลโดย สันต์ ท. โกมลบุตร (พระนคร: สำนัก พิมพ์ก้าวหน้า, 2510), หน้า 195; นิโกลาส์ แชรแวงส, ประวัติศาสตร์ธรรมชาติและการเมืองแห่งราชอาณาจักร สยาม, แปลโดย สันต์ ท. โกมลบุตร (พระนคร: สำนักพิมพ์ก้าวหน้า, 2506), หน้า 276; เดอ ชวชีย์, จดหมายเหตุ ราชวันการเดินทางไปสู่ประเทศสยามในปี ค.ศ. 1685 และ 1686 ฉบับสมบูรณ์, แปลโดย สันต์ ท. โกมลบุตร (กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์ก้าวหน้า, 2516), หน้า 364.

ทางการเมืองให้กับพระมหากษัตริย์ เช่น ถือน้ำพระพิพัฒน์สัตยา หรือบางพิธีก็เข้าไปเพื่อเพิ่มพูนบารมีของกษัตริย์ในฐานะสมมติเทพให้สูงส่งขึ้น เช่น อินทราภิเษก นุชยาภิเษก ทูลน้ำล้างพระบาท

อย่างไรก็ดี เป็นที่น่าสังเกตว่า พระราชพิธีต่างๆ ที่กล่าวถึงนั้นล้วนเป็นพิธีที่เป็นมงคลทั้งสิ้น พระราชพิธีอวมงคล เช่น งานพระเมรุ ไม่ได้กล่าวถึงไว้ ผู้ศึกษาสันนิษฐานว่างานพระราชพิธีต่างๆ ทั้งที่เป็นงานมงคลและอวมงคลอาจมีพระตำราต่างหากออกมาด้วย แต่คงสูญไปเมื่อเสียกรุงศรีอยุธยาครั้งที่ 2 นอกจากนี้ยังมีข้อสังเกตที่น่าสนใจอีกว่า พระราชพิธีในกฎหมายเทียรบาลเป็นพระราชพิธีที่ต้องอาศัยพราหมณ์เป็นผู้ประกอบพิธีหรือกล่าวได้ว่า เป็นพระราชพิธีฝ่ายพราหมณ์ แม้พระราชพิธีเดือน 8 กำหนดว่า “เข้าพระวษา” หรือเข้าพรรษา แต่รายละเอียดของพระราชพิธีนี้ไม่ปรากฏในกฎหมายเทียรบาลโดยระบุว่า “เดือน ๘ ขาด”⁴ คำว่าขาดในที่นี้ผู้ศึกษาเห็นว่า อาจตีความหมายได้ 3 ประการ คือ ประการแรก เอกสารส่วนนี้อาจสูญหายไปเช่นเดียวกับพระราชพิธีเดือน 3 พิธีชานะเทาะหที่เขียนไว้ว่า “เผาเข้าไม่มี”⁵ หรือพระราชพิธีเดือน 4 การสัปรษณิน (สัมพัจฉรฉินท์) ที่ไม่ได้มีการกล่าวถึงรายละเอียดไว้เลย ไม่มีแม้แต่คำอธิบายว่า “ขาด” หรือ “ไม่มี” ประการที่สอง งานเข้าพรรษานั้น อาจจัดเป็นงานพระราชกุศลเช่นเดียวกับการเสด็จทอดผ้าพระกฐิน จึงไม่นำรายละเอียดมาลงไว้ในส่วนการพระราชพิธี ประการที่ 3 อาจเป็นเพราะผู้กำหนดรายละเอียดส่วนที่ว่าด้วยพิธีกรรมในกฎหมายเทียรบาลนั้นเป็นพราหมณ์ (พระราชพิธีส่วนใหญ่เป็นพิธีพราหมณ์) จึงไม่มีความรู้เรื่องพิธีกรรมฝ่ายพุทธศาสนา

ส่วนการเสด็จไปนมัสการพระพุทธรูปไม่ได้กล่าวถึงในกฎหมายเทียรบาล น่าจะเป็นเพราะเหตุผล 2 ประการ ประการแรก รอยพระพุทธรูปที่พบในสมัยสมเด็จพระเจ้าทรงธรรม ซึ่งคงเป็นสมัยหลังจากที่โปรดฯ ให้ตรากฎหมายเทียรบาล ประการที่สอง การเสด็จไปนมัสการพระพุทธรูปนั้น คงเข้าข่ายเป็นการพระราชกุศลมากกว่าที่จะเป็นการพระราชพิธี

2.2 คำให้การ คำให้การชาวกรุงเก่า คำให้การขุนหลวงหาวัด มีลักษณะเป็นบันทึกเรื่องจากความทรงจำที่เอกสารต้นฉบับได้มาแต่พม่า ที่มาของคำให้การนี้สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงอธิบายว่า เป็นหนังสือคำให้การของไทยหลายคนที่ถูกกวาดต้อนไปพม่าในช่วงเสีย

⁴วินัย พงศ์ศรีเพียร, บรรณาธิการ, กฎมณเฑียรบาล ฉบับเฉลิมพระเกียรติ, หน้า 158.

⁵เรื่องเดียวกัน, หน้า 165.

⁶สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงอธิบายถึงเอกสารคำให้การชาวกรุงเก่าและคำให้การขุนหลวงหาวัดไว้ว่า คำให้การชาวกรุงเก่าเป็นต้นเดิมของหนังสือคำให้การขุนหลวงหาวัดได้ต้นฉบับมาจากเมืองพม่า เอกสารที่เรียกว่าคำให้การชาวกรุงเก่านี้แปลมาจากภาษาพม่า ส่วนคำให้การขุนหลวงหาวัดแปลจากภาษารามัญ (ดูรายละเอียดเพิ่มเติมใน คำให้การชาวกรุงเก่า คำให้การขุนหลวงหาวัดและพระราชพงศาวดารกรุงเก่าฉบับหลวงประเสริฐ, หน้า (1)-(10), 293-298).

กรุงครั้งที่ 2 เรื่องเล่าบางแห่งก็ละเอียดถี่ถ้วน บางเรื่องก็เล่าแต่ย่อๆ และได้ทรงตั้งข้อสังเกตว่า ในส่วนทำเนียบและประเพณีต่างๆ พม่าสอบถามก่อนข้างละเอียดมาก⁶ ด้วยธรรมชาติของเอกสารที่เป็นบันทึกจากความทรงจำและวัตถุประสงค์ก็เพื่อเป็นความรู้ในราชการ⁷ ทำให้คำให้การชาวกรุงเก่า และคำให้การขุนหลวงหาวัดเป็นเอกสารที่รวบรวมข้อมูลหลายๆเรื่องไว้ด้วยกัน รวมทั้งพระราชพิธี 12 เดือน (พระราชพิธี 12 เดือน พิมพ์อยู่ในคำให้การชาวกรุงเก่า) และประเพณีต่างๆ แม้สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพได้ตั้งข้อสังเกตว่า พม่าสอบถามเรื่องประเพณีต่างๆ อย่างละเอียด แต่รายละเอียดของพิธีก็มีไม่มากนัก อย่างไรก็ตาม เมื่อนำรายชื่อพระราชพิธี 12 เดือน ในคำให้การชาวกรุงเก่าไปเปรียบเทียบกับกฎหมายเทียรบาลพบว่า ผิดแตกต่างกันไม่มากนัก

เนื้อหาของคำให้การขุนหลวงวัดประดู่ทรงธรรม คล้ายกับคำให้การอีก 2 ฉบับข้างต้น นั่นคือ รวบรวมเรื่องราวหลายๆ เรื่องไว้ด้วยกัน รวมทั้งพระราชพิธีต่างๆ แต่รายละเอียดของพิธีในคำให้การขุนหลวงวัดประดู่ทรงธรรมมีลักษณะคล้ายคำร่ายอย่างย่อ อีกทั้งมีความละเอียดมากกว่าคำให้การชาวกรุงเก่าและคำให้การขุนหลวงหาวัด ถ้าจะกล่าวกันไปแล้วเอกสารนี้ไม่ควรเรียกว่าคำให้การเนื่องจากคัดลอกและเรียบเรียงมาจากเอกสารต้นฉบับในหอหลวงไม่ใช่เป็นคำให้การของสมเด็จพระเจ้าอู่ทอง⁸ สำหรับพระราชพิธีที่กล่าวถึงในเอกสารนี้มีหลายพิธีและพระราชพิธีเหล่านี้ไม่ปรากฏในกฎหมายเทียรบาล เช่น พระราชพิธีลงทรงเจ้าฟ้า พิธีโสกันต์เจ้าฟ้า กระบวนแห่พระบรมศพ พระราชพิธีหลังนี้ไม่รวมอยู่ในกฎหมายเทียรบาล คงเป็นเพราะเป็นงานอวมงคลดังกล่าว

⁶คำให้การชาวกรุงเก่า คำให้การขุนหลวงหาวัด และพระราชพงศาวดารกรุงเก่าฉบับหลวงประเสริฐ, หน้า (7).

⁷เรื่องเดียวกัน, (3).

⁸คำให้การขุนหลวงวัดประดู่ทรงธรรม เอกสารจากหอหลวง (กรุงเทพมหานคร: สำนักเลขาธิการนายกรัฐมนตรี, 2534), หน้า คำนำ.

⁹ทั้งนี้ยกเว้นส่วนที่ว่าด้วยธรรมเนียมถือน้ำ รายละเอียดของพิธีนี้คำให้การขุนหลวงวัดประดู่ทรงธรรม มีมากกว่าในกฎหมายเทียรบาล

มาแล้วข้างต้น ส่วนสองพระราชพิธีแรกคงเป็นพระราชพิธีที่เกิดในสมัยหลัง เมื่อมีการเฉลิมพระยศเจ้านายเป็นเจ้าฟ้า (ยศเจ้าฟ้านี้ไม่ปรากฏในสมัยต้นอยุธยา)

2.3 เอกสารชาวต่างชาติ มีจุดประสงค์หลักในการบันทึกความทรงจำหรือบันทึกเรื่องราวต่างๆ ที่ชาวต่างชาติเหล่านั้นสนใจและมีโอกาสได้พบเห็นขณะเข้ามาที่อยุธยา แม้บันทึกบางเรื่องเป็นรายงาน เช่น เรื่องการพรรณนาเรื่องราวอาณาจักรสยาม และพระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาของฟาน ฟลิต แต่เรื่องราวเหล่านี้ ก็คือบันทึกความทรงจำและความสนใจที่มีต่อดินแดนอันมีวัฒนธรรมที่แตกต่างนั่นเอง

ด้วยวัตถุประสงค์ดังกล่าวทำให้ธรรมชาติของเอกสารชาวต่างชาติ เป็นบันทึกเรื่องราวอันหลากหลาย ตั้งแต่เรื่องสภาพภูมิประเทศ พิธีกรรมธรรมชาติ เรื่องเกี่ยวกับพระมหากษัตริย์ ขุนนาง สีนค้ำ การค้า ตลอดจนไปถึงประเพณีต่างๆ ตามแต่ความสนใจ และการชวนขวย สอดถามเรื่องราวต่างๆของผู้บันทึก ในส่วนของพระราชพิธีเอกสารของชาวต่างชาติมีกล่าวไว้เช่นกัน แต่ไม่ละเอียดนัก ทั้งนี้คงเป็นเพราะเหตุผล 3 ประการ ประการแรก ธรรมชาติของเอกสารที่เป็นการบันทึกเรื่องราวต่างๆหลายเรื่องไม่เจาะจงเรื่องใดเรื่องหนึ่งดังกล่าวมาข้างต้น ประการที่สอง เป็นเรื่องความสนใจพื้นฐานของแต่ละบุคคล (ดังกล่าวไว้แล้วข้างต้นเช่นกัน) ด้วยเหตุนี้ แม้อัสเคาเต็น ฟาน ฟลิต แชรแวงส จะเข้ามาอยู่ที่อยุธยาเป็นเวลาคนละหลายปี^๖ แต่ก็กล่าวถึงเรื่องพระราชพิธีต่างๆไว้น้อยมากเมื่อเทียบกับเรื่องอื่นๆ (ในกรณีฟาน ฟลิต เห็นได้ชัดเจนนกว่าเขาสนใจเรื่องการเมืองมากกว่าเรื่องอื่น

^๖ สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงอธิบายว่า ยศเจ้าฟ้าปรากฏครั้งแรกเมื่อ พ.ศ. 2111 (ค.ศ.1568) โดยพระองค์ทรงตรวจสอบจากพงศาวดารพม่า ส่วนเอกสารราชการที่กล่าวถึงยศเจ้าฟ้าเป็นครั้งแรกคือ พระไอยการกบฏศึก ซึ่งออกในสมัยสมเด็จพระเอกาทศรถ (ดูรายละเอียดเพิ่มเติมใน รวมเรื่องราวสิทธิเยกธรรมเนียมราชตระกูลในกรุงสยาม พระราชทานูกิจ และอธิบายว่าด้วยยศเจ้า, พิมพ์ครั้งที่ 2 (กรุงเทพมหานคร: บริษัทเอ็ดดิสัน เพรส โปรดักส์ จำกัด, 2546. พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ พลอากาศตรีจางง ผุสตราคัมภี 13 ธันวาคม 2546), หน้า 79-100, 196-199). คำว่า เจ้าฟ้า นั้น แปลว่าพระอินทร์ และไทยเรียกพระมหากษัตริย์ว่าเจ้าฟ้าโดยให้หมายถึงพระอินทร์ (วินัย พงศ์ศรีเพียร, “ความรู้เรื่องสถาบันพระมหากษัตริย์และ “กฏมณฑลเยียรบาล,” ใน สุจิตร์เนื่องในโอกาสสมเด็จพระเจ้าพี่นางเธอเจ้าฟ้ากัลยาณิวัฒนา กรมหลวงนราธิวาสราชนครินทร์ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ เสด็จเป็นประธานในงานประชุมสัมมนาทางวิชาการเรื่อง กฎหมายตราสามดวง : แว่นส่องสังคมไทย เพื่อเฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราชในโอกาสที่กฎหมายตราสามดวงมีอายุครบ 200 ปี และเฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวภูมิพลอดุลยเดชในโอกาสที่ทรงครองสิริราชสมบัติปีที่ 60 ในพุทธศักราช 2548 และการเผยแพร่ประชาสัมพันธ์หนังสือ กฎมณฑลเยียรบาล ฉบับเฉลิมพระเกียรติ 13 กรกฎาคม 2548 ณ ห้องคริสตัล บอลรูม โรงแรมควีนนารามาดา กรุงเทพมหานคร (ม.ป.ท., 2548), หน้า 21).

^๗ สเคาเต็น เข้ามาอยู่ที่อยุธยา 8 ปี ฟาน ฟลิต 9 ปี ส่วนชรแวงส 4 ปี

โดยพิจารณาจากเอกสาร 2 ใน 3 เรื่องที่เขาเขียนไว้คือ พงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับ วัน วลิต พ.ศ. 2182 และจดหมายเหตุฟาน ฟลิต) ขณะที่ ลา ลูแบร์ เข้ามาเพียง 3 เดือน แต่กลับกล่าวถึงเรื่องพระราชพิธีไว้มากกว่า ประการที่สาม เป็นเรื่องของจังหวัดและช่วงเวลาที่เดินทางเข้ามา ทั้งนี้ จะเห็นได้ว่าเอกสารชาวต่างชาติที่นำมาอ้างอิงในที่นี้ล้วนบันทึกเรื่องงานพระราชพิธีสอดคล้องกับช่วงเวลาที่เข้ามาที่อยุธยา เป็นที่สังเกตได้ว่าชาวต่างชาติเหล่านี้ส่วนใหญ่เดินทางเข้ามาช่วงปลายปี (นับตามปัจจุบัน) คือ ราวปลายเดือนกันยายนและกลับออกไปไปช่วงเดือนธันวาคมหรือต้นเดือนมกราคม ฉะนั้นการพระราชพิธีที่ชาวต่างชาติกล่าวถึงจึงมักตกอยู่ในเดือน 11 ถึงประมาณเดือนอ้าย (นับตามแบบไทย) คือ งานอาสาชวย ตามประทีปโคมไฟ และการเสด็จทอดผ้าพระกฐินทางชลมารค และสถลมารค เดมพ์เฟอร์ เข้ามาเมื่อวันที่ 12 มิถุนายน - 4 กรกฎาคม พ.ศ. 2233 (ค.ศ. 1690) ก็คงตกอยู่ในราวเดือน 7 เดือน 8 ของไทย งานพระราชพิธีในช่วงนี้คือ เข้าพรรษา ส่วนงานเสด็จทอดผ้าพระกฐิน สงกรานต์ คงเป็นการบันทึกที่ได้มาจากการสอบถามเรื่องราวต่างๆ สำหรับงานพระราชพิธีอื่นๆ ที่ไม่ใช่พิธี 12 เดือน ที่ชาวต่างชาติได้กล่าวถึงไว้ เช่น พิธีอุปภิเษก พระราชพิธีลพศักราช (จ.ศ. 1000) สมัยสมเด็จพระเจ้าปราสาททอง ดังปรากฏในบันทึกรายวัน (dagregister) ของ VOC⁹ พระราชพิธีดังกล่าวนี้ เป็นงานพระราชพิธีพิเศษ (ไม่ทำเป็นประจำ) ขึ้นอยู่กับจังหวัดว่าใครเข้ามา ในช่วงเวลานั้น ก็อาจมีโอกาสดำเนินหรือเข้าร่วมพระราชพิธี

2.4 คำรา ได้แก่ พระราชพิธีทวาทศมาสกรุงเก่าและกรุงกัม โปชา คำราพระราชพิธีเก่า คำราทวาทศพิธี นางนพมาศและ โคลงพระราชพิธีทวาทศมาส ผู้ศึกษาจัดเอกสารทั้ง 5 เรื่องเป็นคำรา

ชัวซิชย์ และบาทหลวงคาซาร์ดีเดินทางมาอยุธยาพร้อมกัน (การเดินทางครั้งแรกของบาทหลวงคาซาร์ดี) ถึงสันดอนปากน้ำเจ้าพระยาวันที่ 22 กันยายน (สันต์ ท. โกมลบุตร ผู้แปล จดหมายเหตุรายวันของชัวซิชย์ กล่าวไว้ในหน้าคำนำของหนังสือว่า ชัวซิชย์ เดินทางถึงสันดอนปากน้ำเจ้าพระยาในวันที่ 10 กันยายน แต่เมื่อพิจารณาสาระของบันทึกวันที่ดังกล่าว ชัวซิชย์ กลับกล่าวว่า “อีกห้าหรือหกวันเราก็ถึงสันดอนของประเทศสยาม” ขณะที่วันที่ 22 กันยายน บันทึกไว้ว่า เรือจอดอยู่ห่างสันดอนสยามเพียง 4 ลีเออ เท่านั้น เรือไม่สามารถเข้าไปได้ใกล้กว่านี้ อีกแล้ว เนื่องจากมีสันทรายอยู่สองฟากแม่น้ำ ฉะนั้นวันที่ 22 กันยายน จึงน่าจะเป็นวันที่เดินทางมาถึงสันดอนปากน้ำเจ้าพระยา) ออกจากสันดอนปากน้ำเจ้าพระยา วันที่ 22 ธันวาคม พ.ศ. 2228 (ค.ศ. 1685) คณะทูตของ กษัตริย์สุลต่านน่าจะเดินทางถึงอยุธยาในราวปลายเดือนธันวาคม พ.ศ. 2228 (ค.ศ. 1685) ลา ลูแบร์ เข้ามาที่อยุธยา ในระหว่างวันที่ 27 กันยายน พ.ศ. 2230 (ค.ศ. 1687) - 3 มกราคม พ.ศ. 2230 (นับปีแบบไทย) (ค.ศ. 1688) ส่วน อเล็กซานเดอร์ ฮามิลตัน เดินทางมาที่อยุธยาในช่วงปี พ.ศ. 2262 (ค.ศ. 1719) แต่เป็นช่วงเดือนไหนไม่ระบุเวลา เอาไว้แน่ชัด แต่ถ้าพิจารณาพระราชพิธีที่กล่าวถึงคือ การเสด็จทอดผ้าพระกฐินก็คงเข้ามาราวเดือน 11 ของไทย

⁹ดูรายละเอียดพระราชพิธีลพศักราชใน Dhiravat na Pombejra, *Siamese court life in the seventeenth century as depicted in European sources* (Bangkok: Faculty of Arts Chulalongkorn University International series No. 1, 2001), pp. 92-97.

ก็เพราะเนื้อหามีลักษณะเป็นงานวิชาการว่าด้วยการพระราชพิธีต่างๆ แม้หนังสือเรื่องนางนพมาศจะมีความหลายตอนกล่าวถึงเรื่องอื่นๆที่ไม่ใช่เรื่องงานพระราชพิธี แต่ความเหล่านั้นเมื่อพิเคราะห์ดูแล้วก็มีลักษณะเป็นงานวิชาการและเห็นได้ชัดว่าเป็นเอกสารที่แต่งโดยผู้มีความรู้ ส่วนโคลงพระราชพิธีทวาทศมาสแม้จะแต่งเป็นโคลงแต่ก็พรรณนาเรื่องราวอันเกี่ยวกับการพระราชพิธี พิธีกรรมที่ต้องประกอบไว้อย่างครบถ้วน ด้วยคุณลักษณะของงานประเภทตำราทำให้เอกสารเหล่านี้ให้ข้อมูลเกี่ยวกับการพระราชพิธีไว้ค่อนข้างละเอียดจนอาจกล่าวได้ว่าหลายๆพระราชพิธีละเอียดกว่าในกฎมณเฑียรบาล (ความในตำราพระราชพิธีเก่าและตำราทวาทศพิธีให้ข้อสังเกตว่าเอกสารอีก 3 ฉบับ แต่ก็มีข้อมูลพระราชพิธีอื่นๆที่น่าสนใจเพิ่มเติมเข้ามาด้วย)

2.5 ภาพย่อโคลง นิราศ ได้แก่ โคลงทวาทศมาส ภาพย่อโคลงนิราศธารโศก ด้วยลักษณะการประพันธ์ในเชิงนิราศ ทำให้ข้อมูลเกี่ยวกับพระราชพิธีในที่นี้ มีรายละเอียดไม่มากนัก เป็นการกล่าวถึงชื่อพระราชพิธีในแต่ละเดือนเสียมากกว่า ขณะเดียวกันเนื้อหาที่เจอเรื่องราวความรัก การรำพันถึงคนรักตามอารมณ์กวีไว้ด้วย ทำให้การจะนำเอกสารมาใช้อ้างอิงต้องทำด้วยความระมัดระวัง อย่างไรก็ตามเอกสารนี้มีคุณค่าอย่างมาก เพราะแต่งขึ้นในสมัยอยุธยา จึงช่วยสะท้อนภาพการพระราชพิธีที่ประกอบในสมัยนั้นได้เป็นอย่างดี

พิธีกรรม : ที่มาของสิทธิธรรม

สิทธิธรรมหรือความชอบธรรมในการเป็นผู้ปกครองที่ถูกต้องของพระมหากษัตริย์ ส่วนหนึ่งอาศัยพิธีกรรมเป็นเครื่องช่วยสนับสนุน อาจด้วยเหตุนี้ผู้ตรากฎมณเฑียรบาลจึงอุทิศเนื้อหาบางส่วนกล่าวถึงเรื่องนี้ไว้ทั้งหมดที่ถ้าจะว่าไปแล้ว กฎมณเฑียรบาลคือกฎสำหรับรักษาเรือนพระเจ้าแผ่นดิน และจุดประสงค์ในการเขียนขึ้นมาก็เพื่อให้ข้าทูลละออง (ขุนนาง ข้าราชการ) ปฏิบัติให้ถูกต้องต่อพระเจ้าแผ่นดิน (ได้กล่าวไว้ในบทที่ 2 แล้วว่า เนื้อหาส่วนใหญ่ของกฎมณเฑียรบาลนั้นว่าด้วยหน้าที่ที่ข้าทูลละอองพึงมีต่อพระมหากษัตริย์) การพระราชพิธีต่างๆในกฎมณเฑียรบาลนั้น ถ้าพิจารณาไปแล้ว มีทั้งที่ช่วยเสริมส่งสถานะเทพมณูย์/สมมติเทพของพระมหากษัตริย์ ขณะที่บางพิธีก็ช่วยส่งเสริมความชอบธรรมในฐานะผู้ปกครองของพระมหากษัตริย์ บางพระราชพิธีก็ช่วยสร้างเสริมความจงรักภักดีต่อพระมหากษัตริย์ (แต่จะมีส่วนทำให้สถานะทางการเมืองของพระองค์มั่นคงหรือไม่เป็นอีกเรื่องหนึ่ง)

เอกสารเหล่านี้รวบรวมในสมัยรัตนโกสินทร์จึงย่อมมีรายละเอียดมากกว่า ขณะเดียวกันกฎมณเฑียรบาลเองก็ไม่ได้มีจุดประสงค์ในการเขียนเพื่อให้เป็นแบบตำราพระราชพิธี แต่การที่ข้อมูลพระราชพิธีบางอย่างสูญหายไป เช่น การพระราชพิธีอินทราภิเษกและหลงเหลือข้อมูลอยู่เฉพาะในกฎมณเฑียรบาล จึงทำให้ในชั้นหลังได้พิจารณากันว่ากฎมณเฑียรบาลเป็นพระตำราประเภทหนึ่ง

1. พิธีกรรมที่เสริมส่งสถานภาพเทพมนุษย์/สมมติเทพขององค์พระมหากษัตริย์

ดังได้กล่าวไว้แล้วในบทก่อนว่า กำเนิดของพระมหากษัตริย์พระองค์แรกตามคัมภีร์ศาสนาพราหมณ์และศาสนาพุทธนั้นไม่ธรรมดา นั่นคือ มีทั้งที่เป็นเทพคือ พระอินทร์และโสมะ เป็นพระโพธิสัตว์ เป็นคนธรรมดาแต่มีอิทธิฤทธิ์ไม่ธรรมดา เช่น ปฤถุ หรือเป็นเช่นมหาสมมติที่มีความโดดเด่นกว่าสัตว์อื่น เพราะมีรูปร่างกว่า น่าดูกว่า น่าเลื่อมใสและมีศักดิ์ใหญ่กว่า สำหรับกษัตริย์บนพื้นโลกการอ้างความชอบธรรมในการปกครองที่จะสัมพันธ์กับกษัตริย์พระองค์แรกในคัมภีร์ศาสนาได้ต้องอาศัยพิธีกรรมที่ทำให้สถานะตนเองสูงส่งประดุจเทพ คือ ทำให้ตนเองเป็น “เทพมนุษย์” หรือ “สมมติเทพ”

1.1 พระราชพิธีบรมราชาภิเษก ปราบคากิเษก และอินทราชาภิเษก

พระราชพิธีบรมราชาภิเษก เป็นพิธีใหญ่ที่มีความสำคัญยิ่งในการแสดงออกซึ่งสิทธิอันชอบธรรมในการขึ้นเป็นกษัตริย์หรือเป็นพิธีสถาปนาขึ้นเป็นพระมหากษัตริย์โดยสมบูรณ์แบบนั่นเอง พระราชพิธีนี้ได้กล่าวถึงไว้ในกฎมณเฑียรบาลเช่นกัน แต่เป็นการกล่าวถึงลอย ๆ ไม่มีรายละเอียดแต่อย่างใด สันนิษฐานว่าคงมีตำราแยกออกมาต่างหาก^๙

พระราชพิธีบรมราชาภิเษกนี้ไทยรับแบบอย่างมาจากอินเดีย ในมหาภารตะ (ศานติบรรพ) กล่าวไว้ว่า การราชาภิเษกพระราชาธิบดีนับว่าเป็นปฐมกิจของชาวเมือง เพราะว่าเป็นท้าวเทวราชจอมสวรรค์^{๑๐} จากความคิดเบื้องต้นนี้ชี้ให้เห็นว่าพิธีราชาภิเษกเป็นการเลียนแบบพิธีที่เทวดาทำให้พระอินทร์ และเท่ากับว่าพิธีนี้ช่วยยกฐานะและทำให้สถานภาพของกษัตริย์บนพื้นโลกสูงส่งประหนึ่งพระอินทร์ ขณะเดียวกันพิธีนี้ก็ช่วยทำให้ความคิดเรื่องสิทธิอันชอบธรรมของพระมหากษัตริย์

^๙ อภิเษก แปลว่า รดน้ำ เช่น ราชาภิเษก หมายถึง การรดน้ำเพื่อแต่งตั้งเป็นพระเจ้าแผ่นดิน เดิมทีศัพท์คำนี้มีได้ใช้เฉพาะพระเจ้าแผ่นดิน แต่เมื่อนำมาใช้ในภาษาไทยกลับบัญญัติให้เป็นคำราชาศัพท์ (ณัฐภัทร จันทวิษ, พระราชพิธีบรมราชาภิเษก (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์อมรินทร์พริ้นติ้ง กรุ๊ป, 2530, กรมศิลปากร จัดพิมพ์เฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาภูมิพลอดุลยเดชมหาราช เนื่องในมหาวโรกาสพระราชพิธีมหามงคลเฉลิมพระชนมพรรษา 5 รอบ 5 ธันวาคม 2530), หน้า 14; J.Gonda, “Ancient Indian kingship from the religious point of view,” *Numen* 4,1 (January 1957): 40).

^{๑๐} กฎมณเฑียรบาลว่า, “ลัทธิธรรมนิยมต่าง ๆ ภาคที่ 26 กฎมณเฑียรบาลพม่า,” ใน ลัทธิธรรมนิยมต่าง ๆ เล่มจบ (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์คลังวิทยา, 2515), หน้า 839-848.

^{๑๑} พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว, เรื่องพระศุนหเศปและมีเรื่องพิธีอัคนิษโภฏและพิธีราชสูยาภิเษกโดยสังเขป (ม.ป.ท., 2484, หม่อมเจ้าจงกลณี วัฒนวงศ์ ทรงพิมพ์แจกในงานพระราชทานเพลิงศพ หม่อมเชื้อ วัฒนวงศ์ในพระเจ้าบรมวงศ์เธอชั้น 4 กรมขุนมรุพงษ์ศิริพัฒน์ 2484), หน้า 44-45.

ในการขึ้นมาปกครองบ้านเมืองคูมีความหนักแน่นขึ้น พื้นฐานความคิดแบบนี้คงส่งผลมาถึงสังคมไทยที่รับแบบแผน/รูปแบบพระราชพิธีบรมราชาภิเษกมาปฏิบัติด้วย

ต้นแบบพระราชพิธีบรมราชาภิเษกนี้มาจาก “พิธีราชสุยะ”¹ ซึ่งประกอบด้วย การอภิเษก การกระทำสัตย์และการถวายราชสมบัติ พิธีราชสุยะนี้จะกระทำในพระราชมณเฑียร หรือในท้องพระโรง ซึ่งขั้นตอนการประกอบพระราชพิธีมีลักษณะคล้ายคลึงกับพระราชพิธีบรมราชาภิเษกของไทย เช่น การสงฆ์มนต์ราชาภิเษกบนตั่งไม้ธูปุมพร การถวายเครื่องราชกกุธภัณฑ์ แต่พระราชพิธีของไทยมีรายละเอียดขั้นตอนการประกอบพิธีมากกว่า เนื่องจากได้มีการผสมผสานทั้งคติความเชื่อและพิธีการของศาสนาพราหมณ์ ศาสนาพุทธและคติความเชื่อในประเพณีดั้งเดิมของไทยไว้ด้วย¹¹ อย่างไรก็ตาม แม้พิธีบรมราชาภิเษกของไทยจะมีพิธีพุทธและคติความเชื่อดั้งเดิมมาผสมด้วย แต่พิธีฝ่ายพุทธศาสนาที่มาร่วมด้วยนั้นไม่ใช่ส่วนสำคัญแห่งการบรมราชาภิเษก พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว มีพระราชอธิบายเกี่ยวกับเรื่องนี้ไว้ว่า

“การราชาภิเษกถ้าจะทำโดยไม่มีพิธีสงฆ์เลยก็นับว่าเป็นอันสำเร็จกิจได้ แต่ถ้างดพิธีพราหมณ์เสียแล้วจะเป็นอันสำเร็จกิจไม่ได้เลยเป็นอันขาด การสวดมนต์และสวดภาณวารนั้นอันที่จริงเป็นสิ่งสำคัญสำหรับการเฉลิมพระราชมณเฑียรแท้ๆ และพิธีสวดมนต์และภาณวารก็มีได้ใช้แต่เฉพาะสำหรับราชาภิเษก การอื่นๆ ก็มีสวดภาณวารได้ แต่พิธีราชาภิเษกของพราหมณ์จะเอาไปใช้ทำอย่างอื่นไม่ได้เลย”¹²

¹ พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระราชอธิบายถึงพิธีราชสุยะว่า คล้ายพิธีราชาภิเษก แต่เป็นพิธีใหญ่กว่าและมีงานอยู่ 1 ปีเต็ม บางทีก็หลายปีกว่าจะเสร็จการ ในระหว่างงานมักกระทำพิธีกรรมและยัญพิธีต่าง ๆ ซึ่งเป็นลัทธิหรือประเพณีสำหรับชนบทต่าง ๆ ที่จะได้มารวมอยู่ในราชอาณาจักรแห่งพระราชาธิบดี ผู้กระทำพิธีราชสุยะนั้น พระราชพิธีนี้ได้จัดให้มีขึ้นเพื่อให้มีความสงบและระงับความแตกร้าง (พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว, เรื่องพระศุนหเศป, หน้า 41).

² รายละเอียดพระราชพิธีบรมราชาภิเษกที่คล้ายกับพิธีราชสุยะ ดูเพิ่มเติมใน H.G.Quaritch Wales, *Siamese state ceremonies : Their history and function* (London: Bernard Quaritch, 1931), pp. 75-81.

¹¹ นุชนารถ กิจงาม, พระราชพิธีบรมราชาภิเษก : ประวัติศาสตร์จารีตประเพณีจากพระราชนิพนธ์ “ยอพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย รัชกาลที่ 2” (กรุงเทพมหานคร: สำนักวรรณกรรมและประวัติศาสตร์กรมศิลปากร, 2546), หน้า 51; ฉัญฐภัทร จันทวิช, พระราชพิธีบรมราชาภิเษก, หน้า 13.

¹² พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว, เรื่องพระศุนหเศป, หน้า ๔.

ดังนั้น พิธีบรมราชาภิเษกจึงเป็นพิธีพราหมณ์โดยแท้ ส่วนพราหมณ์ผู้ประกอบพิธีนั้นก็ต้องเป็นผู้มีตระกูล พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้มีพระราชธิบายถึงความสำคัญของพราหมณ์และการบรมราชาภิเษกไว้ว่า

“การบรมราชาภิเษกนั้นทำได้แต่พราหมณ์พวกเดียว ถ้าผู้อื่นทำเป็นการจัญไร ทั้งผู้ทำและผู้รับ พราหมณ์ต้องเป็นผู้อุ้มพระเจ้าแผ่นดินขึ้นบนพระภัทรบิฐ พระเจ้าแผ่นดินจะเสด็จขึ้นเองไม่ได้ เมื่อนั้นพราหมณ์ต้องถวายพระสุพรรณบัฏ จารึกพระนามพระเจ้าแผ่นดิน ถวายพระมหามงกุฏ เครื่องราชกกุธภัณฑ์ พระแสงอัญญาวุธ พระเจ้าแผ่นดินจึงรับมาสอดทรงแล้วพราหมณ์ต้องกราบทูลถวายแผ่นดินเชิญขึ้นเป็นพระเจ้าแผ่นดิน และเป็นผู้ประกาศเกียรติยศพระเจ้าแผ่นดินด้วยรับพระบรมราชโองการเป็นปฐม ถ้าพราหมณ์ยังไม่ได้รับพระราชโองการก่อนคนอื่นควรรีบก็ถือว่าเป็นจัญไร...”¹³

ความสำคัญของพิธีราชาภิเษกนั้น ทำให้พระมหากษัตริย์ที่ขึ้นครองราชย์ต่อจากกษัตริย์พระองค์ก่อนมีอำนาจในฐานะผู้ปกครองเต็มที่โดยสมบูรณ์แบบ เพราะตราบโคที่ขังไม่ได้ประกอบพิธีนี้ กษัตริย์พระองค์ใหม่นั้นจะทรงเป็นแต่ผู้สำเร็จราชการแผ่นดิน เครื่องยศบางอย่างก็ต้องลด เช่น พระเศวตฉัตรมีเพียง 7 ชั้นไม่ใช่ 9 ชั้น คำสั่งของพระองค์ไม่เป็นโองการ¹⁴ เมื่อประกอบพิธีแล้วจึงเป็นกษัตริย์เต็มพระองค์ เป็นสมมติเทพอย่างแท้จริง คำสั่งของพระองค์ก็ถือเป็นพระราชโองการที่มีความศักดิ์สิทธิ์เปรียบประดุจคำสั่งของพระเป็นเจ้าที่ผู้ใดจะขัดมิได้ ดังความในกฎมณเฑียรบาลที่ว่า

¹³พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัววิจารณ์เรื่องพระราชพงสาวดารกับเรื่องพระราชประเพณีการตั้งพระมหาอุปราช (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์พระจันทร์, 2516, พิมพ์ในงานฌาปนกิจศพ นายพงษ์เจริญ ส่งศิริ 11 กุมภาพันธ์ 2516), หน้า 20-21.

¹⁴โองการหมายถึง คำศักดิ์สิทธิ์ โองการ เขียนแบบภาษาสันสกฤต คือ โอการ = อักษรโอม หมายถึงพระเป็นเจ้าทั้ง 3 คือ พระพรหม พระวิษณุ และพระศิวะ (พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. 2542 (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์นานมีบุ๊คส์ พับลิเคชันส์, 2546, หน้า 1401).

¹⁵พระวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าธานีนิวัต, เรื่องบรมราชาภิเษก (พระนคร: โรงพิมพ์พานิชสุกผล, 2489, พิมพ์ในงานฌาปนกิจศพนางทรัพย์ เลขานนท์ และนางสิน เลขานนท์ 23 เมษายน 2489), หน้า 20.

“อายุการแต้ना ๑๐๐๐๐ ถึงนา ๘๐๐
 ชัดพระราชโองการมีโทษ ๔ ประการ
 คือ ชัดคำต่อพระโอรส โทษแหะปาก
 ชัดคำเนิรพระราชโองการ โทษฆ่าเสียบ
 ชัดสั่งพระราชโองการ ตัดปาก
 ชัดฎีกาพระราชบันทูล โหมจตุรคุณ”¹⁵

โทษที่ปรากฏนี้ แสดงให้เห็นว่า ชัดคำเนิรพระราชโองการมีโทษหนักที่สุด เนื่องจากไม่ดำเนินการตามคำสั่งศักดิ์สิทธิ์ที่ได้รับมอบหมายจากองค์พระมหากษัตริย์หรือองค์สมมติเทพโทษที่ได้รับจึงเป็นการฆ่าเสียบให้ตาย หรือถ้าจะมองในอีกแง่หนึ่งการชัดคำเนิรพระราชโองการนี้ย่อมเป็นเหตุให้เสียบการแผ่นดินผู้นั้นจึงต้องรับโทษตายก็เป็นไปได้เช่นกัน

ก่อนที่จะประกอบพระราชพิธีบรมราชาภิเษก วินัย พงศ์ศรีเพียร เห็นว่าน่าจะมีการประกอบพระราชพิธีที่สำคัญ 2 พระราชพิธี นั่นคือ พิธีอาจารย์ภิเษก (อาจารย์ภิเษก) และพระราชพิธีประดุมภิเษก (ปฐมภิเษก) พิธีอาจารย์ภิเษก คงเป็นพิธีรดน้ำแต่งตั้งพราหมณ์ผู้ใหญ่¹⁶ เพื่อเตรียมให้ขึ้นมาเป็นผู้ประกอบพระราชพิธีบรมราชาภิเษก พระราชพิธีนี้มีกล่าวถึงในพระราชพงสาวดารกรุงเก่าฉบับหลวงประเสริฐว่า จ.ศ.919 (พ.ศ. 2100/ค.ศ. 1557) สมัยสมเด็จพระมหาจักรพรรดิทรงโปรดให้ทำพิธีอาจารย์ภิเษกและพระราชพิธีอินทราภิเษก¹⁶ แม้ความในพระราชพงสาวดารไม่ได้ชี้ให้เห็นว่า พิธีนี้ทำขึ้นเพื่อแต่งตั้งพราหมณ์อาจารย์เพื่อประกอบพิธีบรมราชาภิเษก แต่ความที่อยู่ถัดมาที่ว่ามีพิธีอินทราภิเษก (พิธีนี้จะกล่าวถึงต่อไปข้างหน้า) ก็น่าจะทำให้สันนิษฐานว่าพิธีนี้คงเกี่ยวข้องกับ การตั้งพราหมณ์เพื่อประกอบพิธีอภิเษกที่สำคัญ ส่วนพิธีปฐมภิเษก วินัย เห็นว่า น่าจะเป็นพิธีถวายนครนํ้าครั้งแรกแก่ผู้ที่ขึ้นครองราชสมบัติ (ผู้ที่ถวายนครนํ้าคงเป็นพราหมณ์ชั้นผู้ใหญ่/

¹⁵วินัย พงศ์ศรีเพียร, บรรณาธิการ, กฎมณเฑียรบาล ฉบับเฉลิมพระเกียรติ, หน้า 129. ชัดคำต่อพระโอรส หมายถึง ชัดคำสั่งที่ตรัสสั่งด้วยวาจา, ชัดคำเนิรพระราชโองการ หมายถึง ไม่นำพระราชโองการไปดำเนินการ, ชัดสั่งพระราชโองการ หมายถึง ไม่ปฏิบัติตามพระราชโองการ, ชัดฎีกาพระราชบันทูล หมายถึง ชัดหมายรับสั่ง

พิธีอาจารย์ภิเษก และปฐมภิเษก มีกล่าวไว้ในกฎมณเฑียรบาลแต่ไม่มีรายละเอียดของพิธี

¹⁶สมเด็จพระยานริศรานุวัดติวงศ์ เห็นว่า พิธีนี้คือ พิธีรดน้ำตั้งเป็นอาจารย์และน่าจะเกี่ยวกับคชกรรม (สาส์นสมเด็จพระ เล่ม 1 (กรุงเทพมหานคร: องค์การคำครุสภา, 2505), หน้า 169).

¹⁶“พระราชพงสาวดารกรุงเก่า ฉบับหลวงประเสริฐ,” ใน ประชุมพงสาวดารฉบับกาญจนาภิเษก เล่ม 1 (กรุงเทพมหานคร: กองวรรณกรรมและประวัติศาสตร์ กรมศิลปากร, 2542), หน้า 224.

อาจเป็นพราหมณ์ที่ผ่านพิธีอาจารย์ภิเษกมาแล้ว) พระราชพิธีนี้ปรากฏในสมัยสมเด็จพระนารายณ์
ความว่า

“ครั้นลุศักราช ๑๐๑๘ (พ.ศ. ๒๑๕๘) ปีวอกอัฐศก ...จึงพระมหาราชครู
พระราชครู และท้าวพระยาสามนตราเสนาบดีมนตรีมุขทั้งปวง ก็อัญเชิญสมเด็จพระ
บรมบพิตรพระเป็นเจ้า เสด็จปราบดาภิเษกเสวยราชสมบัติ ...พระมหาราชครู
พระครูประพตติการพระราชพิธีปฐมภิเษก และพระราชพิธีราชาภิเษก”¹⁷

หลังประกอบพระราชพิธีปฐมภิเษกแล้ว คงเป็นการประกอบพระราชพิธีบรมราชาภิเษกต่อไป”

สำหรับการประกอบพระราชพิธีบรมราชาภิเษกนั้น พิธีการแต่ละอย่างล้วนสะท้อน
ให้เห็นความพยายามที่จะยกพระมหากษัตริย์ให้มีสถานะอันสูงส่ง เช่น น้ำที่ใช้สรงมูรธาภิเษกต้องมา
จากแหล่งเฉพาะแล้วนำมาตั้งพิธีเสก ณ เจดีย์สถานสำคัญในบริเวณแหล่งน้ำนั้น แล้วจึงส่งเข้า
มาทำพิธี¹⁸ อันเป็นการย้ำให้เห็นว่าพระมหากษัตริย์ไม่ใช่บุคคลธรรมดาที่จะใช้น้ำจากแหล่งใดก็ได้

“ความจริงนี้ในพระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม) ว่า “ประพตติการพระราชพิธี
ปราบดาภิเษก แลพระราชพิธีราชาภิเษก” (“พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม),”
ใน ประชุมพงศาวดาร ฉบับกาญจนาภิเษก เล่ม 3 (กรุงเทพมหานคร: กองวรรณกรรมและประวัติศาสตร์ กรมศิลปากร,
2542), หน้า 391).

¹⁷พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับสมเด็จพระพนรัตน์ วัดพระเชตุพน, พิมพ์ครั้งที่ 4
(พระนคร: สำนักพิมพ์คลังวิทยา, 2514), หน้า 371.

“รายละเอียดพระราชพิธีศึกษาเพิ่มเติมใน คำให้การขุนหลวงวัดประดู่ทรงธรรม เอกสารจากหอหลวง,
หน้า 60-66 (สาระในเอกสารนี้เป็นพระราชพิธีบรมราชาภิเษกสมเด็จพระเจ้าเอกทัศ); คำให้การชาวกรุงเก่า คำให้
การขุนหลวงหาวัด และพระราชพงศาวดารกรุงเก่าฉบับหลวงประเสริฐ, หน้า 261-264 (อยู่ในส่วนคำให้การชาวกรุงเก่า);
รวมเรื่องราชาภิเษก ธรรมเนียมราชตระกูลในกรุงสยาม พระราชานุกิจ และอธิบายว่าด้วยยศเจ้า, หน้า 1-67; นุชนารถ
กิจงาม, พระราชพิธีบรมราชาภิเษก : ประวัติศาสตร์จารีตประเพณีจากพระราชนิพนธ์ “ยอพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระ
พุทธเลิศหล้านภาลัย รัชกาลที่ 2,” หน้า 51-131; ฉันทภูษิต จันทวิษ, พระราชพิธีบรมราชาภิเษก, หน้า 13-186;
H.G.Quaritch Wales, *Siamese state ceremonies : Their history and function*, chapters 6-8, ม.ร.ว.แสงสุรีย์ ลดาวัลย์,
พระราชพิธีบรมราชาภิเษกสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ (กรุงเทพมหานคร: สำนักเลขาธิการนายกรัฐมนตรี, 2527), หน้า 3.

¹⁸ม.ร.ว.แสงสุรีย์ ลดาวัลย์, พระราชพิธีบรมราชาภิเษกสมัยกรุงรัตนโกสินทร์, หน้า 4; H.G.Quaritch
Wales, *Siamese state ceremonies : Their history and function* p. 74. แหล่งน้ำศักดิ์สิทธิ์ของไทยสมัยอยุธยาได้แก่
สระเกษ สระแก้ว สระคงคา สระยมนาในแขวงเมืองสุพรรณบุรี จะเห็นได้ว่าชื่อสระทั้ง 4 นี้ บางชื่อก็ซ้ำกับ
ปัญจมหานทีแหล่งน้ำศักดิ์สิทธิ์ในชมพูทวีป

มาประกอบพิธี หรือการเสด็จพระราชดำเนินเลียบพระนคร โดยกระบวนพยุหยาตราทั้งสถลมารค และชลมารค

เมื่อพิจารณาลวดลายที่ประดับบนฐานราชยานที่ประทับ เครื่องสูงที่เข้ากระบวนแห่ โขนเรือต่าง ๆ ยิ่งแสดงให้เห็นถึงความเป็นสมมติเทพของพระมหากษัตริย์ได้เป็นอย่างดี กล่าวคือ ลวดลายฐานพระราชยานมีทั้งลายเทพพนมและครุฑ ลวดลายเหล่านี้มีความหมายแสดงว่าพระราชยานที่ประทับคือโลกสวรรค์ที่เขาพระสุเมรุของพระอินทร์หรือเขาไกรลาสขององค์พระศิวะรอบ ๆ สวรรค์มีเทวดาและครุฑ ซึ่งเป็นเทพบริวารมาร่วมชื่นชมพระบารมีของพระมหากษัตริย์ที่ประทับบนราชยานนั่นเอง หรือถ้าจะให้ความสำคัญกับครุฑ พระมหากษัตริย์ที่ประทับบนราชยานก็คือพระนารายณ์นั่นเอง เครื่องสูงต่างๆ ที่เข้ากระบวนแห่ไม่ว่าจะเป็นบังสุริย์ บังแทรก พัดโบก จามร พุ่มดอกไม้ทองเงิน ตลอดจนเครื่องประโคมต่างๆล้วนเป็นการจำลองภาพรั้วกระบวนขององค์ท้าวมาใช้กับองค์พระมหากษัตริย์ โขนเรือในรั้วกระบวนพยุหยาตราชลมารคเป็นรูปอมมนุษย์ที่เป็นเทพบริวาร หรือเป็นพาหนะของเทพเจ้าในศาสนาพราหมณ์ อาทิ หงส์เป็นพาหนะของพระพรหม อนันตนาคราชเป็นที่ประทับของพระนารายณ์เช่นเดียวกับครุฑเป็นพาหนะของพระนารายณ์ ส่วนโขนเรือรูปลิงที่เป็นหนุมาน สุครีพ พาลี ก็มาจากเรื่องรามเกียรติ์ ลิงเหล่านี้เป็นทหารเอกของพระราม ซึ่งเป็นอวตารปางหนึ่งของพระนารายณ์ รั้วกระบวนเรือนี้จึงเป็นรั้วกระบวนที่มาล้อมล้อมพระมหากษัตริย์ผู้ทรงเป็นสมมติเทพ¹⁹

¹⁹ พิธีเลียบพระนคร เป็นธรรมเนียมมีมาแต่อินเดียโบราณ ดังปรากฏในคัมภีร์อัคนิปูราณะ เป็นพิธีที่กษัตริย์เสด็จประทับยนิษพระนคร เพื่อแสดงพระองค์แก่ราษฎร (พระวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าธานีนิวัต, เรื่องบรมราชาภิเษก, หน้า 33; H.G. Quaritch Wales, *Siamese state ceremonies: Their history and function*, p. 107). ในทัศนะของไฮน์-เกลเดิน พิธีเลียบพระนครทำให้พระมหากษัตริย์ได้ครอบครองจักรวรรดิทั้งหมดไม่ใช่เพียงแค่อำณาธิปไตย (Robert Heine-Geldern, *Conceptions of state and kingship in Southeast Asia* (Ithaca : Cornell University, 1956), p.3) แต่ถ้าพิจารณาในเชิงคติพระเจ้าจักรพรรดิราชาการเสด็จเลียบพระนครก็เปรียบประหนึ่งพระเจ้าจักรพรรดิราชาได้อำตัยจักรแก้วหมุน/เดินทางไปรอบโลกหรือรอบจักรวรรดินั่นเอง (Prince Dhani Nivat, "The old Siamese conception of the monarchy," *Journal of the Siam Society* 36, 2 (December 1947): 105.)

¹⁹ อนุรักษ์ ภัทร จันทวิษ, พระราชพิธีบรมราชาภิเษก, หน้า 179-180.

ตามตำราแล้ว ลักษณะราชาภิเษกของพระมหากษัตริย์ มี 5 ประการ รวมเรียกว่า ปัญจราชาภิเษก²⁰ ได้แก่

1. อินทราชาภิเษก มี 3 ลักษณะคือ สมเด็จพระนรินทรธิราชเอาเครื่องปัญจกฤษณ์ทั้งห้ามาถวายเมื่อจะได้ราชสมบัติ เสี่ยงทายบุญพระพิชัยราชรถมาจรดฝ่าพระบาทด้วยฤทธิ์อำนาจวาสนาบุญนั้น เหาะเหินมาโดยนพดลอากาศมีจักรทิพย์โอบาสมากางกัน
2. โภคาภิเษก คือ เป็นชาติตระกูลพรหมณ์มหาศาลมีโภคทรัพย์อันบริบูรณ์ เป็นชาติตระกูลมหาเศรษฐีมีบริวารและทรัพย์สมบัติอันรุ่งเรือง สมควรที่จะเป็นสมเด็จพระมหากษัตริย์ อันจะเป็นเจ้าพิภพปกครองอาณาประชาราษฎร์ทั้งหลาย และรู้จักลักษณะราชธรรมตราธรรม ทศกฤษณ์อันจะเป็นประโยชน์โทษทัณฑ์และรู้ลักษณะที่จะแบ่งปันตัดรอนซึ่งทุกข์ของราษฎรอาวรณ์ในแผ่นดิน
3. ปราสาทภิเษก เป็นตระกูลกษัตริย์ขัตติยราช มีฤทธิ์อำนาจรบพุ่งหักหาญได้ราชฐานบ้านเมืองราชสมบัติด้วยฤทธิ์อาณาจักร และมีชัยชนะแก่ข้าศึกศัตรูหีนชาติทั้งปวงจะล่วงเข้ามาประทุษร้ายแก่สมเด็จพระมหากษัตริย์องค์นั้นมิได้
4. ราชาภิเษก คือ เมื่อสมเด็จพระบิดาพระมารดาทรงพระชราแล้ว และเห็นพระราชโอรสและพระราชบุตร กษัตริย์ทั้งสองพระองค์นี้เป็นสวัสดิเชื้อชาติเนื้อพระวงศ์เท่ากัน และพระญาติวงศ์ทั้งสี่ตระกูลนั้นเห็นสมควรแก่พระลักษณะซึ่งจะเป็นสมเด็จพระมหากษัตริย์เสวยราชสมบัติสืบพระวงศ์
5. อุภิเษก คือ สมเด็จพระบิดามารดาเอาชาติตระกูลเสมอกัน มากระทำมงคลวิวาหะ อุภิเษกให้ปกครองกันตามพระราชวงศา และกษัตริย์อันมาจากต่างประเทศเป็นสุขุมขัตติยชาติมารราชาภิเษกด้วยพระญาติพระวงศ์

ตำราปัญจราชาภิเษกให้ข้อมูลว่าลักษณะราชาภิเษกมี 5 ประการ แต่เท่าที่คุ้นเคยปฏิบัติ หรือเคยได้ยินมีอยู่ 3 ลักษณะคือ ปราสาทภิเษก จะเห็นได้ว่า ปราสาทภิเษกในที่นี้ไม่ได้ใช้ในความหมายแคบเพียงการใช้อำนาจล้มล้างราชวงศ์เก่าสถาปนาราชวงศ์ใหม่เท่านั้น ในหลายกรณีกล่าวถึงการพระราชพิธีราชาภิเษกและปราสาทภิเษกควบคู่กันไป เช่น ในสมัยสมเด็จพระเอกาทศรถ สมเด็จพระนารายณ์ และสมเด็จพระเจ้าอุทุมพร²¹ ส่วนราชาภิเษกในตำราจะมีความหมายในอีกลักษณะหนึ่งผิดไปจากที่เคยเข้าใจกันมาและเป็นคนละเรื่องกับการประกอบพระราชพิธีบรมราชาภิเษก

²⁰รวมเรื่องราชาภิเษก ธรรมเนียมราชตระกูลในกรุงสยาม พระราชทานกิจ และอธิบายว่าด้วยยศเจ้า, หน้า 1-2.

²¹“พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม),” ใน ประชุมพงศาวดารฉบับกาญจนานิกษ์ เล่ม 3, หน้า 365,391-392, 443.

ที่กล่าวมาแล้วข้างต้น ขณะที่อินทราภิเษกดูจะมีความหมายที่พิเศษมาก จากลักษณะอินทราภิเษก ทั้ง 3 ประการ แสดงให้เห็นว่า ผู้ที่จะทำการอินทราภิเษกได้ต้องไม่ใช่บุคคลธรรมดา หากแต่ต้องเป็นผู้ที่มีบุญญาบารมีหรือมีฤทธานุภาพมากกว่าคนทั่วไป

อินทราภิเษก^๑ โดยทางปฏิบัติแล้ว ในสมัยอยุธยาถือว่าการอินทราภิเษกเป็นการประกอบพิธีราชาภิเษกในโอกาสพิเศษ พระวรวงศ์เธอ กรมหมื่นพิทยลาภพฤฒิยากร ทรงอธิบายว่า พิธีอินทราภิเษกเป็นพิธีเสริมฐานะของพระมหากษัตริย์ ทำนองว่าเป็นพระราชาราช^๒ ไม่มีหลักฐานยืนยันว่าพิธีนี้ทำทุกรัชกาลหรือไม่ ในพระราชพงศาวดารกรุงเก่าฉบับหลวงประเสริฐ กล่าวถึงการประกอบพิธีอินทราภิเษกของสมเด็จพระมหาจักรพรรดิไว้ว่า

“ศักราช ๕๑๕ มะเส็งศก (พ.ศ. 2100/ค.ศ.1557) วัน ๑๔ ค่ำ เกิดเพลิงไหม้ ในพระราชวังมาก อนึ่งในเดือน ๓ นั้น ทำการพระราชพิธีอาจารียาพิเศก (อาจารียาภิเษก) แลทำการพระราชพิธีอินทราพิเศก (อินทราภิเษก) ในวังใหม่ อนึ่งเดือน ๔ นั้น พระราชทานสัตสดกมหาทาน แลให้ช่างเผือกพระราชทาน มีทองเชิงเงิน ๔ เท่าช่างนั้น เป็นเงิน ๑,๖๐๐ บาท แลพระราชทานรถ ๘ รถเทียมด้วยม้า แลมีนางสำหรับรถนั้นเสมอรถ ๘ นาง...”^๓

พระราชพิธีอินทราภิเษกนี้มีกล่าวไว้ในคัมภีร์โอยศเรยะ พราหมณะ เรียกว่า อินทรมหาภิเษก โดยในพิธีนี้ กษัตริย์ต้องทรงใช้สัจจะต่อหน้าประชาชนพราหมณ์ผู้ใหญ่ว่า “นับตั้งแต่คืนพระราชสมภพจนสวรรคต ในช่วงระยะเวลาทั้ง 2 นี้ จะปกครองบ้านเมืองอย่างดีโดยมีอินทรมอบัติได้แก่ ยัญบูชาของขวัญต่างๆ พระราชวัง การกระทำอันตรงไว้ซึ่งเกียรติยศต่างๆ แม้แต่ชีวิตพระองค์เองและชีวิตผู้สืบเชื้อสายเป็นประกัน (Sarva Daman Singh, “The early development of kingship in pre-Muslim India,” in *Patterns of kingship and authority in traditional Asia*, I.W. Mabbett, ed. (London: Croom Helm, 1985), p.90) เมื่ออุษยานำพิธีนี้มาปฏิบัติก็คงไว้แต่เพียงชื่อ ส่วนรายละเอียดของพิธีคงเหมือนกับที่ปฏิบัติในสมัยพระเวทน้อยมาก (H.G. Quaritch Wales, *Siamese state ceremonies: Their history and function*, p. 122) ตามคติพราหมณ์ เมื่อกษัตริย์ประกอบพิธีอินทราภิเษกแล้ว กษัตริย์พระองค์นั้นจะประสบชัยชนะและบรรลุซึ่งชื่อเสียง เกียรติยศ และสิ่งอื่นๆ (J.Gonda, “Ancient Indian kingship from the religious point of view,” *Numen* 4,1 (January 1957): 36.

^๒พระวรวงศ์เธอ กรมหมื่นพิทยลาภพฤฒิยากร, เรื่องฉกฉวยรถน้ำในพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท (ม.ป.ท., ม.ป.ป.), หน้า 2.

^๓“พระราชพงศาวดารกรุงเก่าฉบับหลวงประเสริฐ,” ใน ประชุมพงศาวดารฉบับกาญจนาภิเษก เล่ม 1, หน้า 224.

เมื่อพิจารณาปีศักราชที่ขึ้นครองราชย์ คือ พ.ศ.2091 (ค.ศ.1548) กับปีที่ประกอบพิธีอินทราภิเษก พ.ศ. 2100 (ค.ศ.1557) จะเห็นได้ว่าห่างกันถึง 9 ปี แสดงว่าการประกอบพิธีอินทราภิเษกนี้เป็นการประกอบพิธีครั้งที่ 2 และคงทำเพื่อเพิ่มพูนบารมีธรรมเป็นพิเศษ นอกจากสมเด็จพระมหาจักรพรรดิแล้วสมเด็จพระเจ้าปราสาททองก็ทรงประกอบพิธีนี้ด้วย โดยทำควบคู่ไปกับพระราชพิธีสิบศักราช หลักฐานยืนยันการประกอบพิธีนี้ปรากฏในคำฉันท์สรรเสริญพระเกียรติสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงปราสาททอง ความว่า²⁴

“ครั้นเสร็จพระราชพิธี การโดยในตรี
 ปัญจพระคาถา
 เกลิงศกขึ้นวารจันทา เสร็จการอินทรา
 ภิเษกเจ้าจอมกษัตริย์”

ส่วนสมัยสมเด็จพระรามาธิบดีที่ 2 ที่กล่าวว่า พ.ศ. 2039 (ค.ศ. 1496) ให้เล่นการศึกคำบรรพ์ อาจมีนัยถึงการประกอบพิธีอินทราภิเษก²⁵ เพราะความในกฎมณเฑียรบาลตอนที่ว่าด้วยพิธีอินทราภิเษกได้กล่าวถึงการชกนาคศึกคำบรรพ์ไว้ด้วย

พระราชพิธีอินทราภิเษกนี้ กฎมณเฑียรบาลให้รายละเอียดไว้ค่อนข้างมาก ทั้งนี้คงเป็นพระราชพิธีที่มีความสำคัญ รายละเอียดของพระราชพิธีมีดังนี้²⁶

²⁴ คำฉันท์สรรเสริญพระเกียรติสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงปราสาททอง (กรุงเทพมหานคร: กองวรรณกรรมและประวัติศาสตร์ กรมศิลปากร, 2543), หน้า 100.

²⁵ พระวรวงศ์เธอ กรมหมื่นพิทยลาภพฤฒิยากร, เรื่องฉากลอยรดน้ำในพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท, หน้า 2.

²⁶ วินัย พงศ์ศรีเพียร, บรรณาธิการ, กฎมณเฑียรบาล ฉบับเฉลิมพระเกียรติ, หน้า 168-171. พระอินทรีคือรูปพระอินทร์, เกี้ยว หมายถึงพัน รัด, ระทา คือ หอสูงรูปสี่เหลี่ยม หลังคาทรงยอดเกี้ยวประดับดอกไม้พันทาชนิด เช่น พลุ ตะไล จรวดที่ใช้จุดในพระราชพิธี, คำรวจเลก หมายถึง คำรวจเด็ก, เป็นรูป คือ แต่งกายเป็น, สมิท แปลว่า สำเร็จบริบูรณ์, ชกศึกคำบรรพ คือ ชกนาค, ศิศ คือ ศิษยะ, วันคำรพ คือ ครบถึงวันที่

พระราชพิธีอินทราภิเษกที่อธิบายรายละเอียดไว้ในกฎมณเฑียรบาล อาจดูภาพประกอบได้จากฉากลอยรดน้ำในพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท ปัจจุบันตั้งแสดง ณ พิพิธภัณฑ์วัดพระศรีรัตนศาสดารามในพระบรมมหาราชวัง หรืออ่านคำอธิบายรายละเอียดภาพจากพระนิพนธ์ของ พระวรวงศ์เธอ กรมหมื่นพิทยลาภพฤฒิยากร เรื่องฉากลอยรดน้ำในพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท

“การพระราชพิธีอินทราภิเศก ตั้งพระสุเมรุสูงเสี้ยน ๕ วา ในกลางสนามนั้นพระอินทร นั่งบนพระสุเมรุ อิศินทรยุคนธรสูงเสี้ยนหนึ่ง กรวิกสูง ๑๕ วา เขาไกรลาสสูง ๑๐ วา ฉัตรทองชั้นใน ฉัตรนาคชั้นกลาง ฉัตรเงินชั้นนอก แลนอกนั้นราชวัด ฉัตรเบญจรงค์ ได้ฉัตรรูปเทพดาชั้น นอกฉัตรราชวัดรั้วไก่ ฉัตรกระดาดรูปยักษ์คนธรรก รากษย์ยืนดินพระสุเมรุ รูปคชสีหาราชสีห์ สิงโต กิเลน เชียงผา ช้าง โค กระบือ แลเสื่อ หมี่มีรูปเทพดานั่งทุกเขา ไกรลาส รูปพระอิศวรเป็นเจ้าแลนางอุมากวดี ยอดพระสุเมรุรูปพระอินทร รูปอสูรอยู่กลางพระสุเมรุ รูปพระนารายณ์บนทมลินในดินพระสุเมรุ นาค ๗ ศีสะเกี้ยว พระสุเมรุนอกสนาม อสูรยืนนอกกำแพง โรงรำ ระทา ดอกไม้มหาดไทบ่าเรอห์ สนองพระโอยฐ คำรวจเล็ก เป็นรูปอสูร ๑๐๐ มหาดเล็กเปนเทพดา ๑๐๐ เปนพาลี สุกรีพ มหาชมภูและบริวารพานร ๑๐๓ ชักนาคคึก คำบรอรอสูรชักหัวเทพดาชักหาง พานรอยู่ปลายหางพระสุเมรุ เหลี่ยมหนึ่งทอง เหลี่ยมหนึ่งนาค เหลี่ยมหนึ่งแก้ว เหลี่ยมหนึ่งเงิน เขายุคนธรทอง อิศินทรนาค กรวิกเงิน ไกรลาสเงิน รอบสนามข้างนอก ตั้งข้างม้าจักรงคพลนา ๑๐๐๐๐ ไล่ศิริเทศห่มเสื่อนุ่งแพรเคารพ นา ๕๐๐๐ ไล่หมวกทองห่มเสื่อนุ่งแพรจ้าวรจนา ๓๐๐๐ หมวกแพรเทศห่มเสื่อนุ่งแพร นา ๒๔๐๐ ลงมาถึงนา ๑๒๐๐ ถือดอกไม้เงิน ดอกไม้ทองตามตำแหน่ง เข้าดอกดอกไม้ถวายบังคม พราหมณาจารย์โยคีโกตี อาศาลตบศิวนั่งในราชวัด

วันแรกการอภิเศก ในวัน ๒ ราบอันก่อ วัน ๓ สรางอันก่อ วัน ๔ จบสมิท วัน ๕ ชักคึกคำบรพร วัน ๖ ตั้งน้ำสุรามฤตย ๓ คุ่ม ตั้งข้าง ๓ ศิศ ม้าเผือก อูสุกราช กรุทชราช นางคาราหน้าฉาน ตั้งเครื่องสรรพยุทธเครื่องข้างแลเชือก บาสหอกไชยตั้งโตมรของ้าว ชูบน้ำสุรามฤตยเทพดาผู้คึกคำบรพร้อยรูป พระอิศวรพระนารายณ์พระอินทพระพิศวกรรม ถือเครื่องสำหรับตามทำเนียม เข้ามาถวายพระพรวันคำรพ ๗ พราหมณาจารย์ถวายพระพรวันคำรพ ๘ ท้าวพญาถวายพระพรวันคำรพ ๙ ถวายข้างม้าจักรงควันคำรพ ๑๐ ถวาย ๑๒ พระคลังวัน ๑๑ ถวายส่วยสัตพิทยากรวัน ๑๒ ถวายเมือง ๑๓ ถือน้ำสุรามฤตยวัน ๑๔ ยกบ้านนเทพดาวัน ๑๕ ยกวางวันท้าวพญาวัน ๑๖ ยกวางวันลูกขุนหมื่นวัน ๑๗ พระราชทานแก่พราหมณาจารย์วัน ๑๘ ชักกรรมพฤทษวัน ๑๙ วัน ๒๐ วัน ๒๑ สามวันปรายเงินทอง สามวันเล่นการมโหรสพเดือนหนึ่ง ตั้งรูปกุมภรณห์ตรงฉานสูงเสี้ยนหนึ่ง มหาดเล็ก

เปนพานรตลอดออกแต่ใน }
 ๒ }
 ๓ }
 ๔ }
 ๕ }
 ๖ }
 ๗ }
 ๘ }
 ๙ }
 ๑๐ }
 ๑๑ }
 ๑๒ }
 ๑๓ }
 ๑๔ }
 ๑๕ }
 ๑๖ }
 ๑๗ }
 ๑๘ }
 ๑๙ }
 ๒๐ }
 ๒๑ }
 ๒๒ }
 ๒๓ }
 ๒๔ }
 ๒๕ }
 ๒๖ }
 ๒๗ }
 ๒๘ }
 ๒๙ }
 ๓๐ }
 ๓๑ }
 ๓๒ }
 ๓๓ }
 ๓๔ }
 ๓๕ }
 ๓๖ }
 ๓๗ }
 ๓๘ }
 ๓๙ }
 ๔๐ }
 ๔๑ }
 ๔๒ }
 ๔๓ }
 ๔๔ }
 ๔๕ }
 ๔๖ }
 ๔๗ }
 ๔๘ }
 ๔๙ }
 ๕๐ }
 ๕๑ }
 ๕๒ }
 ๕๓ }
 ๕๔ }
 ๕๕ }
 ๕๖ }
 ๕๗ }
 ๕๘ }
 ๕๙ }
 ๖๐ }
 ๖๑ }
 ๖๒ }
 ๖๓ }
 ๖๔ }
 ๖๕ }
 ๖๖ }
 ๖๗ }
 ๖๘ }
 ๖๙ }
 ๗๐ }
 ๗๑ }
 ๗๒ }
 ๗๓ }
 ๗๔ }
 ๗๕ }
 ๗๖ }
 ๗๗ }
 ๗๘ }
 ๗๙ }
 ๘๐ }
 ๘๑ }
 ๘๒ }
 ๘๓ }
 ๘๔ }
 ๘๕ }
 ๘๖ }
 ๘๗ }
 ๘๘ }
 ๘๙ }
 ๙๐ }
 ๙๑ }
 ๙๒ }
 ๙๓ }
 ๙๔ }
 ๙๕ }
 ๙๖ }
 ๙๗ }
 ๙๘ }
 ๙๙ }
 ๑๐๐ }
 ๑๐๑ }
 ๑๐๒ }
 ๑๐๓ }
 ๑๐๔ }
 ๑๐๕ }
 ๑๐๖ }
 ๑๐๗ }
 ๑๐๘ }
 ๑๐๙ }
 ๑๑๐ }
 ๑๑๑ }
 ๑๑๒ }
 ๑๑๓ }
 ๑๑๔ }
 ๑๑๕ }
 ๑๑๖ }
 ๑๑๗ }
 ๑๑๘ }
 ๑๑๙ }
 ๑๒๐ }
 ๑๒๑ }
 ๑๒๒ }
 ๑๒๓ }
 ๑๒๔ }
 ๑๒๕ }
 ๑๒๖ }
 ๑๒๗ }
 ๑๒๘ }
 ๑๒๙ }
 ๑๓๐ }
 ๑๓๑ }
 ๑๓๒ }
 ๑๓๓ }
 ๑๓๔ }
 ๑๓๕ }
 ๑๓๖ }
 ๑๓๗ }
 ๑๓๘ }
 ๑๓๙ }
 ๑๔๐ }
 ๑๔๑ }
 ๑๔๒ }
 ๑๔๓ }
 ๑๔๔ }
 ๑๔๕ }
 ๑๔๖ }
 ๑๔๗ }
 ๑๔๘ }
 ๑๔๙ }
 ๑๕๐ }
 ๑๕๑ }
 ๑๕๒ }
 ๑๕๓ }
 ๑๕๔ }
 ๑๕๕ }
 ๑๕๖ }
 ๑๕๗ }
 ๑๕๘ }
 ๑๕๙ }
 ๑๖๐ }
 ๑๖๑ }
 ๑๖๒ }
 ๑๖๓ }
 ๑๖๔ }
 ๑๖๕ }
 ๑๖๖ }
 ๑๖๗ }
 ๑๖๘ }
 ๑๖๙ }
 ๑๗๐ }
 ๑๗๑ }
 ๑๗๒ }
 ๑๗๓ }
 ๑๗๔ }
 ๑๗๕ }
 ๑๗๖ }
 ๑๗๗ }
 ๑๗๘ }
 ๑๗๙ }
 ๑๘๐ }
 ๑๘๑ }
 ๑๘๒ }
 ๑๘๓ }
 ๑๘๔ }
 ๑๘๕ }
 ๑๘๖ }
 ๑๘๗ }
 ๑๘๘ }
 ๑๘๙ }
 ๑๙๐ }
 ๑๙๑ }
 ๑๙๒ }
 ๑๙๓ }
 ๑๙๔ }
 ๑๙๕ }
 ๑๙๖ }
 ๑๙๗ }
 ๑๙๘ }
 ๑๙๙ }
 ๒๐๐ }
 ๒๐๑ }
 ๒๐๒ }
 ๒๐๓ }
 ๒๐๔ }
 ๒๐๕ }
 ๒๐๖ }
 ๒๐๗ }
 ๒๐๘ }
 ๒๐๙ }
 ๒๑๐ }
 ๒๑๑ }
 ๒๑๒ }
 ๒๑๓ }
 ๒๑๔ }
 ๒๑๕ }
 ๒๑๖ }
 ๒๑๗ }
 ๒๑๘ }
 ๒๑๙ }
 ๒๒๐ }
 ๒๒๑ }
 ๒๒๒ }
 ๒๒๓ }
 ๒๒๔ }
 ๒๒๕ }
 ๒๒๖ }
 ๒๒๗ }
 ๒๒๘ }
 ๒๒๙ }
 ๒๓๐ }
 ๒๓๑ }
 ๒๓๒ }
 ๒๓๓ }
 ๒๓๔ }
 ๒๓๕ }
 ๒๓๖ }
 ๒๓๗ }
 ๒๓๘ }
 ๒๓๙ }
 ๒๔๐ }
 ๒๔๑ }
 ๒๔๒ }
 ๒๔๓ }
 ๒๔๔ }
 ๒๔๕ }
 ๒๔๖ }
 ๒๔๗ }
 ๒๔๘ }
 ๒๔๙ }
 ๒๕๐ }
 ๒๕๑ }
 ๒๕๒ }
 ๒๕๓ }
 ๒๕๔ }
 ๒๕๕ }
 ๒๕๖ }
 ๒๕๗ }
 ๒๕๘ }
 ๒๕๙ }
 ๒๖๐ }
 ๒๖๑ }
 ๒๖๒ }
 ๒๖๓ }
 ๒๖๔ }
 ๒๖๕ }
 ๒๖๖ }
 ๒๖๗ }
 ๒๖๘ }
 ๒๖๙ }
 ๒๗๐ }
 ๒๗๑ }
 ๒๗๒ }
 ๒๗๓ }
 ๒๗๔ }
 ๒๗๕ }
 ๒๗๖ }
 ๒๗๗ }
 ๒๗๘ }
 ๒๗๙ }
 ๒๘๐ }
 ๒๘๑ }
 ๒๘๒ }
 ๒๘๓ }
 ๒๘๔ }
 ๒๘๕ }
 ๒๘๖ }
 ๒๘๗ }
 ๒๘๘ }
 ๒๘๙ }
 ๒๙๐ }
 ๒๙๑ }
 ๒๙๒ }
 ๒๙๓ }
 ๒๙๔ }
 ๒๙๕ }
 ๒๙๖ }
 ๒๙๗ }
 ๒๙๘ }
 ๒๙๙ }
 ๓๐๐ }
 ๓๐๑ }
 ๓๐๒ }
 ๓๐๓ }
 ๓๐๔ }
 ๓๐๕ }
 ๓๐๖ }
 ๓๐๗ }
 ๓๐๘ }
 ๓๐๙ }
 ๓๑๐ }
 ๓๑๑ }
 ๓๑๒ }
 ๓๑๓ }
 ๓๑๔ }
 ๓๑๕ }
 ๓๑๖ }
 ๓๑๗ }
 ๓๑๘ }
 ๓๑๙ }
 ๓๒๐ }
 ๓๒๑ }
 ๓๒๒ }
 ๓๒๓ }
 ๓๒๔ }
 ๓๒๕ }
 ๓๒๖ }
 ๓๒๗ }
 ๓๒๘ }
 ๓๒๙ }
 ๓๓๐ }
 ๓๓๑ }
 ๓๓๒ }
 ๓๓๓ }
 ๓๓๔ }
 ๓๓๕ }
 ๓๓๖ }
 ๓๓๗ }
 ๓๓๘ }
 ๓๓๙ }
 ๓๔๐ }
 ๓๔๑ }
 ๓๔๒ }
 ๓๔๓ }
 ๓๔๔ }
 ๓๔๕ }
 ๓๔๖ }
 ๓๔๗ }
 ๓๔๘ }
 ๓๔๙ }
 ๓๕๐ }
 ๓๕๑ }
 ๓๕๒ }
 ๓๕๓ }
 ๓๕๔ }
 ๓๕๕ }
 ๓๕๖ }
 ๓๕๗ }
 ๓๕๘ }
 ๓๕๙ }
 ๓๖๐ }
 ๓๖๑ }
 ๓๖๒ }
 ๓๖๓ }
 ๓๖๔ }
 ๓๖๕ }
 ๓๖๖ }
 ๓๖๗ }
 ๓๖๘ }
 ๓๖๙ }
 ๓๗๐ }
 ๓๗๑ }
 ๓๗๒ }
 ๓๗๓ }
 ๓๗๔ }
 ๓๗๕ }
 ๓๗๖ }
 ๓๗๗ }
 ๓๗๘ }
 ๓๗๙ }
 ๓๘๐ }
 ๓๘๑ }
 ๓๘๒ }
 ๓๘๓ }
 ๓๘๔ }
 ๓๘๕ }
 ๓๘๖ }
 ๓๘๗ }
 ๓๘๘ }
 ๓๘๙ }
 ๓๙๐ }
 ๓๙๑ }
 ๓๙๒ }
 ๓๙๓ }
 ๓๙๔ }
 ๓๙๕ }
 ๓๙๖ }
 ๓๙๗ }
 ๓๙๘ }
 ๓๙๙ }
 ๔๐๐ }
 ๔๐๑ }
 ๔๐๒ }
 ๔๐๓ }
 ๔๐๔ }
 ๔๐๕ }
 ๔๐๖ }
 ๔๐๗ }
 ๔๐๘ }
 ๔๐๙ }
 ๔๑๐ }
 ๔๑๑ }
 ๔๑๒ }
 ๔๑๓ }
 ๔๑๔ }
 ๔๑๕ }
 ๔๑๖ }
 ๔๑๗ }
 ๔๑๘ }
 ๔๑๙ }
 ๔๒๐ }
 ๔๒๑ }
 ๔๒๒ }
 ๔๒๓ }
 ๔๒๔ }
 ๔๒๕ }
 ๔๒๖ }
 ๔๒๗ }
 ๔๒๘ }
 ๔๒๙ }
 ๔๓๐ }
 ๔๓๑ }
 ๔๓๒ }
 ๔๓๓ }
 ๔๓๔ }
 ๔๓๕ }
 ๔๓๖ }
 ๔๓๗ }
 ๔๓๘ }
 ๔๓๙ }
 ๔๔๐ }
 ๔๔๑ }
 ๔๔๒ }
 ๔๔๓ }
 ๔๔๔ }
 ๔๔๕ }
 ๔๔๖ }
 ๔๔๗ }
 ๔๔๘ }
 ๔๔๙ }
 ๔๕๐ }
 ๔๕๑ }
 ๔๕๒ }
 ๔๕๓ }
 ๔๕๔ }
 ๔๕๕ }
 ๔๕๖ }
 ๔๕๗ }
 ๔๕๘ }
 ๔๕๙ }
 ๔๖๐ }
 ๔๖๑ }
 ๔๖๒ }
 ๔๖๓ }
 ๔๖๔ }
 ๔๖๕ }
 ๔๖๖ }
 ๔๖๗ }
 ๔๖๘ }
 ๔๖๙ }
 ๔๗๐ }
 ๔๗๑ }
 ๔๗๒ }
 ๔๗๓ }
 ๔๗๔ }
 ๔๗๕ }
 ๔๗๖ }
 ๔๗๗ }
 ๔๗๘ }
 ๔๗๙ }
 ๔๘๐ }
 ๔๘๑ }
 ๔๘๒ }
 ๔๘๓ }
 ๔๘๔ }
 ๔๘๕ }
 ๔๘๖ }
 ๔๘๗ }
 ๔๘๘ }
 ๔๘๙ }
 ๔๙๐ }
 ๔๙๑ }
 ๔๙๒ }
 ๔๙๓ }
 ๔๙๔ }
 ๔๙๕ }
 ๔๙๖ }
 ๔๙๗ }
 ๔๙๘ }
 ๔๙๙ }
 ๕๐๐ }

รอบเมือง จบการอินทราภิเศก”

รายละเอียดของพระราชพิธีอินทราภิเษกสะท้อนให้เห็นนัยที่สำคัญ 2 ประการที่สัมพันธ์กัน คือ ความสำคัญของพระอินทร์และพระราชพิธีดังกล่าวเป็นส่วนหนึ่งของการสร้างทิพภาวะให้แก่พระมหากษัตริย์ในฐานะผู้ปกครองสูงสุด²⁷

ประการแรก ความสำคัญของพระอินทร์ ดังกล่าวไว้แล้วในบทก่อนว่าพระอินทร์คือเทพที่มีบทบาทเด่นในสังคมเป็นเทพที่พุทธศาสนาให้การยอมรับ ความโดดเด่นของพระอินทร์พิจารณาได้จากรายละเอียดของการประกอบพิธี ซึ่งพบว่าเขาพระสุเมรุอันเป็นที่ประทับของพระอินทร์นั้นสูงกว่าเขาไกรลาสที่ประทับของพระอิศวร ส่วนพระนารายณ์นั้นอยู่ตื้นเขาพระสุเมรุ ลักษณะเช่นนี้จึงเป็นการให้ความสำคัญแก่พระอินทร์เหนือเทพเจ้าสูงสุดในศาสนาพราหมณ์²⁸ ส่วนการชักนาคค้ำบรรพทิศเป็นตำนานของพราหมณ์ที่มีความเกี่ยวเนื่องกับพระอินทร์ เรื่องมีอยู่ว่าพระอินทร์ถูกฤๅษีทิวาสสถาปนา เมื่อเทวดาทำสงครามกับพวกอสูรจึงพ่ายแพ้ จึงต้อง ไปขอความช่วยเหลือจากพระวิษณุ (พระนารายณ์) พระวิษณุจึงได้แนะนำให้พวกเทวดาไปเจรจาสงบศึกชั่วคราวกับเหล่าอสูร และให้ชวนกันกวณเกษียรสมุทร เพื่อหาน้ำอมฤตที่จะช่วยให้ผู้ดื่มเป็นอมตะ การกวณนี้ใช้เขามันตระเป็นไม้กวณ และเอาพญานาควาสุกรีเป็นเชือกชักเขามันตระ ขณะกำลังกวณเกษียรสมุทรมันเขามันตระ

²⁷วินัย พงศ์ศรีเพียร, ความรู้เรื่องสถาบันพระมหากษัตริย์และ “กฎมณเฑียรบาล”, ใน สุจิตต์เนือง ในโอกาสสมเด็จพระเจ้าพี่นางเธอ เจ้าฟ้ากัลยาณิวัฒนา กรมหลวงนราธิวาสราชนครินทร์ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ เสด็จเป็นประธานในงานประชุมสัมมนาทางวิชาการเรื่อง กฎหมายตราสามดวง : แว่นส่องสังคมไทยฯ, หน้า 20.

²⁸ศรีศักร วัลลิโภดม, “กฎหมายตราสามดวงกับความเชื่อของไทย,” ใน กฎหมายตราสามดวงกับสังคมไทย (กรุงเทพมหานคร: สำนักงานคณะกรรมการวัฒนธรรมแห่งชาติ, 2535), หน้า 104.

วิษณุปุราณะ ให้รายละเอียดเรื่องคำสาปของฤๅษีทิวาสว่า ขณะที่ฤๅษีทิวาสซึ่งเป็นภาคหนึ่งของพระศิวะกำลังหาอยู่ เห็นนางอัปสรถือพวงมาลัยที่มีกลิ่นหอมมา จึงขอมาสวมไว้บนศีรษะ ต่อมาได้พบพระอินทร์ที่ทรงช้างไอรวตะแวดล้อมด้วยเทวดา ฤๅษีก็ถอดพวงมาลัยและโยนไปให้พระอินทร์ พระอินทร์รับไว้ได้และสวมไว้ที่ศีรษะ ไอรวตะซึ่งกำลังมองสิ่งใดไม่เห็นเพราะความมึนเมา เมื่อได้กลิ่นของพวงมาลัยจึงกระซอกพวงมาลัยนั้นเหวี่ยงไปที่พื้น ทำให้ฤๅษีทิวาสโกรธมากจึงสาปพระอินทร์ว่า เมื่อพระอินทร์ถูกคนเพราะไม่รักษาพวงมาลัยที่มอบให้และไม่สวมไว้เหนือศีรษะตน ก็ขอให้พระอินทร์หมดอำนาจในการครองโลกทั้งสาม ขอให้อาณาจักรของพระอินทร์ถูกทำลาย แม้พระอินทร์จะอ่อนวอนขอโทษอย่างไรฤๅษีทิวาสก็ไม่ยอมให้อภัยและจากไป ตั้งแต่นั้นมาอาณาจักรของพระอินทร์ก็อ่อนแอลง พิษพันธุ์ธัญญาหารก็แห้งเหี่ยวเฉาตาย ไม่มีการประกอบอัญมณี ความมั่นคงทั้งมวลก็มลายไป พวกอสูรจึงยกทัพมารุกราน (มณีปิ่น พรหมสุทธิรักษ์, “ชักนาคค้ำบรรพทิศและพระราชพิธีอินทราภิเษก,” ใน ศรีชไมยาจารย์, วินัย พงศ์ศรีเพียร, บรรณาธิการ (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์เฟื่องฟ้าพรินต์, 2546, หน้า 112-113).

ก็จมลง พระวิษณุจึงต้องอวตารเป็นเต่าชกย์ไปรองรับเขามันพระไว้ การกวนเกษียรสมุทรนี้ ทำให้เกิดสิ่งวิเศษต่าง ๆ เช่น วัวสุรภี ม้าอุจโจศวรวิศ ข้างไอราวตะ มณีเกาสตุกะ ดันปรีชาติ นางอัปสร²⁹ การจำลองวิธีการกวนเกษียรสมุทรในรูปของการชกนาคคึกค้ำบรรพ์ (เห็นได้ว่า แม้แต่ของวิเศษที่ได้จากการกวนเกษียรสมุทรก็ได้มีรายละเอียดกล่าวไว้ เช่น ข้าง 3 ศีรษะ ม้าเผือก นางคารา) มาเป็นหลักในการประกอบพระราชพิธีอินทราภิเษก คงเป็นการกระทำเพื่อแสดงอำนาจขององค์อมรินทราธิราช (พระมหากษัตริย์) ในการปราบปรามอสูร (ศัตรู ความชั่วร้ายต่าง ๆ)³⁰ หรือการกระทำดังกล่าวอาจเป็นสัญลักษณ์ของการอภิเษกพระเจ้าจักรพรรดิราช/ราชาธิราชให้ปกครองโลกเฉกเช่นพระอินทร์ที่ได้ค้ำน้ำอมฤตจนมีกำลังกล้าแข็งดุจเดิมจนสามารถรบชนะและจับได้พวกอสูรออกไปจากสวรรค์สำเร็จและได้ไปปกครองทวยเทพ ณ สวรรค์ดาวดึงส์บนยอดเขาพระสุเมรุดั้งเดิม³¹ หรืออาจเพื่อแสดงว่าผู้เป็นใหญ่หรือกษัตริย์พระองค์นั้นมีฤทธานุภาพ³² อย่างไรก็ตามไม่ว่าการชกนาคคึกค้ำบรรพ์จะมีความหมายซ่อนเร้นในรูปแบบไหน แต่สิ่งสำคัญประการหนึ่งก็คือการกระทำนั้นมีความเกี่ยวข้องกับกษัตริย์ผู้เป็นพระอินทร์

ประการที่สอง พระราชพิธีอินทราภิเษกเป็นส่วนหนึ่งของการสร้างทิพภาวะให้แก่พระมหากษัตริย์ ถ้าจะกล่าวไปแล้วพระราชพิธีอินทราภิเษกมีส่วนสร้างทิพภาวะให้กับพระมหากษัตริย์ในหลายแง่มุมและหลายเรื่อง เรื่องที่หนึ่งคือการสร้างเสริมสถานะการเป็นพระอินทร์ของพระมหากษัตริย์

*ในการศึกษาด้านานการกวนเกษียรสมุทรเขมรและภาพสลักการกวนเกษียรสมุทรที่นครวัด (การกวนเกษียรสมุทรนี้เกี่ยวข้องกับพิธีบรมราชาภิเษกของเขมรและคงเป็นที่มาของพระราชพิธีอินทราภิเษกของไทย) มณีปิ่น พรหมสุทธิรักษ์ พบว่าพระอินทร์ได้แสดงบทบาทสำคัญแทนพระวิษณุ (พระนารายณ์) ตามที่เล่าในปุราณะต่างๆ โดยภาพสลักด้านานการกวนเกษียรสมุทรที่นครวัด มีภาพพระอินทร์กำลังเหาะอยู่เหนือเขามันพระ และช่วยยึดเขามันพระไว้ทั้ง ๆ ที่ในปุราณะผู้ที่ทำหน้าที่นี้คือพระวิษณุ, เรื่องเดียวกัน, หน้า 116.

²⁹มณีปิ่น พรหมสุทธิรักษ์, “ชกนาคคึกค้ำบรรพ์และพระราชพิธีอินทราภิเษก,” ใน ศรีขไมยจารย์, หน้า 110. วัวสุรภีให้สิ่งที่เป็นประโยชน์ในการประกอบขัญพิธี เช่น นม เนยใส ถายีเป็นผู้รับวัวสุรภีไปเพื่อใช้ประกอบขัญพิธีให้เทวดา ม้าอุจโจศวรวิศดุคั้งพระจันทร์หรือสุรพลขออกไป ข้างไอราวตะมีสิ่งใหญ่เหมือนยอดเขาและงามกว่าเขาไกรลาสพระอินทร์ได้ไป มณีเกาสตุกะประกอบด้วยทับทิมอันมีค่าพระวิษณุทรงนำมาประดับอูระดันปรีชาติบันดาลให้ผู้ขอสิ่งใดได้สิ่งนั้น นางอัปสรมีสร้อยทองและพัศตราภรณ์งามเลิศ พวกนางได้ไปอยู่บนสวรรค์

³⁰สุภาพพรรณ ณ บางช้าง, *ขนบธรรมเนียมประเพณี : ความเชื่อและแนวทางการปฏิบัติในสมัยสุโขทัย ถึงสมัยอยุธยาตอนกลาง* (กรุงเทพมหานคร: โครงการเผยแพร่ผลงานวิจัยฝ่ายวิจัยจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2535), หน้า 81. (ความในวงเล็บเป็นของผู้ศึกษา)

³¹ศรีศักร วัลลิโภคม, “กฎหมายตราสามดวงกับความเชื่อของไทย,” ใน *กฎหมายตราสามดวงกับสังคมไทย*, หน้า 103.

³²สุจิตต์ วงษ์เทศ, “การละเล่นในกฎมณเฑียรบาล,” ใน *กฎหมายตราสามดวงกับสังคมไทย*, หน้า 154.

ผ่านการชกนาคศึกดำบรรพดังกล่าวแล้วข้างต้น เรื่องที่สองคือ การยืนยันสถานะของพระมหากษัตริย์ที่เป็นอวตารปางหนึ่งของพระวิษณุ (พระนารายณ์) ผ่านการใช้พาลีสุครีพพลวานรมาเป็นฝ่ายเทวดาในการกวนเกษียรสมุทร (พลวานรช่วยพระรามทำสงครามกับทศกัณฐ์) เรื่องที่สาม การกล่าววาทะพระอิศวร พระนารายณ์ พระอินทร์ พระวิษณุกรรม (พระพิศวกกรรม) ถือเรื่องสำหรับตามธรรมเนียมเข้ามาถวายพระพรเป็นนัยแสดงความเป็นใหญ่ของพระมหากษัตริย์³³ เช่นเดียวกับ การนำข้าวตอก ดอกไม้ มาถวายบังคมของขุนนางศักดิ์นาต่างๆ ส่วนการเข้าถวายพระพรของพราหมณาจารย์ ท้าวพญา การถวายช้างม้า 12 พระคลัง ถวายส่วยสัตพัทธยากร ถวายเมือง ถือน้ำสุรามฤต มีลักษณะใกล้เคียงกับพระราชพิธีบรมราชาภิเษก นั่นคือ เป็นการถวายสิ่งของและเมืองให้กับพระมหากษัตริย์ ซึ่งเป็นผู้ปกครองสูงสุด (การถือน้ำสุรามฤตคงเลียนแบบการถือน้ำพิพัฒน์สัตยา)³⁴ เรื่องที่สี่ การขกรางวัล ชัคคัลปพฤกษ์โปรย(ปราย)เงินทอง ให้เล่นการมโหรีสพหนึ่งเดือน การให้ทานรอบเมืองก็เป็นการแสดงถึงพระมหากรุณาธิคุณของพระมหากษัตริย์³⁵ ขณะเดียวกันสิ่งของที่พระราชทานก็เป็นสิ่งแสดงความมั่งคั่งของพระมหากษัตริย์ด้วย ส่วนการเสด็จด้วยพระราชรถให้ทานรอบเมืองก็มีความหมายเดียวกับการเสด็จเลียบพระนครในพระราชพิธีบรมราชาภิเษก³⁶ เรื่องที่ห้า ระยะเวลาการจัดงานพระราชพิธีอินทราชาภิเษกที่กินเวลาถึง 21 วัน ไม่รวมกับการเล่นมหรสพ 1 เดือน แสดงให้เห็นว่าการจัดพระราชพิธีนี้ต้องใช้เงินทองมาก กษัตริย์ผู้โปรดฯ ให้จัดงานนี้จึงต้องเป็นผู้มีบุญญาบารมีและอำนาจสูงส่ง ด้วยเหตุนี้จึงกล่าวได้ว่าพระราชพิธีอินทราชาภิเษกเป็นส่วนเสริมสร้างทิภาวะให้กับพระมหากษัตริย์

³³ศรีศักร วัลลิโภคม, “กฎหมายตราสามดวงกับความเชื่อของไทย,” ใน กฎหมายตราสามดวงกับสังคมไทย, หน้า 104.

³⁴สุภาพรรณ ณ บางช้าง, ขนบธรรมเนียมประเพณี : ความเชื่อและแนวทางการปฏิบัติในสมัยสุโขทัยถึงสมัยอยุธยาตอนกลาง, หน้า 81.

³⁵ศรีศักร วัลลิโภคม, “กฎหมายตราสามดวงกับความเชื่อของไทย,” ใน กฎหมายตราสามดวงกับสังคมไทย, หน้า 104.

³⁶พระวรวงศ์เธอ กรมหมื่นพิทยลาภพฤฒิยากร, เรื่องฉกฉวยรดน้ำในพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท, หน้า 6.

1.2 งานพระเมรุมาศ^๓

งานพระเมรุมาศเป็นพระราชพิธีที่ไม่ได้กล่าวไว้ในกฎหมายเทียรบาล^{๓๖} ทั้งนี้คงเป็นเพราะพิธีนี้เป็นพิธีอวมงคล แต่พระราชพิธีนี้มีความสำคัญที่แสดงให้เห็นถึงทิพภาวะและความเป็นเทพมุนย์/สมมติเทพของพระมหากษัตริย์ได้เป็นอย่างดี ด้วยเหตุที่เป็นงานของพระมหากษัตริย์ผู้ซึ่งเป็นสมมติเทพ จึงทำให้งานมีความอลังการมีขั้นตอนที่ละเอียดและใช้เวลาในการจัดงานมากกว่างานศพของคนธรรมดาเป็นหลายเท่า เกี่ยวกับเรื่องประเพณีงานศพ แชรแวง ได้ตั้งข้อสังเกตว่า “ในศาสนาของชนชาวสยามนั้น ไม่มีพิธีการใดที่จะกระทำกันอย่างมโหฬารและพิธีรีตองมากเท่ากับการทำศพ...งานศพของพวกผู้คมีเงินนั้นกระทำกันอย่างหรูหราและสิ้นเปลืองค่าใช้จ่ายมาก... โดยเฉพาะพระศพสมเด็จพระบรมราชินีนาถ การใช้จ่ายอย่างสิ้นเปลืองฟูมเฟอบ และความมโหฬารพันลึก ได้มีอยู่อย่างเหลือที่จะพรรณนาได้หมดสิ้น... ไม่เคยมีผู้กล่าวขวัญถึงความยิ่งใหญ่ของงานมหกรรมเท่ากับเมื่อครั้งนั้นมาแต่ก่อนเลย...”^{๓๗}

โดยทั่วไปแล้ว เมื่อพระมหากษัตริย์พระองค์ใดสวรรคต กษัตริย์พระองค์ใหม่ ที่ขึ้นมาครองราชย์แทนจะจัดงานพระเมรุให้ แต่ทั้งนี้เชื่อว่ากษัตริย์ทุกพระองค์จะมีงานพระเมรุที่ใหญ่โตได้ ในกรณีที่พระมหากษัตริย์ถูกแย่งราชบัลลังก์ พระองค์อาจถูกสำเร็จโทษด้วย

^๓พระเมรุมาศ คือ พระเมรุขนาดใหญ่ ลักษณะเป็น “กุฎาคาร” คือ “เรือนยอด” พระเมรุมาศสมัยโบราณนิยมสร้างเป็นยอดปราสาทมีพรมพัตรหรือไม้ก็ได้ พระเมรุมีลักษณะทั่วไปเช่นพระเมรุมาศ แต่ขนาดเล็กคงใช้สำหรับราชวงศ์ที่ทรงฐานานุศักดิ์ (น.อ.สมภพ ภิรมย์, พระเมรุมาศ พระเมรุ และเมรุ สมัยกรุงรัตนโกสินทร์, พิมพ์ครั้งที่ 3 (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์อมรินทร์, 2539), หน้า 42,43.

^{๓๖}กฎมณเฑียรบาลพม่าประกอบใน “ลัทธิธรรมเนียมต่าง ๆ ภาคที่ 26 กฎมณเฑียรบาลพม่า,” ใน ลัทธิธรรมเนียมต่างๆ เล่มจบ, หน้า 877-880. และผู้สนใจรายละเอียดเกี่ยวกับงานพระศพของเจ้านายในสมัยสมเด็จพระเจ้าปราสาททองที่บันทึกโดยชาวต่างชาติ ทั้งเรื่องขบวนผู้ร่วมพิธี นางร้องไห้ พระจิตกาธาร กรุณา ดูเพิ่มเติมใน Jan Struys, “The perillous and most unhappy voyages of John struy...trans by John Morrison, London 1683, “*Journal of the Siam Society* 94 (2006) : 196-198. ข้อมูลตรงนี้น่าสนใจมาก เพราะงานพระศพนี้จัดถวายพระราชธิดาสมเด็จพระเจ้าปราสาททอง เมื่อถวายพระเพลิงเสร็จแล้ว ขณะที่เก็บพระอัฐิได้พบก้อนเนื้อที่ไม่ไหม้ไฟ ทำให้สมเด็จพระเจ้าปราสาททองทรงเชื่อว่าพระราชธิดากว้างยาพิษ ข้อมูลเรื่องเจอก้อนเนื้อไม่ไหม้ไฟนี้มีกล่าวไว้พระราชพงศาวดารเช่นกัน (ดูรายละเอียดใน พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับสมเด็จพระพนรัตน์ วัดพระเชตุพน, หน้า 352).

^{๓๗}นิโกลาส์ แชรแวง, ประวัติศาสตร์ธรรมชาติและการเมืองแห่งราชอาณาจักรสยาม, หน้า 202-208.

ท่อนจันทน์ และไม่มีการจัดงานพระเมรุให้ การจัดงานพระเมรุนั้นถือเป็นงานใหญ่ ในสมัยอยุธยา จึงได้มีการกำหนดแบบอย่างการพระเมรุเอก โท ศรี ไว้ ดังปรากฏรายละเอียดในคำให้การขุนหลวงวัด ประดู่ทรงธรรม³⁸

การจัดงานพระเมรุมาศ มีหลายขั้นตอน ซึ่งสะท้อนให้เห็นถึงทิวทัศน์ของพระมหากษัตริย์ เช่น เมื่อสิ้นพระชนม์พระบรมศพนั้นทรงเครื่องอย่างกษัตริย์ พระบรมศพได้รับการฝังด้วยน้ำหอม ของหอม ซึ่งมีราคาแพง (น้ำกุหลาบ น้ำจันทน์เทศนี้ อยุธยาต้องสั่งซื้อมาจากพ่อค้าชาวต่างชาติ³⁹) พระโกศที่รองรับพระบรมศพก็จะประดับแต่งอย่างงดงามมีลายเทพพนม พรหมพักตร์ หรือที่ฐาน มีรูปครุฑ รูปสิงห์ ซึ่งเป็นสัตว์ที่อยู่เชิงเขาพระสุเมรุหรือป่าหิมพานต์ เป็นการแสดงให้เห็นว่า กษัตริย์ผู้อยู่ในพระโกศนั้นไม่ใช่คนธรรมดา หากแต่เป็นบุคคลที่มีทิวทัศน์หรือกล่าวอีกนัยหนึ่ง กษัตริย์ก็คือ เทพ เทวดา นั่นเอง นอกจากนี้ ผู้อยู่ในพระโกศ ลักษณะการลงพระโกศแบบนั่ง ขณะที่ พระโกศมีลักษณะยอดพุ่งขึ้นข้างบน (ชี้ทางสู่สวรรค์) ก็เป็นการแสดงให้เห็นความแตกต่าง เป็นอย่างมากกับคนธรรมดาสามัญที่ลงโลงแบบนอน และโลงศพที่เป็นแนวนอน⁴⁰ ส่วนการมีเครื่องยศ ประดับหน้าพระบรมศพเช่น เครื่องสูง เครื่องราไชโปก หรือกระทั่งการมีนางร้องให้ ก็ล้วน มีจุดมุ่งหมายเพื่อประกาศถึงพระเกียรติยศอันสูงส่ง ส่วนพระเมรุมาศเป็นภาพจำลองของเขาสุเมรุ

การสำเร็จโทษด้วยท่อนจันทน์เป็นพิธีการประหารพระมหากษัตริย์หรือเจ้านายสำคัญที่ท้าวผิด ภูมณเฑียรบาลให้รายละเอียดวิธีการดังกล่าวไว้สั้นๆ ดังนี้ (ผู้กระทำผิดที่ระบุโทษไว้ในกฎหมายเทียรบาล คือ พระราชกุมาร) "...ถ้าแลโทษหนักถึงสิ้นชีวิตไว้ ให้ส่งแก่ทลวงพินหลังแลนายแวงหลัง เอาไปมล้างใน โลกพญา นายแวงนั่งทับตัก (ทำนั่งแบบไขว่เท้าขึ้นมาทับกันบนตัก) ขุนดาบขุนใหญ่ไปนั่งดู หมั้นหลวงพินกราบ 3 คาบ ตีด้วยท่อนจันทน์แล้วเอาลงขุม นายแวงทลวงพินผู้ใดเอาผ้าตรงแลแหวนทองโทษถึงตาย เมื่อตีนั้นเสื้อขลิบ เบาะรอง" (วินัย พงศ์ศรีเพียร, บรรณาธิการ, กฎมณเฑียรบาล ฉบับเฉลิมพระเกียรติ, หน้า 175-176).

³⁸คำให้การขุนหลวงวัดประดู่ทรงธรรม เอกสารจากหอหลวง, หน้า 30-31. รายละเอียดแบบอย่าง การพระเมรุในที่นี้มีเพียงพระเมรุเอก พระเมรุโท เท่านั้น ไม่มีกล่าวถึง แบบอย่างการพระเมรุตรี สำหรับเอกสาร อื่น ๆ ที่กล่าวถึงงานพระเมรุมาศเช่น พระราชพงศาวดารฉบับต่าง ๆ คำให้การ แต่ที่กล่าวถึงขั้นตอนการประกอบ พิธีโดยละเอียดมี 2 ฉบับ คือ คำให้การขุนหลวงหาวัด ในส่วนที่ว่าด้วยงานพระเมรุสมเด็จพระเจ้าบรมโกศและ สมเด็จพระพันพรรษา และเรื่องจดหมายเหตุพระศพสมเด็จพระปฐมยุวัฒน์ท้าวสุวรวรค์ กรุงเก่า (หมายถึง สมเด็จพระ เจ้าฟ้าสุดาวดี กรมหลวงโยธาเทพ พระราชธิดาสมเด็จพระนารายณ์)

³⁹Tomé Pires, *The suma oriental of Tomé Pires*, trans. Armando Cortesao (London: The Hakluyt Society, 1944), p. 108; จุฬิศพงศ์ จุฬารัตน์, ขุนนางกรมท่าขวา การศึกษาบทบาทและหน้าที่ในสมัย อยุธยาถึงสมัยรัตนโกสินทร์ พ.ศ. 2153-2453 (กรุงเทพมหานคร: โครงการเผยแพร่ผลงานทางวิชาการ คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2546), หน้า 10, 41-42.

⁴⁰น.อ.สมภพ ภิรมย์, พระเมรุมาศ พระเมรุ และเมรุสมัยกรุงรัตนโกสินทร์, หน้า 31.

ศูนย์กลางของจักรวาล ทั้งในแง่ความสูงของพระเมรุมาศ (เพื่อให้พระเมรุมาศมีความสูงใหญ่ประดุจขุนเขาก่อนสร้างพระเมรุได้พูนดินขึ้นมาด้วย⁴¹) การจำลองดินแดนบริเวณเขาพระสุเมรุ ไม่ว่าจะเป็นทิวเขาสัตบริภัณฑ์ ดินแดนของท้าวเทพ อสุร ครุฑ นาค และป่าหิมพานต์อันเป็นที่อยู่วิชาวรรณคนธรรพ์ กิณนร และสัตว์หิมพานต์ต่างๆ มาอยู่รายรอบพระเมรุมาศ หรือแม้กระทั่งเมรุทิศทั้ง 4 ก็คงเปรียบเสมือนทวีปทั้ง 4⁴² ที่อยู่รอบเขาพระเมรุ

การจำลองเขาพระสุเมรุมาศสร้างเป็นพระเมรุมาศย่อมเป็นสิ่งทีกระทำโดยมีความหมายและความหมายนั้นก็เกี่ยวข้องกับทิวภาวะของพระมหากษัตริย์อย่างลึกซึ้ง ทั้งนี้เพราะเขาพระสุเมรุ คือ ศูนย์กลางจักรวาลตามคตินิพนธ์และพุทธ คือ ที่ประทับของพระอินทร์ พระวิษณุ และเป็นส่วนหนึ่งร่วมกับเขาไกรลาส อันเป็นที่ประทับของพระอิศวร โดยนัยดังกล่าวพระบรมศพที่ถูกอัญเชิญมาทำพิธีที่พระเมรุมาศ ก็เปรียบเสมือนพระอินทร์ และ/หรือพระเป็นเจ้าอื่นๆ ขณะเดียวกันการถวายพระเพลิงพระบรมศพ ณ พระเมรุมาศ ย่อมเป็นการสื่อความหมายในอีกแง่มุมหนึ่งว่า กษัตริย์ผู้สวรรคตนั้น ได้เสด็จไปสู่เทวพิภพ ณ ดินแดนเขาพระสุเมรุ⁴³ ส่วนองค์พระเมรุมาศที่มีลักษณะการจำลองปราสาทราชวังก็มีความหมายว่า กษัตริย์ที่ประทับอยู่ที่นั่นคือ เทพนั่นเอง

ความสูงของพระเมรุมาศนั้นเป็นที่กล่าวขานกันมาก ลา ลูแบร์ กล่าวว่า ในงานพระเมรุมาศสมเด็จพระอัครมเหสี (ถ้าเป็นแซรวาสใช้คำว่า สมเด็จพระบรมราชินีนาถ) นั้น มีการทำฐานพระจิตกาธาร (เชิงตะกอน) (น่าจะเป็นพระเมรุมาศมากกว่าพระจิตกาธาร) สูงมากจนจำเป็นต้องข้อมือเครื่องมือจากชาวยุโรปไปเชิญพระโกศชโลมขึ้นสู่พระจิตกาธาร (พระเมรุมาศ) อันสูงถึงปานนั้น (เดอ ลา ลูแบร์, จดหมายเหตุหลา ลูแบร์ ฉบับสมบูรณ์, หน้า 547). เกี่ยวกับความสูงของพระเมรุมาศนี้ ดูรายละเอียดเพิ่มเติมใน (Phra Saroj Ratananimman, "The golden meru," *Journal of the Siam Society* 36, 2 (December 1947) : 107-112). และงานศึกษาของ ดร.สุเมธ ชุมสาย ณ อยุธยา ซึ่งได้ทำตารางเปรียบเทียบความสูงพระเมรุมาศสมัยสมเด็จพระนเรศวร ถึงสมัยสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวไว้ และกล่าวว่า พระเมรุมาศที่สูงที่สุดนั้น (สร้างถวายสมเด็จพระเจ้าปราสาททอง สมเด็จพระนารายณ์ สมเด็จพระเพทราชา สมเด็จพระเจ้าเสือและสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ) สูงถึง 102.75 เมตร หรือเท่าอาคารสมัยใหม่ 27 ชั้น (สุเมธ ชุมสาย ณ อยุธยา, "พระเมรุมาศ," ศิลปวัฒนธรรม 6,6 (เมษายน 2528): 64).

⁴¹ลา ลูแบร์ กล่าวไว้ว่า คนที่มีเกียรติศักดิ์และความมั่งคั่งจะให้ถมดินยกฐานเชิงตะกอนก่อนมีการฌาปนกิจ เพื่อแสดงเกียรติยศอันยิ่งใหญ่ คำกล่าวนี้พอเป็นหลักฐานยืนยันได้ว่าการสร้างพระเมรุมาศนั้น ต้องมีการถมดินพูนดินก่อน (เดอ ลา ลูแบร์, จดหมายเหตุหลา ลูแบร์ ฉบับสมบูรณ์, หน้า 547).

⁴²สุเมธ ชุมสาย ณ อยุธยา, "พระเมรุมาศ," ศิลปวัฒนธรรม, หน้า 62.

⁴³น.อ.สมภพ ภิรมย์, พระเมรุมาศ พระเมรุ และเมรุสมัยกรุงรัตนโกสินทร์, หน้า 40; เครื่องประกอบพระราชอิสริยยศ ราชยาน ราชรถ และพระเมรุมาศ (กรุงเทพมหานคร: กองวรรณกรรมและประวัติศาสตร์ กรมศิลปากร, 2539), หน้า 216.

การแสดงออกถึงทิพภาวะของพระมหากษัตริย์ยังพบได้จากริ้วกระบวนแห่พระบรมศพด้วย เริ่มต้นจากการใช้ราชรถ (พระมหาพิชัยราชรถ) ที่สร้างเลียนแบบเขาพระสุเมรุ⁴⁴ (เช่นเดียวกับพระเมรุมาศ) เคลื่อนย้ายพระโกศจากพระบรมมหาราชวังมายังพระเมรุมาศที่ท้องสนามหลวง การใช้ราชรถที่จำลองแบบเขาพระสุเมรุมาใช้เคลื่อนย้าย จึงเป็นเสมือนการประกาศว่า ร่างของพระมหากษัตริย์ที่ถูกอัญเชิญมานั้นมีสถานะเป็นประหนึ่งเทพที่สถิตอยู่บนเขาพระสุเมรุและกำลังจะกลับไปสู่เขาพระสุเมรุ เป็นที่น่าสังเกตว่า สิ่งก่อสร้างอันเนื่องด้วยงานพระบรมศพจะสัมพันธ์กับเขาพระสุเมรุค่อนข้างมากทั้งพระเมรุมาศและราชรถ ทั้งนี้คงเป็นด้วยเหตุผล 2 ประการ ประการแรก เขาพระสุเมรุคือ ศูนย์กลางของจักรวาล ตามความเชื่อทั้งศาสนาพราหมณ์และศาสนาพุทธ อีกทั้งยังเป็นสถานที่ประทับของพระอินทร์เทพองค์หนึ่งที่พระมหากษัตริย์ให้ความสำคัญเป็นอย่างยิ่ง ประการที่สอง สัมพันธ์กับคำประกาศในพระราชพิธีบรมราชาภิเษกเมื่อกษัตริย์เป็นเอกแคว้นราชสมบัติแล้วได้อธิษฐานว่า “เรานี้คือเขาพระสุเมรุราชอันตั้งอยู่เป็นหลักพระธรณีในพื้นที่ปฐพีคัล”⁴⁵ คำอธิษฐานนี้มีความหมายชวนให้คิดว่า กษัตริย์ทรงประกาศว่าพระองค์คือศูนย์กลางของสรรพสิ่ง ดังนั้น เมื่อพระองค์สวรรคตสิ่งที่เหมาะสมในการรองรับร่างของพระองค์ (ซึ่งเป็นประหนึ่งเขาพระสุเมรุ) จึงไม่ควรยิ่งหย่อนไปกว่าเขาพระสุเมรุอันเป็นแกนหลักของจักรวาล

⁴⁴พระมหาพิชัยราชรถนั้น นอกจากใช้ในงานพระเมรุมาศแล้ว ยังเป็นยานพาหนะที่กษัตริย์ทรงใช้เวลาเสด็จไปพระราชทานผ้าพระกฐินในเดือน 11 ด้วย (ตำราแบบธรรมเนียมในราชสำนักครั้งกรุงศรีอยุธยา กับพระวิจารณ์ของสมเด็จพระเจ้า กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, พิมพ์ครั้งที่ 3 (กรุงเทพมหานคร: กองวรรณกรรมและประวัติศาสตร์ กรมศิลปากร, 2539), หน้า 55). สำหรับพระมหาพิชัยราชรถองค์ปัจจุบันพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก โปรดฯ ให้สร้างขึ้นเมื่อ พ.ศ. 2338 (ค.ศ. 1795) เพื่อใช้ในการพระศพสมเด็จพระบรมมหาราชทรง (เครื่องประกอบพระราชอิสริยยศ ราชยาน ราชรถ และพระเมรุมาศ, หน้า 133).

⁴⁴เครื่องประกอบพระราชอิสริยยศ ราชยาน ราชรถ และพระเมรุมาศ, หน้า 195.

⁴⁵มหาพิชัยราชรถ (องค์ที่สร้างในสมัยรัชกาลที่ 1) มีลักษณะสูงใหญ่เปรียบเป็นเขาพระสุเมรุ มีพระวิมานคือ บุษบก ตั้งอยู่ตรงกลางเหนือส่วนยอดของบัลลังก์ ซึ่งเป็นส่วนที่มีความสำคัญมากที่สุดของราชรถ ถัดลงมาเป็นรูปเทพพนม ครุฑและนาค ลดหลั่นกันตามที่อยู่ของตน ซึ่งเป็นสัญลักษณ์ของท้องฟ้า พื้นดินและน้ำ ส่วนหน้าของราชรถเป็นรูปนาค 3 เศียร ส่วนหางจะอยู่ตอนท้ายของราชรถ (จดหมายเหตุกรมสรรพาวุธทหารบก งานพระราชพิธีถวายพระเพลิงพระบรมศพสมเด็จพระศรีนครินทราบรมราชชนนี (กรุงเทพมหานคร: รุ่งศิลป์การพิมพ์, 2539), หน้า 62).

⁴⁵รวมเรื่องราชาภิเษก ธรรมเนียมราชตระกูลในกรุงสยาม พระราชานุกิจ และอธิบายว่าด้วยยศเจ้า, หน้า 3.

ถ้าความหมายของพระเมรุมาศและราชรถไม่ได้เป็นที่รับทราบในวงกว้าง และถ้าความสวยงามอลังการของพระเมรุมาศและราชรถไม่พอเพียงที่จะอธิบายถึงสถานะอันสูงส่งของพระมหากษัตริย์ รั้วกระบวนแห่พระบรมศพที่มีคนเข้าร่วมมากมาย ประหนึ่งขบวนพยุหยาตรา คงช่วยบอกได้ จำนวนคน และเครื่องประกอบพระราชอิสริยยศจำนวนมากนี้ย่อมทำให้ผู้ร่วมงานตระหนักถึงสถานภาพอันสูงส่ง และความมั่งคั่งเหนือคนธรรมดาของพระมหากษัตริย์ได้เป็นอย่างดี อย่างไรก็ตามผู้ศึกษาเห็นว่าข้อกำหนดให้ราษฎรต้องโกนศีรษะไว้ทุกข์ จะเป็นสิ่งที่มีผลกระทบต่อตัวราษฎร โดยตรงและเป็นสิ่งที่ช่วยเน้นให้เห็นสถานะการเป็นเจ้าชีวิตของพระมหากษัตริย์ได้อย่างชัดเจน และในกรณีที่เจ้านายฝ่ายหญิงสิ้นพระชนม์ข้อกำหนดดังกล่าวก็ต้องถือปฏิบัติด้วย เพียงแต่ผู้หญิงเท่านั้นที่ต้องฝ่ายโกนศีรษะ ดังการตั้งข้อสังเกตของแชนแควสว่า ในงานปลงพระศพ สมเด็จพระบรมราชินีนาถ “สตรีทั่วราชอาณาจักร โกนศีรษะและแต่งเครื่องไว้ทุกข์”⁴⁶

วิธีการถวายพระเพลิงแม้จะใช้วิธีการเผาเช่นเดียวกับคนทั่วไป แต่วิธีการจุดเพลิงและพื้นที่ใช้เผานั้นต่างกันอย่างมาก เพราะใช้วิธีการ “ถวายพระเพลิงด้วยไฟฟ้า (ไฟที่ทรงฉายมาจากแสงพระอาทิตย์) แล้วจึงเอาท่อนกฤษณากระลำพักแลท่อนจันทน์อันปิดทองบรรดาเครื่องหอมทั้งปวงนั้นใส่ได้พระโกศทองทั้งสอง แล้วจึงจุดเพลิงไฟฟ้า แล้วจึงสาดด้วยน้ำหอมแลน้ำดอกไม้มเทศแลน้ำกุหลาบแลน้ำหอมทั้งปวงต่าง ๆ อันมีกลิ่นหอมฟุ้งตระหลบไปทั้งพระเมรุทอง”⁴⁷ การใช้พื้นไม้จันทน์หรือการสร้างจิตกาธาร (เชิงตะกอน) ด้วยไม้จันทน์ ไม้กฤษณา และไม้กะลำพอ⁴⁸ ซึ่งเป็นไม้ที่หายากและมีราคาแพงมากย่อมเป็นการประกาศให้เห็นถึงสถานะพิเศษเหนือคนธรรมดาของพระมหากษัตริย์ได้เป็นอย่างดี

ถ้าจะกล่าวไปแล้ว งานพระเมรุมาศนอกจากแสดงให้เห็นถึงทิพภาวะของพระมหากษัตริย์องค์ที่สวรรคตไปแล้ว ยังสะท้อนให้เห็นทิพภาวะของกษัตริย์พระองค์ใหม่ที่จัดงานพระเมรุมาศถวายด้วย นั่นคือ กษัตริย์พระองค์ใหม่ต้องมีสถานะสูงส่งเท่าเทียมกัน จึงจะสามารถมีพระราชบัญชาให้จัดเตรียมงาน รวมถึงเป็นผู้จุดไฟถวายพระเพลิงพระบรมศพได้ ในขณะเดียวกัน

⁴⁶ ในรั้วกระบวนแห่พระบรมศพนี้คงต้องใช้คนมากพอควร ด้วยเหตุนี้ เมื่อคราวงานพระเมรุสมเด็จพระรูป (สมเด็จพระเจ้าฟ้าสุทิวาภิรมย์ กรมหลวงโยธาเทพ พระราชธิดาสมเด็จพระนารายณ์) เมื่อจำนวนคนไม่พอราม พระยานนุมาศ สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศจึงต้องให้เอาเจ้าพนักงานล้อมพระราชวัง 60 คน ไปช่วยงาน (“เรื่อง จดหมายการพระศพ สมเด็จพระรูป วัตถุประสงค์ สวรรค์ กรุงเทพฯ,” ใน ประชุมจดหมายเหตุสมัยอยุธยา ภาค 1 (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์สำนักทำเนียบนายกรัฐมนตรี, 2510), หน้า 107).

⁴⁷ นิโกลาส์ แชนแควส, ประวัติศาสตร์ธรรมชาติและเมืองแห่งราชอาณาจักรสยาม, หน้า 206.

⁴⁸ คำให้การชาวกรุงเก่า คำให้การขุนหลวงหาวัด และพระราชพงศาวดารกรุงเก่าฉบับหลวงประเสริฐ, หน้า 409.

⁴⁹ นิโกลาส์ แชนแควส, ประวัติศาสตร์ธรรมชาติและเมืองแห่งราชอาณาจักรสยาม, หน้า 206.

งานพระเมรุมาศ ยังเป็นงานที่ประกาศความมั่นคงทางบ้านเมืองภายใต้การผลัดเปลี่ยนแผ่นดินใหม่ด้วย ยิ่งงานพระเมรุมาศใหญ่โตเพียงใด ย่อมเป็นการแสดงพระบรมเดชานุภาพว่ากษัตริย์พระองค์ใหม่นั้นมีฐานะอันแข็งแกร่ง มีกำลัง มีอำนาจ⁴⁹ และความมั่งคั่ง ทั้งนี้เพราะการจัดงานพระเมรุมาศนั้นต้องใช้พระราชทรัพย์เป็นจำนวนมากต้องใช้เวลานาน ต้องมีการเกณฑ์ไม้ เกณฑ์คนจากหัวเมืองเข้ามาร่วม ส่วนการมีพระราชโองการให้เจ้าเมืองประเทศราชเข้ามาร่วมงานพระเมรุมาศ⁵⁰ นอกจากเพื่อให้มาแสดงความเคารพพระบรมศพแล้ว คงมีนัยทางการเมืองแฝงอยู่ด้วย ถ้าเจ้าเมืองประเทศราชคนใดไม่มาร่วมงานย่อมแสดงว่า คิดคอกฏ ถ้ามาร่วมงานก็จะมีโอกาสได้ประจักษ์ถึงพระบรมเดชานุภาพผ่านพิธีกรรม พิธีการต่างๆ ไม่ว่าจะเป็นการอสังการของพระเมรุมาศ หรือจำนวนคนที่เข้าร่วมในริ้วกระบวนแห่พระบรมศพ

1.3 พระราชพิธีทูลน้ำล้างพระบาท

กฎหมายเทียรบาลระบุว่า พระราชพิธีทูลน้ำล้างพระบาท เป็นพระราชพิธีที่ทำในเดือน 7 ความว่า

“เดือน ๗ ลูกขุนทูลน้ำล้างพระบาทในรัตนสิงหาสเบญจา ๕ ชั้น ฉัตรทอง ฉัตรนาค ฉัตรเงิน ฉัตรเบญจรงค์ เสดจันเบญจา ๕ ชั้น แลชั้น ๗ ฝ่ายซ้าย ขุนราชแพทย ฝ่ายขวาสมุหประธาน นา ๑๐๐๐๐ หัวเมืองทั้ง ๔ ขึ้นก่อน จึงนา ๑๐๐๐๐ จตุศคมภ์ ลงมาถึงนา ๑๖๐๐ แลนา ๕๐๐๐ หลังเองกว่านั้น สมุหประธานรับหลัง นา ๑๐๐๐๐ กลอมทอง นา ๕๐๐๐ นา ๓๐๐๐ กลอมนาค นา ๑๖๐๐ กลอมเงิน นอกราชวัด นอกฉัตร จัดแห่หัวหมื่นองครักษ์นาราย ผูกพระปราบ พระชยานุภาพยื่นที่อ่างทองรองพระบาท ครั้นเสร็จทูลน้ำล้างพระบาทเสด็จออกเฉียง เอกกลอมน้ำตั้งศีสะ ผ้าพอกโอบกลอมน้ำ ตรัสขึ้นหมาก ๑ คำ เอาศีสะรับ”⁵¹

⁴⁹ เครื่องประกอบพระราชอิสริยยศ ราชยาน ราชรถ และพระเมรุมาศ, หน้า 215.

⁵⁰ การให้เกณฑ์ไม้จากหัวเมืองมาใช้งานพระเมรุมาศในสมัยอยุธยาไม่พบหลักฐานแน่ชัด แต่ในสมัยต้นรัตนโกสินทร์ เมื่อคราวให้จัดงานพระเมรุมาศวายุรัชกาลที่ 2 มีหลักฐานว่า มีพระราชโองการ (รัชกาลที่ 3) ให้หัวเมืองเอกโท ตรี จัตวา ปากใต้ฝ่ายเหนือตัดไม้เสาพระเมรุใหม่ ไม้กระยาเลย ไม้ไผ่ มาใช้ในงานพระเมรุมาศ (“จดหมายเหตุพระบรมศพรัชกาลที่ 2,” ใน จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 เล่ม 1 (กรุงเทพมหานคร: สหประชาพาณิชย์, 2530), หน้า 23).

⁵¹ คำให้การชาวกรุงเก่า คำให้การขุนหลวงหาวัด และพระราชพงศาวดารกรุงเก่าฉบับหลวงประเสริฐ, หน้า 401.

⁵² วินัย พงศ์ศรีเพียร, บรรณาธิการ, กฎมณเฑียรบาล ฉบับเฉลิมพระเกียรติ, หน้า 158. กลอม คือ กระออมภาชนะใต้น้ำ

พระราชพิธีเดือน 7 ทูลน้ำล้างพระบาทนี้ เป็นพระราชพิธีที่ไม่ปรากฏหรือถูกกล่าวถึงในเอกสารอื่นๆอีกเลย (ดูตารางข้างต้นประกอบ) ไม่ว่าจะเป็นคำให้การชาวกรุงเก่า พระราชพิธีทวาทศมาสกรุงเก่าและกรุงเก่าโพซา (ในพระราชพิธีทวาทศมาสกรุงเก่าและกรุงเก่าโพซา เลขที่ 481 ม. 59) ได้กล่าวถึงพระราชพิธีลูกขุนทูลถวายน้ำล้างพระบาทไว้ แต่น่าจะเป็นการคัดลอกจากกฎมณเฑียรบาล เพราะเขียนไว้ชัดเจนว่า “ในพระราชกำหนดมณเฑียรบาล ออกความว่า...” ซึ่งความที่ต่อมานั้นคือ ความในกฎมณเฑียรบาลจะมีผิดแผกก็ตรงจำนวนศักดิ์คินาของลูกขุนข้าทูลละอองหรือจำนวนชั้นของฉัตรซึ่งคงเกิดจากการคัดลอกตัวเลขผิดพลาด) พระราชพิธีนี้ยกเลิกไปเมื่อไรไม่ทราบแน่ชัด พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงตั้งข้อสังเกตว่าพระราชพิธีนี้เป็นพิธีถวายน้ำสรงพระมหากษัตริย์ เพราะว่าเป็นการพระราชพิธีบรมราชาภิเษก เจ้านายข้าราชการ ไม่ได้ถวายน้ำเลย⁵²

แม้ว่าในปัจจุบันไม่อาจทราบแน่ชัดว่า พระราชพิธีนี้คือพระราชพิธีอะไร ลักษณะการประกอบพิธีทำเช่นไร (ดูข้อความข้างบน) แต่ความหมายและวัตถุประสงค์ของการประกอบพิธีเป็นสิ่งที่น่าสนใจ ผู้ศึกษาเห็นว่า พระราชพิธีนี้มีความเกี่ยวข้องกับองค์พระมหากษัตริย์ และสัมพันธ์กับความเชื่อเรื่องทิพภาวะของพระมหากษัตริย์เป็นอย่างมาก เริ่มจากชื่อพระราชพิธีที่หมายถึง การถวายน้ำล้างพระบาทพระมหากษัตริย์ ผู้ถวายคือ ลูกขุน ข้าทูลละออง ตั้งแต่ 10000 ลงมาถึง 1600 การกำหนดให้ข้าทูลละอองถวายน้ำเพียงเพื่อ “ล้างพระบาท” ย่อมเป็นประกาศสถานะอันสูงส่งอย่างยิ่งของพระมหากษัตริย์ส่วนการเอาระอมน้ำตั้งศีระชะ (กระออมเปล่า) หรือเอาศีระชะรับหมากที่พระมหากษัตริย์ยื่นให้ แม้ไม่อาจอธิบายได้ชัดเจนว่าคือการกระทำในลักษณะใด แต่กิริยาอาการดังกล่าวก็แสดงให้เห็นการนบอบอย่างสูง (และชวนให้นึกถึงคำว่า รับผิดชอบเกล้า) พระราชพิธีทูลน้ำล้างพระบาท จึงน่าจะเป็นพิธีส่งเสริมพระบรมเดชานุภาพของพระเจ้าแผ่นดิน เป็นการแสดงความสวามิภักดิ์และยอมรับอำนาจของพระเจ้าแผ่นดิน⁵³ ของข้าทูลละอองทั้งที่อยู่ในเมืองและหัวเมือง

⁵²พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระราชพิธีสิบสองเดือน, พิมพ์ครั้งที่ 18 (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์บรรณาคาร, 2542), หน้า 364. ดูพระราชวินิจฉัยเพิ่มเติมเรื่องพระราชพิธีทูลน้ำล้างพระบาทในเรื่องเดียวกัน, หน้า 363-367.

⁵³ดูการอภิปรายเกี่ยวกับเรื่องนี้ใน รายงานการประชุมคณะอนุกรรมการชำระกฎหมายตราสามดวง ครั้งที่ 17/2546 วันศุกร์ที่ 21 ธันวาคม 2546 ณ ห้องประชุม 1 ราชบัณฑิตยสถาน, หน้า 6-8.

⁵³รายงานการประชุมคณะอนุกรรมการชำระกฎหมายตราสามดวง ครั้งที่ 17/2546 วันศุกร์ที่ 21 ธันวาคม 2546 ณ ห้องประชุม 1 ราชบัณฑิตยสถาน, หน้า 7.

1.4 พระราชพิธีบุษยภิเษก

ในเดือนยี่มีการพระราชพิธีสำคัญคือ พระราชพิธีบุษยภิเษกหรืองานเลี้ยงดอกไม้วังมงคล พระราชพิธีนี้เป็นหนึ่งในพระราชพิธีสนามที่จัดให้มีการสร่งน้ำพระเจ้าแผ่นดิน คำให้การชาวกรุงเก่ากล่าวถึงพระราชพิธีนี้ไว้สั้นๆว่า มีการตั้งมณฑปเอาดอกไม้ 7 สีมาเรียงไว้ พระมหากษัตริย์เสด็จประทับเหนือบัลลังก์ดอกไม้ จำเรียญพระนขา แล้วพราหมณ์ถวายมูรธาภิเษก⁵⁴ โคลงทวาทศมาสให้ภาพของพระราชพิธีนี้ว่า

“บุษยภิเษกสร้อง	ศรีสวัสดิ์
รัตนสุดาเคียวกลาง	กล่อมเกลี้ยง
บยลยุพาพัทธ	เพาพี เคียวแม่
เสนาะคินฟ้าเหงี้ย	เงียบคาย ฯ
ทวิชมุขทวิชาดิเข้า	ถววยพร
โอมอ่านอาคมถววย	เยกสร้อง
ถววยสังข์ชลาธร	นรนิติย์
พานทำนุกทุกซ้อง	แห่หลาย ฯ
มนตรีมนตรี ศ เรือง	เรื่องยศ
ทุกหมั่นขุนมูลนาย	นอบเฝ้า
สมเด็จพระปิ่นเสาวคต	ยุพราช
โอ้เอนดูนุชหน้า	แม่ฝ้ายล่องใด ฯ
...	
อัมพรอาเภทแจ้	จำฉงาย
เดือนยี่เจียรจรัลไกล	เกลศกลั่น
มูรธาภิษิตถววย	สังกิต
ยลรบำนหมั่น	หมั่นทวิ ฯ” ⁵⁵

ส่วนในกฎมณเฑียรบาลให้รายละเอียดไว้ค่อนข้างมากกว่า ลูกขุนใดผู้ใดต้องทำอะไรบ้าง แต่ไม่ปรากฏเรื่องพระมหากษัตริย์ประทับเหนือบัลลังก์ดอกไม้เหมือนที่กล่าวไว้ในคำให้การชาวกรุงเก่า

⁵⁴ คำให้การชาวกรุงเก่า คำให้การขุนหลวงหาวัด และพระราชพงศาวดารกรุงเก่าฉบับหลวงประเสริฐ, หน้า 268.

⁵⁵ “โคลงทวาทศมาส,” ใน วรรณกรรมสมัยอยุธยา เล่ม 2, หน้า 712.

วัตถุประสงค์หลักของพระราชพิธีนี้น่าจะเป็นไปเพื่อการเสริมส่งฐานะและยกย่องพระเกียรติยศของพระมหากษัตริย์ ทั้งนี้พิจารณาจากลักษณะที่สำคัญ 2 ประการ

ประการแรก พระราชพิธีนี้เป็นพิธีอภิเษกประเภทหนึ่ง พิธีการบางช่วงคล้ายพระราชพิธีบรมราชาภิเษก กล่าวคือ มีการถวายทหารและพลเรือนของกลาโหม เดโช จักรี อีกทั้งถวายดอกไม้เงินทองโดยหมื่นธารกำนัล ฉะนั้นพิธีนี้จึงมีความสำคัญและจัดขึ้นมาเพื่อถวายพระเกียรติยศแด่พระมหากษัตริย์ การเลือกจัดพิธีในเดือนนี้ก็มีความสำคัญไม่น้อย เพราะในอินเดียถือกันว่าเป็นเดือนที่เป็นมงคลที่สุด เพราะเป็นเวลาที่พระอินทร์เอาชนะเหล่าอสูรได้ และเป็นเดือนที่ท้าวทศรถอภิเษกให้พระรามเป็นอุปราช⁵⁶ ราชสำนักอยุธยาคงรับคติเรื่องเดือนมงคลนี้มาจากอินเดีย แต่ได้ปรับให้สอดคล้องกับความต้องการของราชสำนัก

ประการที่สอง พระราชพิธีนี้มีบุคคลเข้าร่วมและต้องทำหน้าที่ต่าง ๆ ตามที่กำหนดไว้เป็นจำนวนมากทั้งฝ่ายหน้า ฝ่ายใน พรหมณ์ ฝ่ายหน้าคือ พระราชกุมารพระราชนัดดา (แต่งหมาก) ข้าทูลละอองฝ่ายต่าง ๆ เช่น วัง (ถวายดอกไม้วังมงคลแป๊ะกระแจะหมาก) กลาโหม (ถวายพยุห/กองทัพ) เดโช (ถวายทหาร) จักรี (ถวายพ่อเรือน/พลเรือน) ฝ่ายในสมเด็จพระอัครมเหสี (แต่งกระแจะแป๊ะดอกไม้) พระภรรยาเจ้า (แต่งหมาก) แม่หัวเจ้าเมือง (แต่งหมาก) พรหมณ์ต่างๆ เช่น พระญาณประกาย (ถวายสโลก/คำอธิวาท) พระราชบโรหิตพระครูพิราม (ถวายน้ำสังข์)⁵⁷ กลุ่มคนที่เข้าร่วมงานจำนวนมากเช่นนี้ แสดงให้เห็นว่าพิธีนี้เป็นพิธีใหญ่

⁵⁶ จีรพัฒน์ ประพันธ์วิทยา, รายงานการประชุมคณะอนุกรรมการชำระกฎหมายตราสามดวง ครั้งที่ 18/2546 วันศุกร์ที่ 12 ธันวาคม 2546 ณ ห้องประชุม 1 ราชบัณฑิตยสถาน, หน้า 6; H.G. Quaritch Wales, *Siamese state ceremonies : Their history and function*, p. 121.

⁵⁷ ไมเคิล ไรท์ แสดงทัศนะว่า งานเลี้ยงดอกไม้วังมงคลคู่แล้วคล้ายกิจวัตรประจำเทวสถานฮินดู ที่นำดอกไม้ ผลไม้ หมากพลู และแป้งหอม ฯลฯ ถวายเทพเจ้า ถวายเสร็จแล้วจะนำเศษแจกให้สาธุชนเป็นมงคล (ในกฎมณเฑียรบาลก็มีเขียนว่า “...ครั้นแล้วตั้งหมาก สนองพระโอบยฐขึ้นดอกไม้แก่พระราชกุมาร แลตั้งหมากมหาบ่าเรอแจกดอกไม้มงคลแลหมากแก่ท้าวพญาหัวเมืองมนตรีมุขลูกขุน...”) (ไมเคิล ไรท์, “พระราชพิธี 12 เดือนในกฎมณเฑียรบาล ภาคที่ 6,” ศิลปวัฒนธรรม 20, 2 (ธันวาคม 2541): 69).

⁵⁷ วินัย พงศ์ศรีเพียร, บรรณาธิการ, *กฎมณเฑียรบาล ฉบับเฉลิมพระเกียรติ*, หน้า 162-165.

1.5 พระราชพิธีเบาะพัก

พระราชพิธีเบาะพัก ไม่ปรากฏอยู่ในรายการพระราชพิธี 12 เดือน พระราชพิธีนี้ คงเป็นพิธีจร กฎมณเฑียรบาลให้รายละเอียดของพิธีนี้ไว้ว่า

“การพระราชพิธีเบาะพัก ตั้งโรงพิธี กลางตั้งกฐน ราชครูทั้ง ๔ แลบลัดทั้ง ๔ โหราแพทยา สมุหประธารนั่งในชมรม นอกนั้นมีราชวัด ตั้งเทพदानพลเคราะห์ อัยธุอุบาท อุทกราชอยู่พายัพย ตั้งฉัตรเงินฉัตรทองฉัตร นาคฉัตรเบญจรง ราชวัดนอกนั้นชั้นหนึ่ง มีรั้วไก่อ่ ตั้งจรเขวด เงิน ทอง นาค เบญจรง นอกนั้นชั้นหนึ่ง มีรั้วทึบ นอกรั้วทึบข้างขึ้นที่ ทับขุนดาบขุนเรือ ขุนคำรวอยู่ตามขบวน ที่พระค้ำหนัก มีพระโรงแลหอพระ ค้ำหนักแม่ห้ว พระพี่ หนึ่ง ค้ำหนักสมเด็จพระอรรคมเหษี พระภรรยา หนึ่งค้ำหนักแม่ห้ว เจ้าเมืองทั้ง ๒ หนึ่ง เรือนหลังลูกเธอ หลังหลานเธอพระสนมอยู่

เดือนแรม ๑๑ ค่ำ ลูกขุนแต่นา ๑๐๐๐๐ ลงมาถึงนา ๑๐๐๐ ถวายบังคม สมโภชแม่ห้วพระพี่ ๓ วัน แรม ๑๔ ค่ำ เอรราชยานแลพรหม ๑๖ มารับ แม่ห้วพระพี่เข้าไปในปราสาท รุ่งแล้ว ๒ นาฬิกา เรียกพระราชนทรยาน เทวียาน ทิพยาน พระยานุมาศ พระราชนทร เสวตฉัตร ๕ ชั้น แล ๖ ชั้น ๕ ชั้น ๔ ชั้น ๓ ชั้น ๒ ชั้น กลิ่งแลพรหม ๓๒ สมเด็จพระอรรคมเหษี ๕ ชั้น ๔ ชั้น ๓ ชั้น กลิ่งแลพรหม ๑๖ เมียนา ๑๐๐๐๐ เอก แลนา ๕๐๐๐ เอกสนอง พระโอยฐุเศียรหน้าพระภรรยาเจ้า ๓ ชั้น ๒ ชั้น กลิ่งแลพรหม ๘ เมียนา ๕๐๐๐ แลออกเจ้าเศียรหน้า แม่ห้วเจ้าเมืองซ้ายขวา ๒ ชั้น แลบัวหงายกลิ่งแลพรหม ๘ เมียนา ๓๐๐๐ แลขแม่แก่ เศียรหน้าแม่ห้วเจ้าพระพี่ เมียพระบโรหิตถือเทียนทอง เมียพระพิรามถือสังข เมียพระมเหธรถือปลาทอง เมียพระพิเชดถือเต้าทอง เมียพระเทพราชถือตระพัง เมียพระจักรปาณีถือพานเข้าดอก เมียพระอาทยาถือ มิดไพล เมียพระโหรปรายเข้าสาน ครั้นถึงมณฎปแม่ห้วพระพี่ แล้วจึงหยุด พระราชนทร หน้าพระราชนทร พระศรีอรรคราชถือพระขรรค จึงสนอง พระโอยฐุ จึงลูกเธอหลานเธอ จึงพระมาคุราช พระมาคุณา พระอธิการยมหาธิบดี หลังพระราชนทรสมเด็จพระอรรคมเหษีเจ้า แล้วจึงพระภรรยาเจ้า จึงแม่ห้วเจ้า เมืองซ้ายขวา จึง ๑๒ กำนัล นายแวงสนมรับแต่ตีนปราสาทออกมา นายแวง หน้ารับแต่ประคุมกอกน้ำออกมา แครสังขสเคาะผู้หญิง ครั้นเสด็จ ถึงเข้าพระศพด้วยแม่ห้วพระพี่ ผทมตื่นสรงเสวย ทรงพระสุคนธสำออง ราโชประโลก เสด็จหอพระแล้วลงพระราชนทรเสด็จไปเวียร ๕ รอบ ครั้นไปถึง

อุทกราชสศ ชักแหวนขัดทองขัดเงิน เทพดาเลองคมีคุณท แลอันมีพราหมณ
อยู่บูชาแลคน ปรายเงินให้ทุกคน

ครั้นเวียรจรตสมิทธแล้วทั้งห้าพระองค์ เสด็จด้วยรองพระบาทเข้าใน
โรงกุนฐ นั่งเตียงทองทั้ง ๕ พระองค์แล้ว ว่างแบกพานสนานขึ้น พลเทพนำโรหิต
พิรามให้น้ำสังข มเหธรพิเชดให้น้ำกลด ฝ่ายพระภรรยาเจ้าแม่ห้วยเจ้าเมือง
ขุนอินทร ขุนจันทร ตามซ้ายตามขวาแบกพานสนาน พระเทพราช พระจักร
ปानीให้น้ำสังข พระธรรมสาคร พระอาทยาให้น้ำกลด ครั้นเสด็จการเสด็จขึ้น
พระที่นั่งเลี้ยงลูกขุน มีหม่อมครุ่มซ้ายขวา คุลาตีไม้ ไต่เชือกหนัง เล่นแพน
พุงหอก ยิงธนู พระราชกุมาร สมเด็จพระอรรคมเหษีเจ้าขวา พระราชบุตรซ้าย
ลูกเธอหลานเธอ แม่เจ้าพระสนม ออกเจ้ากำนัลซ้าย นักเทศขวา ขันที่ซ้าย”⁵⁸

พระราชพิธีเบาะพัก เป็นพระราชพิธีที่มีการกล่าวถึงเฉพาะในกฎมณเฑียรบาล ปัจจุบันนี้
ยังไม่สามารถอธิบายได้ว่า คือ พิธีอะไรและจัดขึ้นด้วยวัตถุประสงค์ใด (เช่นเดียวกับพิธีทูลน้ำล้าง
พระบาท) ข้อสันนิษฐานเกี่ยวกับพิธีนี้มี 3 แนวทาง แนวทางแรก เป็นพิธีจัดเสด็จัญไรอภัยมงคล
ตามตำแหน่งต่างๆ⁵⁹ เนื่องจากในพิธีมีการตั้งกฐณ์ (กองไฟศักดิ์สิทธิ์) อย่งไรก็ดีเมื่อพิจารณา
สาระพระราชพิธีในกฎมณเฑียรบาลเทียบกับพิธีสัมพัจฉรฉินท์ในพระราชพิธี 12 เดือน พบว่ามีพิธี
บางอย่างคล้ายกัน เช่น เป็นพิธีที่ทำในวันแรม 11 ค่ำ มีการโหมกฐณ์ ตั้งเทวดานพเคราะห์⁶⁰ แนวทาง
ที่สอง พระราชพิธีนี้มีที่มาจากศาสนาพราหมณ์ในเขมร ซึ่งมีตำนานกษัตริย์สมสู่กับนางนาคเพื่อให้

⁵⁸เรื่องเดียวกัน, หน้า 166-168. เบาะพัก มาจากคำภาษาบาลีว่า ปาวก แปลว่า ไฟ, กุนฐ คือ กฐณ์
(กองไฟศักดิ์สิทธิ์), ชมรม ย่อมาจากชมรมพิธี, อุบาท คือ การคำนวณฤกษ์ยามว่าในวันทำพิธีสำคัญตำแหน่งอุบาทว์
อยู่ ณ ทิศใด เทวดาประจำทิศนั้นเป็นอุปสรรคต้องกระทำบูชา, อุทกราชอยู่พายัพ หมายความว่า อุบาทว์ตก
ณ ทิศพายัพ ซึ่งเป็นทิศของราภษส, ผีเสื่อน้ำ ในที่นี้เรียกรากษสว่า อุทกราช แปลว่า ผู้เป็นใหญ่แห่งน้ำ, กลิ่ง เป็น
คำโบราณแปลว่า ร่ม

⁵⁹พลตรี ม.ร.ว. ศุภวัณย์ เกษมศรี, รายงานการประชุมคณะอนุกรรมการชำระกฎหมายตราสามดวง
ครั้งที่ 18/2546 วันศุกร์ที่ 12 ธันวาคม 2546 ณ ห้องประชุม 1 ราชบัณฑิตยสถาน, หน้า 9.

เป็นที่น่าสังเกตว่า กฎมณเฑียรบาลได้กล่าวถึงพระราชพิธีการสัมพัจฉรฉินท์ (การสัปรษฉิน)
ว่าทำในเดือน 4 แต่กลับไม่มีรายละเอียดของพิธีดังกล่าว พระราชพิธีนี้ควรถูกกล่าวถึงต่อจากพิธีเผาข้าว (ไม่มี
รายละเอียดของพิธีนี้เช่นกัน แต่เอกสารกระบุไว้ชัดเจนว่า “เผาข้าวไม่มี” - ไม่มีเอกสาร) ในกฎมณเฑียรบาล พิธีที่ต่อ
จากพิธีเผาข้าวคือ พระราชพิธีเบาะพัก

⁶⁰พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระราชพิธีสิบสองเดือน, หน้า 129-133.

มีสภาวะเป็นกษัตริย์ตลอดไป⁶¹ ข้อสันนิษฐานที่สองนี้มาจากรายละเอียดพิธีที่กล่าวว่า พระมหากษัตริย์ต้องเสด็จเข้าบรรทมด้วย “แม่ห้าวพระพี่” การมี “พระโรงแลหออพระตำหนักแม่ห้าวพระพี่” “มณฑปแม่ห้าวพระพี่” “การนำราชยานแลพรหม ๑๖ มารับแม่ห้าวพระพี่เข้าไปในปราสาท” สำหรับผู้ศึกษาค้นข้างเห็น โนม์เอียงไปตามข้อสันนิษฐานที่ 2 เนื่องจากพิธีนี้เป็นพิธีพราหมณ์ อีกทั้งมีการกล่าวถึงแม่ห้าวพระพี่ ซึ่งไม่ทราบแน่ชัดว่าคืออะไร เป็นคนหรือเทวรูป แต่น่าจะเป็นเทวรูป⁶² เพราะมี “มณฑป” และมีการสมโภชถึง 3 วัน ส่วนที่ว่าเป็นคนนั้นไม่น่าเป็นไปได้ เพราะในงานนี้ได้กล่าวถึงตำหนักของอัครมเหสี พระภรรยา แม่ห้าวเจ้าเมือง และสนมไว้ด้วยแล้ว นอกจากนี้ยังมีข้อน่าสังเกตว่าขบวนแห่ในงานพิธีนั้น ใช้ทั้งพระราชาชนทรยาน เทวียน ทิพยาน พระยานูมาศ เสวตรฉัตรตั้งแต่ 9 ชั้นลงมาถึง 2 ชั้น บุคคลที่เข้าร่วมในขบวนแห่ คือ ลูกขุนนา 10000 ลงมาถึงนา 1000 เมียลูกขุนนา 10000 เอกนา 5000 เมียพราหมณ์ มีการโปรยเงินต่าง ๆ เมื่อเสร็จงานแล้ว มีการละเล่นฉลอง ไม่ว่าจะเป็นหมงครุ่ม คุลาตีไม้ ใต้เชือกหนัง เล่นแพน (แพนหางนกยูง) พุงหอก ยิงธนู พระราชพิธีนี้จึงน่าจะเป็นพิธีใหญ่ และมีความสำคัญต่อองค์พระมหากษัตริย์มาก ถ้าเป็นไปดังข้อสันนิษฐาน พระราชพิธีนี้น่าจะเป็นร่องรอยแสดงให้เห็นอิทธิพลความเชื่อของเขมรในราชสำนักอยุธยาได้อย่างเด่นชัดที่สุดประการหนึ่ง แนวทางที่สาม พระราชพิธีนี้เป็นพระราชพิธีที่อาจเกี่ยวเนื่องกับความอุดมสมบูรณ์ตามคติฮินดูที่อยุธยาปฏิบัติ ข้อสันนิษฐานนี้เป็นของไมเคิล ไรท์ เขาอธิบายว่า ช่วงที่ประกอบพิธีทั้งในอินเดียและสยาม (อยุธยา) เป็นช่วงฤดูแล้ง จึงต้องเรียกร้องขอความอุดมสมบูรณ์ โดยพระมหากษัตริย์นั้นจะได้รับการแห่ไปเข้าบรรทมกับเจ้าแม่เพื่อเรียกฝนและก่อความอุดมสมบูรณ์ นอกจากนี้เขายังอธิบายต่อว่า ในอินเดียได้งานเทวสถานที่สำคัญที่สุดประจำปี คืองานสมรสระหว่างพระอิศวรกับเจ้าแม่ทองถิ่นหรือระหว่างพระนารายณ์กับภูเทวี⁶²

1.6 พิธีเมื่อสมเด็จพระอัครมเหสีทรงครรภ์

พระราชพิธีนี้ไม่เกี่ยวข้องกับองค์พระมหากษัตริย์โดยตรง แต่ถือได้ว่าเป็นพิธีที่มีส่วนสนับสนุนสถานะการเป็นสมมติเทพของพระมหากษัตริย์ทางอ้อม ตามความเชื่อในไตรภูมิ พระร่วง พระมหากษัตริย์เท่านั้นที่ทรงเป็นสมมติเทพ แต่ในจกกวาพทีปนี ความเป็นสมมติเทพนั้นครอบคลุมมาถึงพระเทวี พระกุมาร หรือในโลกที่ปกสาร์ก็จัดว่าพระเทวีของพระราชาเป็นสมมติเทพ

⁶¹ท่านผู้หญิงวรุณขุพา สนิทวงศ์ ณ อยุธยา, รายงานการประชุมคณะอนุกรรมการชำระกฎหมายตราสามดวง ครั้งที่ 1/2547 วันศุกร์ที่ 30 มกราคม 2547 ณ ห้องประชุม 1 ราชบัณฑิตยสถาน, หน้า 2.

⁶²ดร.วินัย พงศ์ศรีเพียร ว่าน่าจะเป็นเทวรูป Earth Goddess

⁶²ไมเคิล ไรท์, “พระราชพิธี 12 เดือน ใน กฎมณเฑียรบาล ภาคที่ 7,” ศิลปวัฒนธรรม 20, 3 (มกราคม 2542): 74.

ด้วย ไม่ว่าจะเป็นความเชื่อตามแบบใดก็ตามสิ่งที่ควรสนใจก็คือ ผู้เป็นภรรยา (เรียกตามแบบสามัญ) ของพระมหากษัตริย์คือบุคคลที่มีความสำคัญ เมื่อตั้งครรภ์จึงต้องมีการจัดเตรียมพิธีการต่างๆ ให้พร้อม และสมพระเกียรติ เพราะเด็กที่จะเกิดมานั้นไม่ใช่เด็กธรรมดา หากแต่เป็นพระราชกุมารหรือพระราชธิดาขององค์สมเด็จพระอมรินทราบรมราชินี อย่างไรก็ดี เนื่องจากภรรยาของพระมหากษัตริย์นั้นมีการแบ่งลำดับชั้นสถานะของงานพิธีที่ปรากฏในกฎมณเฑียรบาลจึงกล่าวเฉพาะงานที่พระอัครมเหสีทรงครรภ์

พิธีการเมื่อทราบว่าพระอัครมเหสีทรงครรภ์ เริ่มตั้งแต่ทำพิธีขอพรพระเสื้อเมือง ซึ่งสถิตในคันทันเป็นเวลาถึง 7 วัน มีงานสมโภช ลูกขุนต่าง ๆ เข้ามาถวายพระพร มีการปลุกเร้าไฟประทวน 5 ห้อง พระโรง 7 ห้อง เมื่อสมภพแล้ว เสนาบดีจตุสดมภ์เข้ามาถวายของและสิ่งต่างๆ จากนั้นตั้งพนักงานทำหน้าที่ต่าง ๆ เช่น ทำพิธีทางไสยศาสตร์ เพื่อไม่ให้ผีมาเกี่ยวข้องกับพระราชกุมารพระราชธิดาที่เกิดใหม่ ตั้งแม่นมเอก 3 คน แม่นมโท 7 คน แม่นมตรี 9 คน มีป่าเลียง 4 คน ขายเลียง 2 คน พี่เลียงอุ้มยี่น 4 คน อุ้มเสด็จ 4 คน พนักงานขับกล่อม เป็นต้น นอกจากนี้ยังกำหนดสิ่งของเครื่องใช้ต่างๆ เช่น จานทองหนัก 5 ตำลึง ครกทองหนัก 10 ตำลึง สากทองหนัก 15 ตำลึง ช้อนทองตักบังคนหนัก 3 ตำลึง⁶³

พิธีการเหล่านี้แม้จะเกี่ยวกับการตั้งครรภ์ของพระอัครมเหสีและการสมภพของพระราชกุมาร พระราชธิดา แต่พิธีนี้ก็สะท้อนให้เห็นสิ่งสำคัญ 2 ประการ ประการแรกคือ สถานภาพอันสูงส่งของพระมหากษัตริย์ ยิ่งพิธีกรรมมีความใหญ่โตเท่าไร ก็ยิ่งย้ำให้เห็นสถานภาพและความสำคัญของพระมหากษัตริย์มากขึ้นเท่านั้น (สถานภาพการเป็นพระอัครมเหสี แม้จะมีความสำคัญแต่ก็ขึ้นอยู่กับสถานภาพของพระมหากษัตริย์) ประการที่สอง พิธีการเหล่านี้เป็นการเสริมสร้างสถานภาพอันสูงส่งให้กับพระราชกุมารพระราชธิดา ตั้งแต่แรกสมภพเลยทีเดียว อย่างไรก็ตาม สถานภาพนี้ลดหลั่นกันลงมาตามฐานะของผู้เป็นแม่ ดังที่กำหนดไว้ในกฎมณเฑียรบาล เช่น พระราชกุมารเกิดด้วยพระอัครมเหสีเป็นหน่อพระพุทธเจ้า

⁶³วินัย พงศ์ศรีเพียร, บรรณาธิการ, กฎมณเฑียรบาล ฉบับเฉลิมพระเกียรติ, หน้า 172-174.

1.7 พระราชพิธีเถลิงพระอุ้ สมโภชจรดปัดพี และพระราชพิธีโสกันต์^๕

พระราชพิธีนี้มีความสืบเนื่องกับพิธีเมื่อมหาลีทรวงครรภ์ แต่เป็นที่น่าเสียดายว่า กฎมณเฑียรบาลไม่ได้ให้รายละเอียดของพิธีนี้ไว้ มีเพียงแต่กำหนดรางวัลของคนทำงานในพิธีต่าง ๆ เช่น พิธีจรดคองคา (สมโภชลงสรง)^๕ ได้เงิน 10 ชั่ง ทอง 3 ชั่ง คน 100 ช้าง 3 ม้า 3^๖ อย่างไรก็ตาม เมื่อตรวจสอบรายละเอียดในตำราพระราชพิธีเก่า พบว่า พิธี (พราหมณ์) เหล่านี้ล้วนแสดงให้เห็น สถานภาพประจักษ์ของพระราชกุมาร พระราชธิดาของพระมหากษัตริย์ทั้งสิ้น

พิธีสมโภชพระอุ้^๗ พระอุ้นั้นเรียกว่า พระอุ้ทอง (ยอดเสามาเม็ดคลงรักปิดทองลำเสามาและฐานทาชาด) เมื่อถึงฤกษ์ตีพราหมณ์โหราจารย์อ่านพระเวทมนต์บูชาเทวดา เมื่อเชิญพระราชกุมารพระราชธิดาขึ้นพระอุ้ทอง ให้พระพี่เลี้ยงพระแม่นมช้ำข้างละ 7 ท้า ชักล้อมข้างละ 7 คำ บทต้นคนละคำว่า

คำให้การชาวกรุงเก่ากล่าวว่า ประเพณีสมโภชพระราชกุมารนั้นมี 10 ครั้ง คือ “(๑) เมื่อประสูติแล้วได้ ๓ วัน โปรดให้สมโภชครั้ง ๑ (๒) ประสูติได้เดือน ๑ โปรดให้สมโภชขึ้นพระอุ้ครั้ง ๑ (๓) เมื่อพระชันษา ๗ เดือน ๘ เดือน ๙ เดือน คือเมื่อพระชนม์ขึ้น โปรดให้สมโภชครั้ง ๑ (๔) พระชันษาล่วงขวบ ๑ แล้ว เมื่อพระกุมารนั้นทรงพระดำเนินได้ โปรดให้สมโภชครั้ง ๑ (๕) เมื่อพระชันษาล่วง ๓ ขวบแล้ว เมื่อพระราชกุมารลงสรงน้ำได้ โปรดให้สมโภชครั้ง ๑ (๖) เมื่อพระชันษาได้ ๕ ขวบบ้าง ๑๐ ขวบบ้าง ๑๑ ขวบบ้าง ทำพระราชพิธีโสกันต์ โปรดให้สมโภชครั้ง ๑ (๗) เมื่อพระชันษาได้ ๑๓ ขวบ ถ้าเป็นพระราชโอรสทรงผนวชเป็นสามเณร ถ้าเป็นพระราชธิดา ทรงผนวชเป็นชี โปรดให้สมโภชครั้ง ๑ (๘) เมื่อพระชันษาได้ ๑๖ หรือ ๑๗ หรือ ๑๘ (๑๘?) หรือ ๑๙ ทำการพิธีวิวาหมงคล โปรดให้สมโภชครั้ง ๑ (๙) เมื่อพระชันษาได้ ๒๑ (ถ้าเป็นพระราชกุมาร) ทรงผนวชเป็นภิกษุ โปรดให้สมโภชครั้ง ๑ (๑๐) เมื่อพระชันษาได้ ๒๕ ทำพิธีมงคลเบญจาภิเษก คือ (พิธีเบญจเพศ) โปรดให้สมโภชครั้ง ๑ (คำให้การชาวกรุงเก่า คำให้การขุนหลวงหาวัด และพระราชพงศาวดารกรุงเก่าฉบับหลวงประเสริฐ, หน้า 274-275). คำอธิบายว่าเมื่อพระชันษา 13 ถ้าเป็นพระราชธิดาทรงผนวชเป็นชี ดูแล้วน่าสงสัยอยู่

^๕พิธีจรดคองคา พลตรี ม.ร.ว.ศุภวัณษ์ เกษมศรี ตันนิษฐานว่าอาจตรงกับพิธีลงสรง ดูรายละเอียดใน พลตรี ม.ร.ว.ศุภวัณษ์ เกษมศรี, รายงานการประชุมคณะอนุกรรมการชำระกฎหมายตราสามดวง ครั้งที่ 1/2547 วันศุกร์ที่ 30 มกราคม 2547 ณ ห้องประชุม 1 ราชบัณฑิตยสถาน, หน้า 7.

^๖จำนวนเงิน คน ช้าง ม้า ได้จริงหรือไม่ไม่ทราบแน่ชัด

^๗พิธีสมโภชพระราชกุมารและพระราชธิดาของพระมหากษัตริย์ จะลดหลั่นกันตามลำดับศักดิ์ เช่น พิธีสมโภชพระองค์เจ้าก็จะลดหลั่นลงกว่าเจ้าฟ้า (พิธีต่าง ๆ ในศาสน์สมเด็จพระเจ้า, หน้า 85).

พระพุทธเจ้าทรงดำเนิน ๘ อย่างในปางประสูติ⁶⁶ ถ้าเป็นดังข้อสันนิษฐานของสมเด็จพระยานริศรานุวัดติวงศ์ พระราชพิธีนี้คือพิธีพราหมณ์ที่ทำเพื่อตอบสนองแนวคิดแบบพุทธศาสนา ขณะเดียวกันก็เป็นสิ่งที่สื่อให้เห็นถึงคติการเป็นพระพุทธเจ้าของพระมหากษัตริย์ และพระราชกุมารของพระองค์ก็เปรียบประดุจผู้ที่จะเป็นพระพุทธเจ้าในอนาคต หรือหน่อพระพุทธเจ้า

พระราชพิธีโสกันต์ แม้พระราชพิธีนี้มีความสำคัญและน่าสนใจ แต่กฎหมายเทียบบาลไม่ได้กล่าวถึงพิธีนี้ไว้ ทั้งนี้อาจเป็นเพราะพิธีโสกันต์ไม่เกี่ยวกับองค์พระมหากษัตริย์โดยตรงหรือเพราะเป็นพระราชพิธีที่เกิดขึ้นหลังจากการตรากฎหมายเทียบบาลแล้ว หรืออาจมีตำราแยกกล่าวไว้ต่างหาก พระราชพิธีโสกันต์คงเป็นพิธีใหญ่พิธีหนึ่ง ดีร์ค บลอม (Dirck Blom) ผู้อำนวยการสำนักงานบริษัท VOC ที่มีโอกาสเข้าร่วมพระราชพิธีโสกันต์เจ้าฟ้านเรนทร์ พระราชโอรสองค์โตของสมเด็จพระเจ้าท้ายสระเมื่อวันที่ 7 มกราคม พ.ศ. 2259 (ค.ศ. 1716) กล่าวถึงพิธีนี้ว่าข้าราชการทั้งชายและหญิงต่างพร้อมใจกันแต่งชุดขาวเข้าร่วมพิธี⁶⁷ แต่เป็นที่น่าเสียดายว่าไม่มีรายละเอียดของพิธีมากกว่านี้ รายละเอียดพิธีโสกันต์ ครั้งกรุงเก่าที่หลงเหลืออยู่นั้นเป็นพิธีของเจ้าฟ้า (สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอเจ้าฟ้าอุทุมพรบรรราชกุมาร)

สิ่งที่น่าสนใจในการประกอบพิธีโสกันต์ มีอยู่ 2 ประการ ประการแรกคือสิ่งก่อสร้าง มีดังนี้ การโปรดฯให้ทำเขาไกรลาส (ในเอกสารคำให้การขุนหลวงวัดประดู่ทรงธรรม บอกว่าสูงเจ็ดวา) มีมณฑปบนยอดเขา มีราชวัตรฉัตรเครื่องสูงล้อมมณฑป ในพระมณฑปตั้งระย้ากึ่งทองคำข้างล่างเป็นรูปเทพธิดาและรูปเทพบุตรถวายกร ข้างพระมณฑปใหญ่มีมณฑปน้อยสองข้างตั้งพระไชยน้อย ซ้ายขวา พระสีหิงค์เป็นประธาน มณฑปน้อยเหนือตั้งพระอิศวรพระอุมา พระพิฆเนศวรมณฑปใต้ตั้งพระนารายณ์ พระลักษณมี พระมเหศวรมีเครื่องทรงนมัสการทั้งสองแห่ง ในพระมณฑปใหญ่มีหมอน้ำมนต์ศิลาอ่อนตั้งน้ำพระปรีด มีพระสงฆ์สวด 5 รูป ทั้ง 4 มุม มณฑปมีสระโหนดาดแลท่อ

⁶⁶ พิธีต่าง ๆ ในศาสน์สมเด็จพระเจ้า, หน้า 85.

⁶⁷ Dhiravat na Pombejra, *Court, company, and campong : Essays on the VOC presence in Ayutthaya* (Bangkok: Amarin Printing Group, 1992), p. 47 น่าเสียดายว่า ดีร์ค บลอม สนใจกล่าวถึง การที่เขาได้ที่นั่งที่ดีและอาหารที่ใช้เลี้ยงในงานพิธีมากกว่ากล่าวถึงรายละเอียดของพระราชพิธี (Dhiravat na Pombejra, *Siamese court life in the seventeenth century as depicted in European sources* (Bangkok: Faculty of Arts Chulalongkorn University International Series No.1, 2001), p. 83.

พระไชยน้อย ในที่นี้คงเป็นพระพุทธรูป สมเด็จพระยาราชกุมารราชานุกาพรทรงอธิบายไว้ว่า พระไชยหรือพระชัยสมัยรัตนโกสินทร์นั้น มีทั้งพระชัยพิธิ พระชัยประจำรัชกาล พระชัยหลังช้าง (ดูรายละเอียดใน ศาสน์สมเด็จพระเจ้า เล่ม 14 (กรุงเทพมหานคร: องค์การคำครุสภา, 2504), หน้า 27, 52, 79, 85, 89, 109, 175).

ไข่น้ำจากราชสีห์ โข ช้าง ม้า และรูปสัตว์ต่าง ๆ ในป่าหิมพานต์ พระยาครุฑ กิณร พระยานาค พระยา
ช้างอัฐทิศ ซึ่งสิงสถิตอยู่ตามทิศเชิงเขาพระสุเมรุ⁶⁸

ประการที่สอง พิธีกรรม เริ่มจากการตั้งกระบวนแห่เครื่องขาว (ตามที่ตรีศ บลอม
กล่าวไว้?) การเกณฑ์จตุสดมภ์มุขมนตรีที่ได้รับพระราชทานพานทองแห่ไปฟังพระสงฆ์เจริญพระปริต
เมื่อได้ฤกษ์โสกันต์ (ตอนเช้า) โสกันต์บนพระที่นั่งสรรเพชญ์มหาปราสาท เสด็จไปลงสร่งน้ำ
สระอโนดาต เมื่อผลัดผ้าแล้วเจ้าพระยาอัครมหาเสนาบดี เจ้าพระยาอภัยมนตรี จูงพระกรคนละข้างเสด็จ
ขึ้นไปทางปัจฉิมทิศบนพระมณฑปยถาเข้ไปเฝ้าพระอิสวรร ครั้นนั้นเจ้าฟ้าอนาคตราช กรมขุนพิลาศินี
แต่งพระองค์ทรงเครื่องเป็นพระอิสวรรประทานน้ำมหาสังข์ ทักยนิฉัตรแล้วประทานเครื่องบนมณฑป
เสร็จแล้ว อัครมหาเสนาบดีผู้ใหญ่ทั้งสองเชิญเสด็จกลับ กระบวนแห่ก็ผลัดเครื่องแดงทั้งสิ้น เสด็จ
ประทับที่เกย พระบาทสมเด็จพระพุทธเจ้าอยู่หัวเสด็จส่งขึ้นพระที่นั่งพุดตาล ตามโบราณราชประเพณี
โสกันต์เจ้าฟ้าแห่เวียนประทักษิณเขาไกรลาสสามรอบแห่เข้าวัง จากนั้นเป็นพิธีสมโภช⁶⁹

พิธีกรรมและสิ่งก่อสร้างในงานพิธีโสกันต์ (เจ้าฟ้า) ซึ่งให้เห็นว่าพิธีกรรมนี้
มีความยิ่งใหญ่ และเป็นพิธีที่แสดงฐานะที่สูงส่งประดุจเทพของเจ้าฟ้าพระองค์นั้น เพราะพระองค์ได้
สร่งน้ำจากรสระอโนดาต ประกอบพิธีโสกันต์บนเขาไกรลาส (ที่พยายามจำลองให้ใกล้เคียงภาพ
เขาไกรลาสมากที่สุด) ของพระอิสวรรและได้รับพระราชทานน้ำมหาสังข์จากพระอิสวรร แม้จะเป็นเพียง
เจ้านายผู้ใหญ่ทรงเครื่องพระอิสวรรก็ตาม พิธีโสกันต์นี้ถ้าจะกล่าวกันไปแล้ว ไม่เพียงแต่แสดงความสูงส่ง
ของเจ้าฟ้าพระองค์นั้นๆ ให้เป็นที่ประจักษ์แก่ตาผู้ร่วมงานเท่านั้น (รวมชาวต่างชาติที่มีโอกาส
เข้าร่วมงานด้วย) หากในอีกมุมมองหนึ่งพิธีดังกล่าวย่อมสะท้อนสถานะการเป็นผู้มีบารมีอันสูงส่งของ
พระมหากษัตริย์ผู้เป็นพระราชบิดาของเจ้านายพระองค์นั้นออกมาด้วย พิธีโสกันต์เมื่อพิจารณาไปแล้ว
มีความยิ่งใหญ่มา กงเป็นรองแต่เพียงพิธีบรมราชาภิเษก และงานพระเมรุมาศเท่านั้น

อย่างไรก็ตาม ยังมีคำถามที่น่าสนใจอยู่ 2 คำถามเกี่ยวกับพิธีโสกันต์ นั่นคือ
ทำไมพิธีนี้ต้องประกอบที่เขาไกรลาส และทำไมต้องให้เจ้านายผู้ใหญ่ทรงเครื่องเป็นพระอิสวรร ในเมื่อ
ในทางหนึ่งพระมหากษัตริย์นั้นก็ทรงประกาศพระองค์เป็นพระอิสวรรอยู่ด้วยแล้ว คำตอบที่น่าจะ
เป็นไปได้ของคำถามทั้งสอง คือ พิธีโสกันต์เป็นพิธีที่แสดงให้เห็นร่องรอยการรับคติพราหมณ์
อย่างชัดเจน เพราะการโสกันต์ของพราหมณ์นั้นคือพิธีที่มีเค้ามาจากความเชื่อเรื่องการตัดจุก (โสกันต์)
ของพระคณศ โอรสของพระศิวะ ณ เขาไกรลาส เมื่อรับคตินี้มาร่องรอยความเชื่อต่างๆ จึงหลงเหลืออยู่

⁶⁸ คำให้การขุนหลวงวัดประดู่ทรงธรรม เอกสารจากหอหลวง, หน้า 33.

⁶⁹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 33-34.

ดูข้อคิดเห็นเรื่องความคล้ายคลึงของพิธีโสกันต์และพระราชพิธีบรมราชาภิเษก เพิ่มเติมใน H.G. Quaritch Wales, *Siamese state ceremonies : Their history and function*, pp. 134-135.

ไม่ว่าจะเป็นเขาไกรลาส (จำลอง) การมีพระศิวะหรือพระอิศวรอยู่บนเขา ถึงแม้ว่าระบบจักรวาลวิทยาของอยุธยาจะได้อิทธิพลจากไตรภูมิพระร่วงจนทำให้เขาไกรลาสมีความสำคัญน้อยกว่าเขาพระสุเมรุของพระอินทร์ แต่เค้ารอยของความเชื่อเรื่องการโสกัณฑ์ของพระคณศโอรสของพระอิศวรก็ยังคงอยู่⁷⁰ ส่วนเรื่องการให้เจ้านายผู้ใหญ่ทรงเครื่องพระอิศวรนั้นน่าจะเป็นเพราะพิธีโสกัณฑ์มีพิธีพุทธเข้ามามีส่วนค่อนข้างมาก พระมหากษัตริย์ซึ่งทรงเป็นประธานในพิธี (ทั้งพิธีพุทธและพิธีพราหมณ์) จึงไม่น่าจะแสดงบทบาทพระอิศวรด้วยพระองค์เอง หรือถ้ามองจากพื้นฐานความเชื่อในไตรภูมิพระร่วง เขาไกรลาสมีฐานะเป็นเพียงบริวารของเขาพระสุเมรุ พระมหากษัตริย์ซึ่งทรงประกาศพระองค์เองว่าเป็นเขาพระสุเมรุ (ตอนพิธีบรมราชาภิเษก) เป็นพระอินทร์ หรือกระทั่งเป็นพระพุทธเจ้า จึงไม่จำเป็นต้องขึ้นไปประทับบนเขาไกรลาสนั้น ส่วนที่ควอริช เวลส์ เห็นว่า เจ้านายพระองค์นั้นทำหน้าที่เป็นกษัตริย์หรือเทพเจ้าเฉพาะกาล เนื่องจากในภายหลังมีความคิดว่า ถ้ากษัตริย์ปฏิบัติหน้าที่เองอาจเป็นอันตรายต่อพระองค์⁷¹ ก็อาจมีส่วนถูกต้อง อย่างไรก็ตาม ความคิดเรื่องการทำหน้าที่แทนกษัตริย์โดยการเน้นกษัตริย์เฉพาะกาลก็ยังมีประเด็นให้ขบคิดเพราะพิธีที่ตั้งกษัตริย์เฉพาะกาลไม่ว่าจะเป็นพิธีจรดพระนังคัล ตรีขัมปวาย และธานยเทาะห์ กษัตริย์ไม่ได้เสด็จออกขณะพิธีโสกัณฑ์พระมหากษัตริย์เสด็จออกเป็นประธานในพิธี

2. พิธีกรรมที่สัมพันธ์กับหน้าที่และองค์พระมหากษัตริย์

สิทธิธรรม หรือความเป็นผู้ปกครองที่ถูกต้องชอบธรรมของพระมหากษัตริย์ต้องดำเนินควบคู่กับการทำหน้าที่ที่ถูกต้อง ในบทที่แล้วผู้ศึกษาแบ่งหน้าที่ของพระมหากษัตริย์เป็น 3 ด้าน คือ หน้าที่เริ่มแรกได้แก่ การปกป้องผู้ทำดีลงทัณฑ์ผู้ทำความผิด หน้าที่ประการที่สอง ได้แก่ หน้าที่ทางด้านการปกครอง หน้าที่ดูแลการกินอยู่และปากท้องของประชาชน หน้าที่อบรมสั่งสอน หลักธรรมและจรรยาโลงศาสนาแก่ประชาชน หน้าที่ประการสุดท้ายคือ หน้าที่ตามกฎมณเฑียรบาล หน้าที่ทั้งสามประการนี้ บางหน้าที่พระมหากษัตริย์สามารถแสดงออกได้โดยผ่านการประกอบพิธีกรรม

2.1 พิธีกรรมที่เกี่ยวกับความอุดมสมบูรณ์ของบ้านเมือง

พระมหากษัตริย์ทรงมีส่วนสัมพันธ์กับความอุดมสมบูรณ์ของบ้านเมืองด้วยเหตุปัจจัย 2 ประการคือ

⁷⁰H.G. Quaritch Wales, *Siamese state ceremonies : Their history and function*, pp. 127-128.

สมัยรัตนโกสินทร์ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวและพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงทำหน้าที่ประหนึ่งพระอิศวรด้วยพระองค์เอง

⁷¹H.G. Quaritch Wales, *Siamese state ceremonies : Their history and function*, p. 132.

ประการแรก สัมพันธ์ด้วยหน้าที่ เหตุปัจจัยนี้ได้กล่าวไว้ข้างแล้วในบทที่ 3 คัมภีร์ อรรถศาสตร์กล่าวไว้ชัดเจนว่าหน้าที่ดูแลบ้านเมืองให้มีความอุดมสมบูรณ์ ปราศจากทุกภิกขภัยต่างๆ เป็นหน้าที่ที่กษัตริย์ต้องกระทำควบคู่ไปกับการทำหน้าที่ปกป้องบ้านเมืองให้มีความสงบสุข และถือว่าเป็นหน้าที่แรกที่ผู้เป็นกษัตริย์พึงกระทำ⁷² หน้าที่ดูแลความอุดมสมบูรณ์นี้ หมายรวมไปถึงการ ต้องดูแลให้มีน้ำใช้อย่างพอเพียงโดยให้มีฝนฟ้าตกต้องตามฤดูกาล และในกรณีที่เกิดภัยพิบัติต่างๆ กษัตริย์ (โดยคำแนะนำของพราหมณ์ผู้ทรงความรู้) ต้องประกอบพิธีกรรมและงานเฉลิมฉลอง ต่างๆ เพื่อให้ภัยพิบัตินั้นเบาบางลง และเพื่อความเป็นสิริมงคลแก่บ้านเมือง⁷³

ในทางพุทธศาสนา ธรรมสำหรับพระเจ้าแผ่นดินหลายประการ ก็บัญญัติถึงการทำหน้าที่ดังกล่าวนี้ เช่น ในจักรวรรดิวัตร กล่าวว่า พระเจ้าจักรพรรดิควรสงเคราะห์คหบดี และ ชาวชนบท (ราษฎรทั้งหลาย) ด้วยการให้พันธุ์ข้าว ไร่ ฝ้าย และ โคนาน⁷⁴ หรือธรรมข้อแรกในราช

⁷²Kautilya, *The Arthashastra*, L.N. Rangarajan, ed., trans. (New Delhi : Penguin Books, 1992), pp.116, 118; และดู Radhakrishna Choudhary, *Kautilya's political ideas and institutions* (Varanasi : The Chowkhamba Sanskrit Series Office, 1971), p.73.

⁷³Kautilya, *The Arthashastra*, p. 128; J.Gonda, "Ancient Indian kingship from the religious point of view," *Numen* 3, 2 (April 1956): 154; *Numen* 4, 1 (January 1954) : 24.

*จักรวรรดิวัตรคำฉันท์ กล่าวถึงธรรมข้อ 4 และข้อ 5 ว่า

“บทสี่ให้ทรงบำรุงผดุงสุข	บำบัดทุกข์พวกพราหมณ์
อีกทั้งหมุ่คฤหบดี	ด้วยจาคาวิคดาภรณ์
ทั้ง โภชนากระษัตริย์พิเศษ	แก่พราหมณ์เพศคณนิกร
ทวิชาติผู้มีมนะสังวร	ให้สุขอยู่กระแหมสันต์
คฤหบดีที่ครองคฤหาสน์	พระราชทานทุกสิ่งอัน
เอกไดและพีชบุพพรรณ	อปรณณะนา
โคใช้มหิงษจตุบาท	ให้ปรากฏในภารา
เครื่องที่จะเลี้ยงในชนมา	ยุชีพให้ทุกทวยชน
บทห้าให้ทรงสงเคราะห์แก่ชาว	ชนบททุกตำบล
ปัจฉิมคเชตรที่ทรพล	ให้ได้สุขทุกวันวาร
ตามควรแก่คุณชนนิกร	ระงับร้อนพอตำราญ
เข้ากล้าแลธัญญาหิรัญญาญ	จนพิชนถ่วงฯ”

จักรวรรดิวัตรคำฉันท์ (พระนคร: โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร, 2467, พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวง พรหมวรานุรักษ์ โปรดให้พิมพ์ ปีชวด 2467), หน้า 13.

สังคหวัดดู 4 ก็คือ สัสสมณะ (กษัตริย์ต้องทรง) มีพระปรีชาสามารถส่งเสริมการเกษตร เพื่อการอยู่ดีกินดี เป็นต้น⁷⁴

ประการที่สอง สัมพันธ์ด้วยการประพาศแห่งองค์พระมหากษัตริย์ ตามคติศาสนาพราหมณ์สิ่งที่กษัตริย์ประพาศมีผลต่อประชากรราษฎรในอาณาจักรในทุกๆด้าน ถ้ากษัตริย์ทรงทำสิ่งที่ไม่ดีอาจมีผลทำให้อาณาจักรล่มสลาย เกิดความแห้งแล้ง ความหิวโหย โรคภัย และสงครามในทางตรงกันข้ามถ้ากษัตริย์ทรงมีคุณธรรม ปกครองบ้านเมืองด้วยความถูกต้องยุติธรรม ฝนฟ้าก็จะตกต้องตามฤดูกาลและพอเพียง⁷⁵ กล่าวได้ว่าความอุดมสมบูรณ์ของบ้านเมือง การมีฝนเพียงพอกับสิ่งที่พระมหากษัตริย์ทรงกระทำหรืออีกนัยหนึ่งกษัตริย์ต้องรับผิดชอบต่อการกระทำอันควร และไม่ควรมีผลต่ออาณาจักรโดยรวม แนวคิดเช่นนี้ปรากฏอยู่ในไตรภูมิพระร่วง ซึ่งกล่าวว่าถ้ากษัตริย์ (ท้าวพระญา) องค์ใด เสวยราชสมบัติแล้วทำความชอบธรรม ไพร่ฟ้าข้าไททั้งหลายก็อยู่เย็นเป็นสุข ข้าวปลาอาหารแก้วแหวนเงินทองผ้าผ่อนแพรพรรณก็บริบูรณ์ ฝนฟ้าก็ตกตามฤดูกาล ไม่น้อยเกินไป ไม่มากเกินไป ข้าวในนาปลาในน้ำก็ไม่ร่วงโรย แต่ถ้ากษัตริย์องค์ใดกระทำความไม่ชอบฝนฟ้าก็วิปริตทำไร่นาน้ำก็ไม่ได้ผลด้วยเหตุฝนแล้ง⁷⁶ ความเชื่อเรื่องนี้มีให้เห็น ในงานเขียนทั่วไป เช่น ฟาน ฟลิต เขากล่าวว่า สมัยสมเด็จพระรามาธิบดีที่ 2 พระองค์ทรงไว้ซึ่งบุญญาธิการและทศพิธ-ราชธรรม จึงทำให้พระราชอาณาจักรสงบสุขและรุ่งเรือง พื้นแผ่นดินก็ได้ผลอุดมสมบูรณ์ไม่ได้ยินเรื่องเศร้าหมอง หรือทุกข์ระทมเลย เช่นเดียวกับรัชกาลสมเด็จพระชัยราชา และพระยอดฟ้าที่แผ่นดินอุดมสมบูรณ์ทุกหัวระแหงไม่มีความขาดแคลน ประชาชนร่ำรวยรุ่งเรือง⁷⁷ ในทางตรงข้ามพระราชพงศาวดารกรุงธนบุรี

⁷⁴มหาวิทยาลัยราชภัฏวชิราวุธวิทยาลัย, พระสูตรและอรรถกถาแปล ทีฆนิกาย ปาฎิกวรรค เล่ม 3 ภาคที่ 1 (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์กิตติวรรณ, 2525), หน้า 132,133; วินัย พงศ์ศรีเพียร, “ความรู้เรื่องสถาบันพระมหากษัตริย์และกฏมณเฑียรบาล,” ใน สุจิตต์เนื่องในโอกาสสมเด็จพระเจ้าพี่นางเธอ เจ้าฟ้ากัลยาณิวัฒนากรมหลวงนราธิวาสราชนครินทร์ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ เสด็จเป็นประธานในงานประชุมสัมมนาทางวิชาการเรื่อง กฎหมายตราสามดวง : แว่นส่องสังคมไทยฯ, หน้า 23; คัมภีร์สารตถสังคหะ เล่ม 3, พิมพ์ครั้งที่ 5 (พระนคร: โรงพิมพ์เลียงเชียง, ม.ป.ป.), หน้า 671.

⁷⁵J. Gonda, “Ancient Indian kingship from the religious point of view,” *Numen* 3, 1 (January 1956): 42, 43; John W. Spellman, *Political theory of ancient India : A study of kingship from the earliest times to circa A.D. 300* (Oxford: Clarendon Press, 1964), pp. 211, 217.

เมื่อพระมหากษัตริย์มีส่วนรับผิดชอบต่อความอุดมสมบูรณ์ของบ้านเมือง กษัตริย์จึงเป็นบุคคลที่ขาดไม่ได้ หรือกล่าวอีกนัยหนึ่งกษัตริย์ก็คือความจำเป็นของสังคม

⁷⁶พจนานุกรมศัพท์วรรณคดีไทย สมัยสุโขทัย ไตรภูมิภค (กรุงเทพมหานคร: ราชบัณฑิตยสถาน, 2544), หน้า 106.

⁷⁷ฟาน ฟลิต, “พงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับวัน วลิต พ.ศ. 2182,” ใน *รวมบันทึกประวัติศาสตร์อยุธยาของฟาน ฟลิต (วัน วลิต)* (กรุงเทพมหานคร: กรมศิลปากร, 2547), หน้า 198, 202.

ฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม) กล่าวว่า สมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชอยู่ในทศพิธราชธรรม มีจิตที่เพื่อน จึงทำให้อากาศวิปริต อุบาทุดตก เป็นต้น⁷⁸ จะเห็นได้ว่า พระมหากษัตริย์มีส่วนรับผิดชอบโดยตรงกับความอุดมสมบูรณ์ของพืชพันธุ์ธัญญาหารในแผ่นดิน และถ้าการทำนาไม่ได้ผล ฝนแล้งราษฎรก็อาจโทษกษัตริย์ได้เช่นกัน⁷⁹ ความเชื่อเรื่องกษัตริย์ต้องมีส่วนรับผิดชอบต่อความอุดมสมบูรณ์ของบ้านเมือง ถือเป็นข้ออ้างที่ตีประการหนึ่งในการสร้างสิทธิธรรมให้กับกษัตริย์พระองค์ใหม่ ราชวงศ์ใหม่ ยึดอำนาจจากกษัตริย์พระองค์เก่ารราชวงศ์เก่า ดังมีหลักฐานให้เห็นในพระราชพงศาวดาร

สำหรับพระราชพิธีที่เกี่ยวกับความอุดมสมบูรณ์ของบ้านเมืองในกฎมณเฑียรบาลมีดังต่อไปนี้

2.1.1 พิธีจรดพระนังคัล⁸⁰

พระราชพิธีนี้เป็นพระราชพิธีที่สำคัญมาก เห็นได้จากพระราชพิธีนี้มีปรากฏในเอกสารตำราพระราชพิธีทุกฉบับ ขณะที่พระราชพิธีบางอย่างอาจมีเฉพาะในกฎมณเฑียรบาล รายละเอียดของพระราชพิธีจรดพระนังคัลอาจแตกต่างกันไปในแต่ละเอกสาร⁸¹ แต่จุดประสงค์สำคัญ

⁷⁸“พระราชพงศาวดารกรุงธนบุรี ฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม),” ใน ประชุมพงศาวดารฉบับกาญจนาภิเษก เล่ม 3, หน้า 525.

⁷⁹แม้พงศาวดารกรุงศรีอยุธยาของฟาน ฟลิต จะได้อิทธิพลความคิดจากพระสงฆ์ที่เน้นเรื่องการประพาศิธรรมของกษัตริย์ หรือพระราชพงศาวดารกรุงธนบุรี ฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม) จะเป็นความพยายามสร้างสิทธิธรรมของกษัตริย์ในสมัยรัตนโกสินทร์ โดยการเชื่อมโยงความวิปริตของอากาศ (ซึ่งย่อมส่งผลต่อการทำมาหากินของราษฎร) ให้เข้ากับการมีตั้งอยู่ในธรรมของกษัตริย์ แต่ถึงสำคัญคือพื้นฐานความเชื่อเรื่องเหล่านี้ต้องมีอยู่แล้วในสังคม อันเป็นเหตุให้ผู้แต่ง/ผู้ชำระพงศาวดารเลือกหยิบยกความเชื่อนี้มาอธิบายถึงช่วงรัชสมัยของกษัตริย์บางพระองค์

⁸⁰พระวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าธานีนิวัต, เรื่องบรมราชาภิเษก, หน้า 7-8; Prince Dhani Nivat “The old Siamese conception of the monarchy,” *Journal of the Siam Society*, p. 94.

⁸¹พระราชพิธีเดือน 6 ปัจจุบันมักเรียกรวมกันไปว่า พระราชพิธีพืชมงคลจรดพระนังคัลแรกนาขวัญ แท้จริงแล้วเป็นพระราชพิธี 2 อย่าง แต่เพราะเป็นพระราชพิธีที่เนื่องกันจึงเรียกรวมกันไป พระราชพิธีพืชมงคล คือพระราชพิธีเสกเมล็ดพันธุ์ธัญพืช เพื่อความเป็นสิริมงคลและความอุดมสมบูรณ์ของพืชพันธุ์ธัญญาหาร จัดก่อนพระราชพิธีจรดพระนังคัล 1 วัน พิธีพืชมงคลเป็นพิธีสงฆ์และเพิ่งเริ่มประกอบพิธีนี้ในสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ส่วนพระราชพิธีจรดพระนังคัลเป็นพิธีพราหมณ์ (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระราชพิธีสิบสองเดือน, หน้า 314; นามานุกรมขนบประเพณีไทย หมวดพระราชพิธีและรัฐพิธี (กรุงเทพมหานคร: กรมศิลปากร, 2546), หน้า 19-23, 163-165).

⁸²ตัวอย่างเอกสารอื่นนอกเหนือจากกฎมณเฑียรบาล เช่น คำให้การชาวกรุงเก่า พระราชพิธีทวาทศมาส กรุงเก่าและกรุงเก่า โขชา นางนพมาศหรือคำรับท้าวศรีจุฬาลักษณ์ ตำราพระราชพิธีเก่า โคลงพระราชพิธีทวาทศมาส

ของพระราชพิธีนี้คือ การสร้างขวัญและกำลังใจ อีกทั้งเป็นการทำนาตัวอย่างแก่ราษฎร ชักนำให้มีใจหมั่นในการทำนอันเป็นสิ่งสำคัญในการเลี้ยงชีพ เมื่อประกอบพระราชพิธีนี้แล้วราษฎรก็จะลงมือทำนาต่อไป⁸⁰ ฉะนั้น พระราชพิธีจรดพระนังคัลจึงเป็นพิธีสำคัญที่ขาดไม่ได้ (ในชั้นหลังเมื่อถึงเดือน 6 แล้วฝนยังตกน้อยอยู่ เมื่อประกอบพระราชพิธีจรดพระนังคัลก็จะมี การตั้งพระพุทธรูปขอฝนด้วย)

การประกอบพระราชพิธีจรดพระนังคัลตามความในกฎมณเฑียรบาลนั้น พระมหากษัตริย์ไม่ได้เสด็จออกแต่ให้เจ้าพญาจันทกุมารทำหน้าที่แทนพระองค์ โดยทรงประทานพระขรรค์ให้ (พระขรรค์เป็นสัญลักษณ์ของอาชญาสิทธิ์ของพระเจ้าแผ่นดิน-ไม่แน่ชัดว่าทรงประทานพระขรรค์ให้จริง ๆ หรือไม่ หรือเพียงทรงแสดงกริยาอาการเท่านั้น) ไม่ปรากฏพระองค์ (ลดพระบรมเดชมิได้ไขหน้าล่อง) มิตรสถ้อยคดีความ มิได้เบิกลูกขุน มิได้เสด็จออก ส่วนเจ้าพญาจันทกุมารนั้นก็จะถูกแห่ขึ้นช้าง มังงานสมโภช 3 วัน มีลูกขุน หัวหมื่นพันนา 100 นา 100000 กรมการในกรมนาบรรดาลูกขุน ณ ศาลา ลูกขุน ณ ศาลหลวงฝ่าตามกระบวน⁸¹ การที่เอกสารกล่าวถึงหัวหมื่นพันนา 100 และ 100000 นี้ คงเป็นการแสดงให้เห็นว่านี่คือ กระบวนแห่งของกษัตริย์สมมติ เพราะตามทำเนียบพระโอรสการตำแหน่งนาทหาร พระโอรสการตำแหน่งนาพลเรือน ไม่มีลูกขุนที่มีศักดินา 100000 ส่วนศักดินา 100 ก็คงจะต่ำเกินไปสำหรับลูกขุนหัวหมื่น การไม่ได้เสด็จออกนี้ ไม่ทราบเหตุผลที่แน่ชัดว่าเป็นเพราะเหตุใด อาจจะเพื่อความปลอดภัยของพระองค์เอง หรือเป็นलगไม่ติดตามที่ ฟาน ฟลิต และลา ลูแบร์

⁸⁰ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระราชพิธีสิบสองเดือน, หน้า 315; คำให้การชาวกรุงเก่า คำให้การขุนหลวงหาวัด และพระราชพงศาวดารกรุงเก่าฉบับหลวงประเสริฐ, หน้า 266; H.G. Quaritch Wales, *Siamese state ceremonies : Their history and function*, p. 264. ในทัศนะของเวลส์ คำทำนายต่างๆจะเป็นสิ่งที่มีความสำคัญกว่าเรื่องอื่น เพราะถ้าคำทำนายนั้นดีราษฎรก็จะกลับไปทำนาด้วยความมั่นใจมากขึ้น

โคลงพระราชพิธีทวาทศมาสกล่าวถึงเรื่องนี้ไว้ว่า

“ท้องสนามนั้นตั้งแทน	มณฑล
พุทธรูปเรื่องขอฝน	ออกตั้ง
ดินชาติพืชพรรณผล	เมล็ดห่อ ฤงเอย
มีบาตรน้ำมนต์ตั้ง	พระเด้าสังข์ทรง”

“เป็นที่น่าสังเกตว่าชาวต่างชาติเช่น ฟาน ฟลิต ลา ลูแบร์ ไม่ได้กล่าวถึงเจ้าพญาจันทกุมารเลย แต่ว่าออกญาข้าวกทำหน้าที่แทนกษัตริย์และได้รับการสมมติให้เป็นพระเจ้าแผ่นดิน ในกรณีของลา ลูแบร์ อาจเป็นไปได้ว่าเขาไม่เคยได้เห็นพระราชพิธีจรดพระนังคัลเลยข้อมูลที่เขาได้มา (อาจมาจากเอกสารของฟาน ฟลิต) จึงอาจคาดเคลื่อนแต่ในกรณีฟาน ฟลิต ซึ่งอยู่ที่อยุธยาหลายปี ไม่ทราบว่าได้เคยเห็นการประกอบพระราชพิธีจรดพระนังคัลหรือไม่ ส่วนเอกสารเก่าสมัยอยุธยา เช่น กฎมณเฑียรบาล คำให้การชาวกรุงเก่า กล่าวถึง เจ้าพญาจันทกุมารไว้ โดยคำให้การชาวกรุงเก่าเรียกว่า พระภิกุมาร

⁸¹ วินัย พงศ์ศรีเพียร, บรรณาธิการ, กฎมณเฑียรบาล ฉบับเฉลิมพระเกียรติ, หน้า 157-158.

อธิบายไว้ อย่างไรก็ตามก็คิดว่า ลา ลูแบร์ ได้ให้ข้อมูลว่าสมัยก่อนกษัตริย์ (ไม่แน่ชัดว่าสมัยไหน) จะเสด็จออก
ไถนาเอง เช่นเดียวกับความในพระราชพิธีทวาทศมาสกรุงเก่าและกรุงเก่าโพธา⁸² ไม่ใช่เพียงแค่เสด็จ
มาเป็นประธานในพิธีอย่างเช่นในสมัยรัตนโกสินทร์⁸³

กฎหมายเทียรบาลไม่ได้ให้ข้อมูลว่า ผู้ใดทำหน้าที่ไถนาหรือเจ้าพญา
จันทกุมารจะไถนาเองด้วย แต่จดหมายเหตุฟาน ฟลิต จดหมายเหตุลา ลูแบร์ ทำให้การชาวกรุงเก่า
และตำราพระราชพิธีเก่า เขียนไว้ตรงกันว่าพระยาพลเทพ/ออกญาพลเทพ/ออกญาข้าว คือผู้ทำหน้าที่
จูงโคอุสุภราชไถนาแทนกษัตริย์ (ทำให้การชาวกรุงเก่า กล่าวไว้ว่า พระจันทกุมารถือคันไถที่เทียมโค
อุสุภราช ออกญาพลเทพจูงโคไถ 3 รอบ) การทำหน้าที่แทนกษัตริย์นี้คงได้รับรางวัลตอบแทน
แต่กฎหมายเทียรบาลไม่ได้เขียนไว้ ทำให้การชาวกรุงเก่ากล่าวว่า ตลอดเวลาประกอบพระราชพิธี 3 วัน
ทรงยกภาษีค่าทำอากรขนอนตลาดให้แก่พระจันทกุมาร ฟาน ฟลิตว่า ออกญาข้าวได้ค่าตอบแทน
จากค่าปรับไหมจากคนที่พบกลางทาง คนไม่ปิดประตูบ้านเมื่อขบวนผ่านหรือจากคนที่เปิดร้าน
หรือแผงลอยในถนน โลง ๆ ส่วน ลา ลูแบร์ กล่าวว่า ออกญาข้าว มีรายได้จากการเป็นพระยาจำลอง
พอที่จะเลี้ยงชีพได้ตลอดปีทีเดียว⁸⁴

ฟาน ฟลิต กล่าวว่า ถ้าพระเจ้าแผ่นดินไม่เสด็จในงานพิธีนี้การเพาะปลูกจะไม่เป็นผลเลย และ
ถ้าหากพระองค์ทรงทำพิธีนี้เอง พระองค์จะดำรงพระชนม์ชีพได้ไม่เกิน 3 ปี (ฟาน ฟลิต, “จดหมายเหตุฟาน ฟลิต,”
ใน รวมบันทึกประวัติศาสตร์อยุธยาของฟาน ฟลิต (วัน วลิต), หน้า 280). อาจจะช่วยเหตุนี้จึงต้องตั้งกษัตริย์สมมติ
ให้ทำหน้าที่ประหนึ่งกษัตริย์ โดยกษัตริย์ซึ่งประทับอยู่ ณ พระราชวังหลวง จะไม่ทรงปรากฏพระองค์ไม่เสด็จ
ออกหรือทำพระราชกิจใดๆทั้งสิ้น

⁸²เคอ ลา ลูแบร์, จดหมายเหตุลา ลูแบร์ ฉบับสมบูรณ์, หน้า 86-87, 194-195; พระราชพิธีทวาทศมาสกรุง
เก่าและกรุงเก่าโพธา,” หอสมุดแห่งชาติ ส่วนภาษาโบราณ หมวดพระราชพิธี, เลขที่ 480 ม.59

⁸³ดูรายละเอียดใน “นางนพมาศหรือตำรับท้าวศรีจุฬาลักษณ์,” ใน วรรณกรรมสมัยสุโขทัย,
หน้า 306-307; สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ามหามาลา กรมพระยาบำราบปรปักษ์, โคลงพระราชพิธีทวาทศมาส,
หน้า 31-36.

⁸⁴กฎหมายเทียรบาลพม่าให้ข้อมูลว่าพิธีแรกนามงคล กษัตริย์ทรงไถนาเอง “พระเจ้าแผ่นดินเสด็จออก
ทรงไถนาหลวงที่ทุ่งหลังเมืองมัณฑะเลย์ แต่งพระองค์อย่างจอมพล เจ้านายข้าราชการแต่งเต็มยศ มีโลทอง ไถเงิน
และเครื่องแต่งตัวโคอย่างงามสรรพ เจ้านายและข้าราชการผู้ใหญ่มีหน้าที่ต้องไถนาตามเสด็จด้วย พวกพราหมณ์
ก็ทำพิธีบูชาขอพรเทวดาตลอดเวลาที่ไถนั้น (“ลัทธิธรรมเนียมต่างๆ ภาคที่ 26 กฎมนเทียรบาลพม่า,” ใน ลัทธิ
ธรรมเนียมต่างๆ เล่มจบ, หน้า 871-872).

⁸⁴ทำให้การชาวกรุงเก่า ทำให้การขุนหลวงหาวัดและพระราชพงศาวดารกรุงเก่าฉบับหลวงประเสริฐ,
หน้า 265-266; ฟาน ฟลิต, “จดหมายเหตุฟาน ฟลิต,” ใน รวมบันทึกประวัติศาสตร์อยุธยาของฟาน ฟลิต (วัน วลิต),
หน้า 281-282; เคอ ลา ลูแบร์, จดหมายเหตุลา ลูแบร์ ฉบับสมบูรณ์, หน้า 86-87.

สิ่งสำคัญอีกประการหนึ่งในงานพระราชพิธีจรดพระนังคัลแต่ไม่ได้กล่าวไว้ในกฎหมายเทียบบาลคือ คำทำนายต่างๆ ซึ่งจะมีผลต่อเรื่องความอุดมสมบูรณ์ของบ้านเมือง ทำให้การชาวกรุงเก่า กล่าวว่่า เมื่อใดเสร็จแล้ว จะปลดโคอุสุภราชออกให้กินน้ำ ถั่วงา ข้าวเปลือก ถ้ากินสิ่งใดมีคำทำนาย ส่วนฟาน ฟลิต อธิบายถึงคำทำนายไว้แปลกมาก โดยเขาเล่าว่า เมื่อพระยาแรกนามาถึงโรงพิธีจะอนุญาตให้ทุกๆ คนเข้าต่อสู้กับพรรคพวกและบริวารผู้ติดตาม โดยมีกฎว่าผู้เข้าโจมตีจะตะต้องตัวหรือองค์พระยาแรกนาไม่ได้ ถ้าการต่อสู้ที่พระยาแรกนาขณะเป็นสัญลักษณ์ว่าปีนั้นข้าวจะอุดมสมบูรณ์ ถ้าการณ์กลับเป็นตรงกันข้ามก็เป็นลางร้ายและเป็นที่หวั่นเกรงว่าภูตผีจะทำลายพืชผลของแผ่นดิน⁸⁵ (มูลเหตุที่ ฟาน ฟลิต เล่าเหตุการณ์นี้ก็เพราะว่า พระหมื่นศรีสรักษ์ (ออกญาทราโหม-สมเด็จพระเจ้าปราสาททอง) เมื่อครั้งอายุ 18 ปี ได้เข้าร่วมพิธีนี้และโจมตีพระยาแรกนาอย่างดุเดือด จนพระยาแรกนาต้องถอยหนีและกลับมาทูลพระเจ้าแผ่นดิน พระหมื่นศรีสรักษ์จึงถูกลงโทษอย่างหนักและถูกขังคุกมีด 5 เดือน)

2.1.2 พระราชพิธีอาสาชยุช

พระราชพิธีอาสาชยุช หรืออาสาชยุช คือพิธีแข่งเรือ เพื่อเสียดายความอุดมสมบูรณ์ของบ้านเมือง พระราชพิธีนี้คงเป็นพิธีใหญ่พิธีหนึ่ง⁸⁶ เป็นพิธีที่กษัตริย์เสด็จออกด้วยพระองค์เอง และคงเป็นพิธีที่จัดเป็นประจำทุกปีในเดือน 11 ดังความในสมุทรโฆษคำฉันท์ และกาพย์ห่อโคลงนิราศธารโศกว่า

“คลเดือนอาสาชยุชพิธี เป็นอุสภศรี
 สรณุกนิเรียบเรือชา”⁸⁶
 “เดือนสิบเบ็ดเสร็จสำแดง เรือกิ่งแข่งตามพิธี

⁸⁵ ทำให้การชาวกรุงเก่า คำให้การขุนหลวงหาวัดและพระราชพงศาวดารกรุงเก่าฉบับหลวงประเสริฐ, หน้า 265-266; ฟาน ฟลิต, “จดหมายเหตุฟาน ฟลิต,” ใน รวมบันทึกประวัติศาสตร์อยุธยาของฟาน ฟลิต (วัน วลิต), หน้า 282-283.

⁸⁶ กฎมณเฑียรบาลพม่าว่า เดือน 10 มีการแข่งเรือในแม่น้ำอิรวดี แต่ไม่มีรายละเอียดแน่ชัดว่า พิธีดังกล่าวนี้จะเหมือนหรือมีจุดมุ่งหมายในการประกอบพิธีเหมือนพิธีอาสาชยุชหรือไม่ (“ลัทธิธรรมเนียมต่างๆ ภาคที่ 26 กฎมณเฑียรบาลพม่า,” ใน ลัทธิธรรมเนียมต่างๆ เล่มจบ, หน้า 872).

⁸⁷ แชรแวงส กล่าวว่่า วันแข่งเรือเป็นวันหนึ่งในรอบปีที่ประชาชนพลเมืองจะแลเห็นพระเจ้าแผ่นดินของตนได้ งานแข่งเรือนี้ถือว่าเป็นงานใหญ่และเอิกเกริกยิ่ง (นิโกลาส์ แชรแวงส, ประวัติศาสตร์ธรรมชาติและการเมืองแห่งราชอาณาจักรสยาม, หน้า 275-276).

⁸⁸ สมุทรโฆษคำฉันท์, พิมพ์ครั้งที่ 3 (กรุงเทพมหานคร: กรมศิลปากร, 2523), หน้า 32;

พวยงามตามชลธี	พี่แลเจ้าเปล่าเปนคายน
อาสุชคตมาศแก้ว	กรุงไกร
เรือกิ่งกระพรมไชย	ขึ้นสู่
กิ่งไกรสรจักรโคกล	เทียบท่า
ทองอร่ามงามแข่งขู้	พี่น้องคนเดียว” ⁸⁷

ความในพระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม) ระบุว่าพระราชพิธีนี้เคยจัดในสมัยสมเด็จพระนเรศวรและสมเด็จพระเอกาทศรถ⁸⁸ ส่วนสมัยกษัตริย์องค์อื่น ๆ ไม่ได้กล่าวไว้ แต่อย่างน้อยในสมัยสมเด็จพระนารายณ์ (สมัยที่แต่งสมุทรมโหฬารคำฉันท์และจากบันทึกของแชนแควต) และสมัยสมเด็จพระเจ้าบรมโกศ (สมัยที่แต่งกาพย์ห่อโคลงนิราศธารโศก) คงมีการจัดพระราชพิธีนี้อยู่

กฏมณฑลเทศาภิบาลไม่ได้ให้รายละเอียดของพระราชพิธีนี้ไว้มากนัก อีกทั้งจะให้เจ้าหน้าที่เครื่องทรงของพระมหากษัตริย์ พระอัครมเหสี พระอัครชายา ลูกเธอ หลานเธอ พระสนมมากกว่า” อย่างไรก็ตาม พอสรูปสาระสำคัญของพระราชพิธีนี้ได้ว่า เป็นการ

⁸⁷เจ้าฟ้าธรรมธิเบศร์, “กาพย์ห่อโคลงนิราศธารโศก,” ใน วรรณกรรมสมัยอยุธยา, พิมพ์ครั้งที่ 2 (กรุงเทพมหานคร: กรมศิลปากร, 2545), หน้า 272.

⁸⁸“พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม),” ใน ประชุมพงศาวดารฉบับกาญจนาภิเษก เล่ม 3, หน้า 321, 369-370.

“พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวกล่าวไว้ในหนังสือพระราชพิธีสิบสองเดือนว่า พิธีแข่งเรือนี้ “ได้ทำมาเพียงในชั้นกรุงเก่า มาถึงครั้งกรุงรัตนโกสินทร์หาได้ทำไม่” (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระราชพิธีสิบสองเดือน, หน้า 564).

“พระราชพิธีอาสุชในกฏมณฑลเทศาภิบาลมีดังต่อไปนี้ “เดือน ๑๑ การอาสุชพิธี มีหม่อมกลุ่มซ้ายขวา ระบายทีกอินทเกวียนคณตรี เข้าทรงพระมหามงกุฎราชาประโกล กลางวันทรงพระสุพรรณมาลา เอียน ทรงพระมาลา ตุ๊กหรั้าสักขมภู สมเด็จพระอรรคมเหสีพระภรรยา ทรงพระสุวรรณมาลา นุ่งแพรลายทองทรงเสื้อ พระอรรคชายา ทรงพระมาลาราบ นุ่งแพรดารากรทรงเสื้อ ลูกเธอหลานเธอทรงศิริเทศมวยทรงเสื้อ พระสนมใส่สนองเกล้า สักกสองบ่า สมรรดไชยเรือคัน สรมุกขเรือสมเด็จพะอรรคมเหสี สมรรดไชยไกรสมุกขนั้นเปนเรือเสี้ยงทนาย ถ้าสมรรดไชยแพ้ใช้เข้าเหลือเกลืออ้อมศุกขเกษมเปรมประชา ถ้าสมรรดไชยชำนะใช้จะมีมุข” (วินัย พงศ์ศรีเพียร, บรรณาธิการ, กฏมณฑลเทศาภิบาล ฉบับเฉลิมพระเกียรติ, หน้า 159-160). สำหรับรายละเอียดในการประกอบพิธีปรากฏในพระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม) และหนังสือเรื่องนางนพมาศหรือคำรับ ท้าวศรีจุฬาลักษณ์ ซึ่งเป็นเอกสารสมัยต้นรัตนโกสินทร์

แข่งเรือระหว่างเรือสมรรถไชย ซึ่งเป็นเรือคันและเรือไกรสรमुख ซึ่งเป็นเรือพระอัครมเหสี เพื่อเสียดทานความอุดมสมบูรณ์โดย “ถ้าสมรรถไชยแพ้ไช้ เข้าเหลือเกลืออ้อมสุขเกษมเปรมประชา ถ้าสมรรถไชยชนะไช้จะมีสุข” คำทำนายนี้น่าสนใจมากเพราะเป็นการสะท้อนถึงความสำคัญของเทศกาลชิงช้าสวรรค์ดั้งเดิมของเอเชียตะวันออกเฉียงใต้โดยทำนายว่าถ้าเรือไกรสรमुखของพระอัครมเหสีชนะจะมีข้าวมี่เกลืออุดมสมบูรณ์ ประชาชนมีความสุข ตรงกันข้ามถ้าเรือสมรรถไชยของพระมหากษัตริย์ชนะบ้านเมืองจะมียุคเจริญ

การแข่งเรือนี้พระมหากษัตริย์และพระอัครมเหสีคงไม่ได้ประทับอยู่ในเรือ แต่เป็นการสมมติว่าเรือลำใดคือเรือคันและเรือพระอัครมเหสี การแข่งเรือสมัยสมเด็จพระเอกาทศรถมีหลายคู่ เช่นเดียวกับที่กล่าวไว้ในคำให้การขุนหลวงหาวัด การแข่งหลายคู่นี้อาจเป็นการกลายของพระราชพิธีที่เป็นไปเพื่อความสนุกสนานมากยิ่งขึ้นอย่างไรก็ดี พระราชพิธีทวาทศมาสกรุงเก่าและกรุงเก่าโพชกาล่าถึงการแข่งเรือแปลกออกไป โดยสมมติเรือ 2 ลำที่แข่งกันนั้น ลำหนึ่งเป็นของพระมหากษัตริย์ อีกลำเป็นของศัตรู ถ้าบ้านเมืองจะบริบูรณ์ก็ขอให้เรือองค์พระมหากษัตริย์ชนะ ถ้าเรือล่มทั้ง 2 ลำ หรือเรือกษัตริย์แพ้ก็ให้พระมหाराชครู โหราจารย์ ทำนายกราบทูลพระกรุณาตามนิมิตดีหรือร้าย

“คำทำนายการแข่งเรือในหนังสือเรื่องนางนพมาศขยายความออกไปมากกว่านี้ โดยว่าถ้าเรือกษัตริย์ชนะพระบรมเชษฐาภพจะแผ่ไปทั่วทิศ ลูกค้าพาณิชย์นานาประเทศจะเข้ามามาก บ้านเมืองจะบริบูรณ์ด้วยสรรพสิ่งของต่างประเทศราคาซื้อขายก็จะย่อมเยา แต่ธัญญาหารมังจมังงสาหารผลาหารจะฝืดเคืองไม่อุดมสมบูรณ์ สตรีที่มีบุตรจะเป็นชายโดยมาก ถ้าเรืออัครมเหสีชนะบ้านเมืองจะบริบูรณ์ด้วยธัญญาหารมังจมังงสาหารผลาหาร แต่ลูกค้าพาณิชย์ที่มาค้าขายจะเบาบางสิ่งของต่างประเทศไม่อุดม สตรีจะมีบุตรเป็นธิดาโดยมาก ถ้าเรือทั้ง 2 ลำเสมอกัน ทำนายว่าบ้านเมืองจะไม่ได้บริบูรณ์ทุกสิ่งมีอาหารการกินเป็นคัน คำทำนายในลักษณะนี้ ปรานี วงษ์เทศ มองว่าเป็นการปรับเปลี่ยนเพื่อให้เข้ากับเศรษฐกิจการตลาดที่กำลังเป็นอยู่ในขณะนั้น (ปรานี วงษ์เทศ, ประเพณี 12 เดือนในประวัติศาสตร์สังคมวัฒนธรรมเพื่อความอยู่รอดของคน (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์มติชน, 2548), หน้า 168-169). ข้อสังเกตของปรานี นี้่าสนใจและคงมีส่วนจริงค่อนข้างมาก อย่างไรก็ตาม สังเกตได้ว่า คำทำนายนี้ยังคงยกเรื่องความอุดมสมบูรณ์ให้กับฝ่ายหญิงมากกว่า

2.1.3 พระราชพิธีไล่เรือ*

พระราชพิธีไล่เรือ เป็นพระราชพิธีที่ประกอบในเดือนอ้ายเช่นเดียวกับพิธีตรีขัมปวาย จุดประสงค์ของการประกอบพระราชพิธีก็เพื่อให้น้ำลจจะ ได้เกี่ยวข้าวได้ (เดือนอ้ายเป็นช่วงฤดูเกี่ยวข้าว) กฎมณเฑียรบาลไม่ได้ระบุไว้ว่าเป็นพระราชพิธีที่ต้องทำประจำหรือไม่ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงอธิบายว่าพระราชพิธีนี้ไม่ได้ทำทุกปีและไม่ทำทุกรัฐกาลด้วย ทำเฉพาะปีไหนที่น้ำมาก และจะเป็นอุปสรรคต่อการเกี่ยวข้าว⁸⁹

การประกอบพิธีไล่เรือ ตามที่ปรากฏในกฎมณเฑียรบาลนั้น พระมหากษัตริย์ พระอัครมเหสี ลูกเธอ หลานเธอ พระสนม แดงพระองค์เต็มยศเสด็จออก “ท้ายบ้านรุนเสด็จออกยืนตรงพิชนี ครั้นถึงประตูไชยทรงส้าว”⁹⁰ หรือทรงโบกพัดไล่น้ำและใช้ไม้ค้ำถ่อ หรือแจวเรือให้ไหลไปตามน้ำอย่างโดยเร็ว ตามความเชื่ออย่างโบราณว่าเป็นพิธีกรรมที่จะทำให้น้ำลจอย่างรวดเร็ว⁹¹ ขณะที่ชาวต่างชาติที่เข้ามาที่อยู่ชานอริบายพิธีทำให้น้ำลจว่ากษัตริย์จะทรง “พินน้ำ” แล้วดำรัสสั่งให้น้ำลจลง⁹²

*พระราชพิธีไล่เรือนี้บางทีก็เรียกว่าพระราชพิธีไล่น้ำ พิธีพินน้ำ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงอธิบายว่า ในสมัยรัชกาลที่ 3 แห่งกรุงรัตนโกสินทร์โปรดฯ ให้ทำพิธีนี้แต่ไม่เรียกว่า พิธีไล่เรือ เรียกพิธีไล่น้ำ ส่วนสมเด็จพระยาบรมราชานุภาพทรงเห็นว่า พิธีไล่เรือ ไม่ใช่พิธีไล่น้ำ ทรงสันนิษฐานว่าจะเป็นการประลองยุทธหรือสวนสนามกระบวนเรือคู่กับพิธีสวนมาใหญ่ฝ่ายบก ขณะที่สมเด็จพระยานริศรานุวัดติวงศ์ ทรงเห็นว่า รายละเอียดของพิธีเดือน 12 ของเปรียงในกฎมณเฑียรบาลเป็นพิธีส่งน้ำ (คงเพราะมีความคอนหนึ่งกล่าวว่า “ตัดลมอ (หินของหนักที่ล้นด้วยไขหรือเชือกเพื่อถ่วงน้ำให้เรือจอนิ่ง) สาสนสมเด็จพระเล่ม 1 (กรุงเทพมหานคร: องค์การคำคุณฐา, 2505), หน้า 166, 171). สำหรับผู้ศึกษา เดือน 12 ดูไม่น่าจะเหมาะทำพิธีส่งน้ำ เดือนที่ควรทำคือเดือนอ้าย เพราะว่าเดือน 12 เป็นช่วงที่น้ำยังทรงอยู่ จึงไม่เหมาะแก่การไล่น้ำส่งน้ำ (บทสนทนาคำขวัญร้องเล่นๆ เพื่อเกี่ยวสาวของชาวบ้านแถวที่ราบลุ่มมีความคอนหนึ่งกล่าวถึง “น้ำ” ในเดือนต่างๆ ว่า เดือนสิบเอ็ดน้ำนองเดือนสิบสองน้ำทรง เดือนอ้ายเดือนยี่ น้ำก็ (จะ)รีไหลลง คุราชละเอียดย ใน ปราณี วงษ์เทศ, ประเพณี 12 เดือน ในประวัติศาสตร์สังคมวัฒนธรรมเพื่อความอยู่รอดของคน, หน้า 169).

⁸⁹ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระราชพิธีสิบสองเดือน, หน้า 48-49.

⁹⁰ วินัย พงศ์ศรีเพียร, บรรณาธิการ, กฎมณเฑียรบาล ฉบับเฉลิมพระเกียรติ, หน้า 162.

⁹¹ นามานุกรมขนบประเพณีไทย หมวดพระราชพิธีและรัฐพิธี, หน้า 198.

⁹² คุราชละเอียดย ใน เดอ ลา ลูแบร์, จดหมายเหตุลา ลูแบร์ ฉบับสมบูรณ์, หน้า 195; นิโกลาส์ แชรเวส, ประวัติศาสตร์ธรรมชาติและการเมืองแห่งราชอาณาจักรสยาม, หน้า 275-276; เดอ ชัวซีย์, จดหมายเหตุรายวัน การเดินทางไปสู่ประเทศสยามในปี ค.ศ. 1685 และ 1686 ฉบับสมบูรณ์, หน้า 364; ดาซาร์ดี, จดหมายเหตุการเดินทางสู่ประเทศสยามของบาทหลวงดาซาร์ดี, แปลโดย สันต์ ท. โกมลบุตร, พิมพ์ครั้งที่ 6 (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์บรรณกิจ, 2539), หน้า 49; ประชุมพงศาวดารภาคที่ 80 จดหมายเหตุฟอร์บั้ง (พระนคร: โรงพิมพ์พระจันทร์, 2509, พันเอกพระเจ้าบรมวงศ์เธอพระองค์เจ้าเฉลิมพลทิฆัมพร โปรดให้พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ พลตรีถวัลย์ อุทยานานนท์ 12 มิถุนายน 2509), หน้า 90-91; เองเจิลแบร์ท เคมพ์เฟอร์, ไทยในจดหมายเหตุเคมพ์เฟอร์, หน้า 97; อดเล็กซานเดอร์ ฮามิลตัน, “จดหมายเหตุอดเล็กซานเดอร์ ฮามิลตัน เกี่ยวกับราชอาณาจักรสยาม,” อักษรศาสตร์ มหาวิทยาลัยศิลปากร, หน้า 64.

*Jan Struys ให้รายละเอียดการประกอบพิธีว่ากษัตริย์ทรงใช้ดาบที่รับมาจากพระสงฆ์ชั้นผู้ใหญ่ (High Priest) ตี/พินน้ำสามครั้ง และทรงรับสังข์ด้วยอำนาจจตุเทพเจ้าให้น้ำลจ (Jan Struys, “The perillous and most unhappy voyages of John Struys..., trans. by John Morrison, London 1683,” *Journal of the Siam Society*, p. 207).

การประกอบพระราชพิธีนี้คงมีความสำคัญต่อจิตใจของราษฎรซึ่งประกอบอาชีพเกษตรกรรมเป็นอย่างมาก ในรัชสมัยสมเด็จพระเอกาทศรถก็ได้โปรดฯ ให้ประกอบพิธีนี้ (พระมหากษัตริย์พระองค์อื่นๆ ก็คงประกอบพิธีนี้ แต่ทำเป็นประจำหรือไม่นั้นเป็นอีกเรื่องหนึ่ง ไม่ปรากฏหลักฐานในพระราชพงสาวดาร) แต่ในสมัยสมเด็จพระนารายณ์หลักฐานชาวต่างชาติ ไม่ว่าจะเป็นแชนแวนส คาสซาร์ค ลา ลูแบร์ ชัวซีซ ล้วนกล่าวต้องกันว่าพระองค์ไม่ได้ทรงประกอบพระราชพิธีนี้ การเปลี่ยนแปลงดังกล่าวสร้างความไม่พอใจให้กับคนหลายฝ่าย และทำให้พระองค์ทรงสูญเสียความน่าเชื่อถือในสายตาของเหล่าพระสงฆ์⁹³ ที่อาจเห็นว่าทรงละเลย “หน้าที่” (ดูแลให้เกิดความอุดมสมบูรณ์ของบ้านเมืองและดูแลปากท้องของประชาชน) และ “จารีตประเพณี” ที่เคยปฏิบัติกันมา และคงจะไม่เป็นการเกินเลยนักถ้าจะกล่าวว่าการยกเลิกไม่ประกอบพิธีนี้ของสมเด็จพระนารายณ์เป็นอีกมูลเหตุหนึ่งที่ทำให้พระสงฆ์ไม่พอใจพระองค์และหันไปสนับสนุนออกพระเพทราชา

2.1.4 พระราชพิธีเสวยพระโคกินเลี้ยง

พระราชเสวยพระโคกินเลี้ยง เป็นพิธีเดือนยี่ วิธีการประกอบพิธีคือพระมหากษัตริย์พระอัครมเหสีแห่งประทักษิณรอบพระโคสุภราชที่ได้รับการประดับตกแต่งอย่างเต็มที่ 9 รอบ ส่วนพระราชกุมารก็ป้อนหญ้าให้พระโค⁹⁴ พระราชพิธีเจือไปทางพราหมณ์ค่อนข้างมาก แต่จุดประสงค์ของพิธีอาจแตกต่างออกไป สันนิษฐานว่าพระราชพิธีนี้ทำขึ้นเพื่อสมโภชพระโคสุภราช ซึ่งเป็นพระโคที่ใช้ในการทำพิธีจรดพระนังคัล หรือนัยหนึ่งคืองานบูชาปศุสัตว์ (ในที่นี้คือวัว) เพื่อขอบคุณที่ช่วยทำงานในไร่นาตลอดปีที่ผ่านมา โดยทางหนึ่งพระราชพิธีนี้จึงเป็นพระราชพิธีที่เกี่ยวข้องกับความอุดมสมบูรณ์ของบ้านเมือง ไม่มีหลักฐานยืนยันแน่ชัดว่าพระราชพิธีนี้ได้ยกเลิกไปเมื่อไร

เหตุผลที่ชาวต่างชาติให้ไว้ก็เช่น ครั้งหลังสุดที่สมเด็จพระนารายณ์ประกอบพิธีนี้ฝนได้ตกลงมาทำให้พระองค์ทรงเสียมเสวยพระอิสริยาภินิหาร บ้างก็ว่าทำพิธีแล้วแทนที่น้ำจะลกลกลับท่วมขึ้นมาอีก หนึ่ง มีข้อสังเกตที่น่าสนใจว่า เอกสารของชาวต่างชาติบางคนเช่น คาสซาร์ค เคมพ์เฟอร์ อเล็กซานเดอร์ ฮามิลตัน จะกล่าวถึงพิธีไล่น้ำว่าทำหลังจากทอดกฐินแล้ว บางคนเช่น ชัวซีซ ก็พูดถึงพิธีอาสยขควบคู่ไปกับพิธีไล่น้ำ โดยมีนัยชวนให้คิดว่าเป็นพิธีเดียวกัน คำกล่าวนี้ค่อนข้างจะมีปัญหาเพราะพิธีอาสยข หรือทอดกฐิน ทำในเดือน 11 ซึ่งเป็นช่วงน้ำนอง จึงยังไม่น่าทำพิธีให้น้ำลด นอกจากนี้จุดประสงค์ของการประกอบพิธีอาสยข ก็เพื่อเสวยทวยความอุดมสมบูรณ์ของบ้านเมือง ส่วนพิธีไล่น้ำเพื่อให้น้ำลดจะได้เกี่ยวข้าวได้

⁹³Dhiravat na Pombejra, “A political history of Siam under the Prasatthong Dynasty 1629-1688,” (Ph.D.thesis, School of Oriental and African Studies, University of London, 1984), pp. 325-326; Dhiravat na Pombejra, *Siamese court life in the seventeenth century as depicted in European sources*, pp. 100-101.

⁹⁴ดูรายละเอียดใน วินัย พงศ์ศรีเพียร, บรรณาธิการ, *กฎหมายเทียรบาล ฉบับเฉลิมพระเกียรติ*, หน้า 165.

2.1.5 พระราชพิธีธำมณีเทาะห้

พระราชพิธีธำมณีเทาะห้หรือพิธีเผาข้าว กฎมณเฑียรบาลระบุว่า คือพระราชพิธีเดือน 3 แต่รายละเอียดของพิธีไม่มี โดยเขียนไว้ว่า “เผาเข้าไม่มี” คาดว่าเอกสารส่วนนี้คงสูญหายไปอย่างไรก็ดี หลักฐานที่หลงเหลืออยู่ เช่น ข้อมูลในจดหมายเหตุพวน พลิต ที่กล่าวถึง การทำความสะอาดพื้นดินหลังเก็บเกี่ยวข้าวแล้วเพื่อกำจัดแมลงและสิ่งปฏิกูลอื่น ๆ ด้วยการจุดไฟที่กองต้นข้าวที่เกี่ยวข้องแล้ว การกล่าวถึงพิธีธำมณีเทาะห้เผาข้าวในกาพย์ห่อโคลงนิราศธารโศก และพระราชพิธีชั้นค่อ ซึ่งน่าจะหมายถึงพิธีธำมณีเทาะห้ (แต่รายละเอียดเป็นพิธีตรีข้มพวย) ในคำให้การชาวกรุงเก่า ก็แสดงให้เห็นว่าพระราชพิธีธำมณีเทาะห้เป็นพิธีที่ถือปฏิบัติกันในสมัยอยุธยา ส่วนรายละเอียดของการประกอบพิธีนั้นปรากฏอยู่ในเอกสารชั้นหลัง เช่น ตำราพระราชพิธีเก่า หนังสือเรื่องนางนพมาศ

จุดประสงค์ของการประกอบพิธีเพื่อความเป็นสวัสดิมงคล และป้องกันอุบาทว์จัญไรมิให้เกิดแก่พืชพันธุ์ธัญญาหาร การจัดการกับตอหรือซังข้าวเป็นเรื่องสำคัญและศักดิ์สิทธิ์อย่างยิ่ง เพราะหมายถึงความมั่นคงของชีวิตในอนาคต ด้วยว่าข้าวกล้าในปีเพาะปลูกต่อไปจะเจริญงอกงามอุดมสมบูรณ์มากน้อยอย่างไรก็ขึ้นอยู่กับจัดการของปีนี้⁹⁵ ด้วยความสำคัญดังกล่าวพระมหากษัตริย์ จึงต้องเสด็จออกประกอบพิธีเอง (ตามเรื่องนางนพมาศ) หรือไม่เช่นนั้นก็ต้องให้มีผู้แทนพระองค์ไปทำหน้าที่แทน ตำราพระราชพิธีเก่าว่าผู้แทนพระองค์นี้คือ พระยาอินทรกุมาร การประกอบพระราชพิธีนี้คงออกไปทำนอกเมืองและใช้คนเข้าร่วมพิธีเป็นจำนวนมาก (ความในตำราพระราชพิธีเก่าอธิบายว่าในงานพระราชพิธีนอกจากพราหมณ์ผู้ประกอบพิธี พระยาอินทรกุมารพร้อมพระหลวง ขุนหมื่นแล้ว ยังมีขุนพลในกรมพระนครบาลพร้อมพรรคพวก 70-80 ซึ่งจะคอยเข้ามาแย่งพนมข้าว (ไม่ทราบว่าเป็นอะไร) จากพระยาอินทรกุมารด้วย⁹⁶ ถ้าวิธีการประกอบพิธีเป็นเช่นนี้จริงก็อาจเป็นที่เข้าใจได้ว่า เหตุใดกษัตริย์จึงไม่เสด็จออกด้วยพระองค์เอง) พระราชพิธีเผาข้าวนอกจากทำในทุ่งนอกพระนครแล้วที่หัวเมืองก็ประกอบพิธีนี้ด้วย แต่ด้วยเหตุที่มีคนจำนวนมากเข้าร่วมพิธีพระไอยการอาญาหลวงจึงกำหนดว่าเมื่อจะทำพิธีนี้เจ้าเมืองที่ต้องเกณฑ์ผู้คนไปทำพิธีนอกเมืองต้องบอกให้ยกกระบัตร์รู้เห็นด้วย⁹⁷ ทั้งนี้คงเพื่อป้องกันการช่งสุ่มกำลังพล

⁹⁵“นางนพมาศ หรือตำรับทำวศรีจุฬาลักษณ์,” ใน วรรณกรรมสมัยสุโขทัย, หน้า 301-302; พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระราชพิธีสิบสองเดือน, หน้า 96; ปราณี วงษ์เทศ, ประเพณี 12 เดือนในประวัติศาสตร์สังคมวัฒนธรรมเพื่อความอยู่รอดของคน, หน้า 44.

⁹⁶ตำราพระราชพิธีเก่าและตำราทวาทศพิธี, หน้า 15.

⁹⁷“พระไอยการอา หลวง,” ใน ประมวลกฎหมายรัชกาลที่ 1 จุลศักราช 1166 พิมพ์ตามฉบับหลวงตรา 3 ดวง เล่ม 2, มหาวิทยาลัยวิชาธรรมศาสตร์และการเมือง, ผู้จัดพิมพ์, พิมพ์ครั้งที่ 2 (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์เรือนแก้วการพิมพ์, 2529), หน้า 444.

2.1.6 พระราชพิธีภัทรบท พิธีสารท

กฎหมายเทียรบาลเพียงแต่กล่าวถึงพิธีนี้ว่าเป็นพิธีเดือน 10 แต่ไม่มีรายละเอียด ภาพหล่อโคลงนิราศธาร โศกก็กล่าวถึงพิธีสารทโบราณและไม่มีรายละเอียดเช่นกัน ส่วนคำให้การชาวกรุงเก่าว่าเดือน 10 มีงานพระราชพิธีหลายอย่างรวมทั้งฉลองนาคหลวง เมื่อตรวจสอบกับเอกสารชั้นหลังคือ นางนพมาศ ตำราพระราชพิธีเก่าพบว่า เป็นพิธีทำรูปายาสถาน หรือกว้นข้าวทิพย์ถวายพระสงฆ์ และพราหมณ์ โดยหวังให้เกิดสิริมงคลแก่ไรรู้ว่า เนื่องจากพระสงฆ์เป็นอยู่ที่มีเนื้อนาบุญอันวิเศษ⁹⁸ (เช่นเดียวกับพราหมณ์ที่ถือเป็นวรรณะใหญ่ในอินเดีย) การมีโอกาสถวายข้าวทิพย์ซึ่งทำมาจากข้าวอ่อนที่เพิ่งออกรวง ย่อมเป็นการปกป้องไรรู้ว่า การประกอบพิธีนี้ของกษัตริย์ก็คงมีจุดประสงค์เพื่อสร้างขวัญและกำลังใจแก่ราษฎรที่ทำน่านั่นเอง

จะเห็นได้ว่า พระราชพิธีต่าง ๆ ที่กล่าวมาข้างต้นเป็นพิธีอันเกี่ยวเนื่องกับการเกษตรหรือไม่เช่นนั้นก็เป็นพิธีเสี่ยงทายเรื่องความอุดมสมบูรณ์ของบ้านเมือง พิธีกรรมเหล่านี้มีผลต่อจิตใจของราษฎรในอาณาจักร⁹⁹ พระมหากษัตริย์จึงต้องประกอบพิธีเหล่านี้ ทั้งโดยการเสด็จออกประกอบพิธีด้วยพระองค์เอง (ในการเสด็จออกนั้นก็มักฉลองพระองค์เต็มยศ เพื่อประกาศความเป็นกษัตริย์ให้เป็นที่ประจักษ์แก่ราษฎร-เครื่องทรงอันอลังการของกษัตริย์เป็นอุปกรณ์อย่างหนึ่งในการแสดงให้เห็นสถานภาพอันสูงส่งของกษัตริย์) หรือมิเช่นนั้นก็จัดให้มีตัวแทนพระองค์ออกมาทำหน้าที่แทนการละเลยหรือไม่ประกอบพิธีกรรมย่อมเป็นสิ่งแสดงให้เห็นว่ากษัตริย์พระองค์นั้นละเลย “หน้าที่” อันจะทำให้ภาพลักษณ์และสถานภาพการเป็นพระมหากษัตริย์เสื่อมลงในสายตาของราษฎรในอาณาจักร

⁹⁸ ตามคติของอินเดีย (ดังที่ปรากฏในหนังสือนางนพมาศ) เมื่อถึงเดือน 10 ข้าวจะเริ่มออกรวงตั้งท้อง ชาวบ้านจะนำข้าวนี้มาทำรูปายาสถานถวายพราหมณ์ เพื่อเป็นมงคลแก่ข้าวในนา แต่พราหมณ์ที่จะบริโภคมรูปายาสถานนี้ได้ต้องทำพิธีลอยบาปเสียก่อน เมื่อคืนนี้แพร่เข้ามาในสังคมพุทธก็ได้นำมาปรับใช้โดยให้มีการถวายรูปายาสถานแก่พระสงฆ์ (ในราชสำนักนอกจากถวายข้าวทิพย์แก่พระสงฆ์แล้วยังพระราชทานให้พราหมณ์ด้วย) ด้วยเหตุนี้พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงมีความเห็นว่า พิธีภัทรบทเป็นพิธีพราหมณ์แต่มีผู้ทำให้พระสงฆ์

⁹⁹ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระราชพิธีสิบสองเดือน, หน้า 489-490.

¹⁰⁰ พิธีกรรมอันเกี่ยวเนื่องกับความอุดมสมบูรณ์ของบ้านเมืองในกฎหมายเทียรบาล มีอยู่ 5 พระราชพิธี คือ พระราชพิธีจรดพระนังคัล พระราชพิธีอาสขุช พระราชพิธีไล่เรือ พระราชพิธีเฉียนพระโคกินเลี้ยง และพระราชพิธีชานย์เทาะห์ ขณะที่ในตำราพระราชพิธีเก่า นางนพมาศ บางพระราชพิธีในกฎหมายเทียรบาลหายไป และมีพระราชพิธีใหม่ขึ้นมาแทน เช่น พระราชพิธีพรมศาสตราหรือพิธีขอฝน พระราชพิธีนี้คงมีผลให้จิตใจของราษฎรดีขึ้นในยามที่ฝนแล้ง ถ้าจะกล่าวไปแล้วการปรับเปลี่ยนพระราชพิธีเหล่านี้ก็เป็นสะท้อนให้เห็นความใส่ใจ (ที่จะรักษาสถานภาพ?) หรือความพยายามทำหน้าที่ซึ่งความอุดมสมบูรณ์ให้เกิดขึ้นในบ้านเมืองของพระมหากษัตริย์

ดังเช่น กรณีสมเด็จพระนารายณ์ไม่ทรงประกอบพิธีไล่เรือ ทำให้พระองค์สูญเสียความน่าเชื่อถือในหมู่พระสงฆ์

2.2 พิธีกรรมเพื่อความเป็นสวัสดิมงคลแก่พระนคร

พระมหากษัตริย์นอกจากทรงทำหน้าที่ยังความอุดมสมบูรณ์ให้เกิดขึ้นแล้ว ยังต้องทรงประกอบพิธีกรรมเพื่อให้เกิดความเป็นสิริมงคลหรือสวัสดิมงคลแก่พระนครด้วย พระราชพิธีในกฎมณเฑียรบาลที่สะท้อนให้เห็นการทำหน้าที่นี้ของพระมหากษัตริย์คือ พระราชพิธีสัมพันธินหรือสัมพันธินที่ในเดือน 4 และการพระราชพิธีเผด็จศึก ลดแฉกรในเดือน 5

2.2.1 พระราชพิธีสัมพันธินที่

กฎมณเฑียรบาลระบุว่า การสัมพันธินที่ คือพระราชพิธีเดือน 4 แต่น่าเสียดายที่ไม่มีรายละเอียดของพระราชพิธี เมื่อตรวจสอบเอกสารสมัยอยุธยาคือ ภาพหล่อโคลงนิราศธารโศก และคำให้การชาวกรุงเก่า พบว่า พิธีนี้คือพิธีตรุษหรือพิธีตัดปี พิธีที่ทำในวันสิ้นปีนั่นเอง ข้อมูลในคำให้การชาวกรุงเก่าแสดงให้เห็นว่า พิธีนี้เป็นพิธีฝ่ายพุทธ โดยในพระราชพิธีดังกล่าวพระมหากษัตริย์โปรดฯ ให้มีมนต์พระสงฆ์เข้ามาเจริญพระพุทธมนต์ 3 วัน และสวดอาถรรพ์อุสุทรเพื่อขับไล่ภูตผีปีศาจและระงับภัยต่าง ๆ ที่จะเกิดขึ้นแก่ผู้คนในพระราชอาณาเขต ในวันที่ 3 ของการสวดอาถรรพ์อุสุทร เจ้าพนักงานยิงปืนใหญ่น้อยรอบกำแพงวังและกำแพงพระนคร เมื่อเสร็จการพิธีแล้วให้เชิญเครื่องราชกุฎกัณฑ์สรรพอาวุธมาประน้อมนัตและให้ประน้อมนัตข้างต้นม้านัตด้วย” จุดประสงค์สำคัญของพระราชพิธีนี้คือ การสร้างสวัสดิมงคลให้เกิดแก่พระนคร พระมหากษัตริย์เจ้านายเชื้อพระวงศ์ ข้าทูลละอองและราษฎร¹⁰⁰

สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ ทรงมีความเห็นว่า พิธีตรุษเดิมเป็นพิธีทางไสยศาสตร์ แต่ต่อมาได้นำการสวดอาถรรพ์อุสุทรเข้ามารวมกลายเป็นพิธีพุทธไป (พิธีต่าง ๆ ในสาส์นสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ เล่มที่ 1 หน้า 18). ส่วนนางนพมาศ กล่าวถึง พิธีสัมพันธินที่ โลกสมมุติเรียกว่า ตรุษฝ่ายพุทธศาสตร์ แต่ในรายละเอียดพิธีก็มีพิธีทางพราหมณ์ด้วยเช่นเดียวกับคำราพระราชพิธีเก่าที่กล่าวถึงการตั้งพิธีพราหมณ์พร้อม ๆ กับพิธีพุทธ (“นางนพมาศ หรือคำรับท้าวศรีจุฬาลักษณ์,” ใน วรรณกรรมสมัยสุโขทัย, หน้า 302; คำราพระราชพิธีเก่าและคำราทวาทศพิธี, หน้า 16).

⁹⁹ คำให้การชาวกรุงเก่า คำให้การขุนหลวงหาวัด และพระราชพงศาวดารกรุงเก่าฉบับหลวงประเสริฐ, หน้า 269-270.

¹⁰⁰ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระราชพิธีสิบสองเดือน, หน้า 113-114.

2.2.2 พระราชพิธีเผด็จศึกลดแฉกร

พระราชพิธีนี้สืบเนื่องจากการสัมพัจฉรฉินท์ เพราะเป็นงานพระราชพิธีขึ้นปีใหม่หรือที่เรียกกันว่าสงกรานต์ ความในกฎมณเฑียรบาลพอทำให้เห็นภาพว่า งานนี้เป็นพิธีฝ่ายพุทธ เพราะมีการสงฆ์พระสงฆ์ ขณะเดียวกันพระมหากษัตริย์ก็เสด็จทรงด้วย (พร้อมท้าวพญาลูกขุน) นอกจากนี้ก็มีงานเลี้ยงลูกขุนทั้งฝ่ายในฝ่ายนอก พร้อมกับมีการละเล่นต่าง ๆ เช่น หม่งครุ่ม คุลาตีไม้¹⁰¹ ใต้เชือกหนัง ลอดบ่วง ยิงธนู¹⁰¹ จุดประสงค์ของพิธีนี้นอกจากเพื่อเฉลิมฉลองปีใหม่แล้วยังเป็นการทำบุญเพื่อให้เกิดความเป็นสิริมงคลในวันปีใหม่ด้วย ส่วนการสงของพระเจ้าแผ่นดิน พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงอธิบายว่า เป็นการสงสำหรับบ้านเมืองมิใช่สงอย่างพระหรืออย่างคนแก่รคน¹⁰²

2.3 พระราชพิธีที่เกี่ยวข้องกับพระพุทธศาสนา

ตามที่กล่าวไว้ในบทที่แล้ว พระมหากษัตริย์ทรงดำรงฐานะหลายฐานะในเวลาเดียวกัน กล่าวคือ เป็นทั้งพระพุทธเจ้า พระอินทร์ พระนารายณ์ และพระอิศวร ในสองฐานะแรกกษัตริย์ต้องทำหน้าที่ทรงโลงธรรมค้ำจุนพระพุทธศาสนา และให้ประชาชนอยู่ในศีลธรรม การแสดงออกถึงหน้าที่ดังกล่าวทำได้ใน 2 ลักษณะ กล่าวคือ ลักษณะแรก การสร้าง-บำรุงวัดวาอาราม คณะสงฆ์ และการสืบทอดประเพณีทางศาสนาผ่านพระราชพิธีต่างๆ การสร้างหรือบำรุงวัดก็เพื่อให้วัดเป็นศาสนสถาน

¹⁰¹เผด็จศึก หมายถึง คัดปี, ลดแฉกร ลดในภาษาไทยโบราณแปลว่า ถึง (วินัย พงศ์ศรีเพียร, บรรณาธิการ, กฎมณเฑียรบาล ฉบับเฉลิมพระเกียรติ, หน้า 143, 171). แฉกร คงมาจากคำว่า ไฉตร อันหมายถึง เดือน 5 ทางจันทรคติ (ไมเคิล ไรท์, “พระราชพิธี 12 เดือน ในกฎมณเฑียรบาล ภาคที่ 8,” ศิลปวัฒนธรรม 20, 4 (กุมภาพันธ์ 2542): 73-74.

¹⁰²ดูรายละเอียดการเล่นหม่งครุ่มและคุลาตีไม้ ใน สุจิตต์ วงษ์เทศ, “การละเล่นในกฎมณเฑียรบาล,” ใน กฎหมายตราสามดวงกับสังคมไทย, หน้า 150.

¹⁰¹วินัย พงศ์ศรีเพียร, บรรณาธิการ, กฎมณเฑียรบาล ฉบับเฉลิมพระเกียรติ, หน้า 171-172.

¹⁰³คำให้การชาวกรุงเก่าให้รายละเอียดพระราชพิธีละแสงศุก (เลถึงศก) เมื่อสงกรานต์ว่า “(๑) (พระเจ้ากรุงศรีอยุธยาเสด็จไป) สรงน้ำพระ (พุทธปฏิมากร) ศรีสรรเพชญ์ (เทวรูป) พระพิฆเนศวร (๒) โปรดให้นิมนต์พระสงฆ์ราชาคณะเข้ามาสรงน้ำและรับพระราชทานอาหารบิณฑบาตและจุบัจจยทานที่ในพระราชวังทั้ง ๓ วัน (๓) ทรงก้อพระเจดีย์ทรายที่วัดพระศรีสรรเพชญ์ และมีการฉลองพระเจดีย์ทรายด้วย (๔) ตั้งโรงท่อนานเลี้ยงพระและราษฎร ซึ่งมาแต่จตุรทิศมีเครื่องโภชนาหารคาวหวาน น้ำกิน น้ำอาบ และยารักษาโรค พระราชทานทั้ง ๓ วัน” (คำให้การชาวกรุงเก่า คำให้การขุนหลวงหาวัด และพระราชพงศาวดารกรุงเก่าฉบับหลวงประเสริฐ, หน้า 265).

¹⁰²พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระราชพิธีสิบสองเดือน, หน้า 289. คำว่าสรงน้ำสำหรับบ้านเมือง รัชกาลที่ 5 ไม่ได้ทรงอธิบายว่ามีความหมายอย่างไร อาจเป็นการสรงน้ำรคนน้ำ เพื่อให้เกิดความเป็นสิริมงคลแก่บ้านเมือง เพราะพระมหากษัตริย์นั้นเป็นสมมติเทวดา การสรงน้ำพระองค์ย่อมก่อให้เกิดความเป็นสิริมงคล

สำหรับราษฎรได้มีสถานที่ทำบุญสร้างกุศล (แม้เจตนาในการสร้างจะเพื่อเป็นการสร้างบุญกุศลให้กับตัวเองก็ตาม) การบำรุงคณะสงฆ์ก็เพื่อให้มีผู้สืบทอดพระศาสนาและให้ผู้สืบทอดพระศาสนา นั้น มีโอกาสศึกษาพระธรรมคำสอนเพื่อนำมาเทศนาโปรดสัตว์ทั้งหลายให้พ้นจากอบายทุกข์ การสืบทอดประเพณีทางศาสนาเช่น การทอดผ้าพระกฐิน เป็นการบำเพ็ญพระราชกุศลในฐานะที่ทรงเป็นพุทธศาสนิกชน (เป็นการแสดงออกทางหนึ่งให้ประชาชนรับรู้ว่าจะทรงใส่ใจในพุทธศาสนา) การทำหน้าที่ในลักษณะนี้ของพระมหากษัตริย์เท่ากับว่าพระองค์ให้การดูแลทางศีลธรรมแก่ประชาชน โดยนัยนี้กษัตริย์หรือรัฐจึงเป็นเครื่องมือพาประชาชนไปสู่พระนิพพาน¹⁰³ ลักษณะที่สอง การใช้มาตรการทางกฎหมาย ดังเช่น พระราชกำหนดเก่าข้อ 65 ที่กำหนดให้เจ้าพระยา พระยามหาราชครู พระหลวงเมือง เจ้าราชินิกุล ขุนหมื่น พันทนายฝ่ายทหารพลเรือนสั่งสอนลูกหลาน สมักรพรรคพวก อย่าให้ล่วงประเวณีภริยาชายอื่น (เหตุที่เกิดกรณีเช่นนี้ขึ้นเพราะว่าผู้คนมิใส่ใจโทษศกฺสการมบต) และให้เร่งเล่าเรียนทศกฺสการมบต ถ้าเรียนแล้วรู้แล้วขังลวงประเวณีภริยาชายอื่น ให้ปรับไหมทวีมากขึ้นกว่าเดิมหลายเท่า เช่น เป็นเจ้าพระยานาหมื่นเอกอุ (เอกอุดม) ปรับไหมเป็นเงิน 30 ชั่ง เจ้าพระยานาหมื่นมอ (มธยม) ปรับไหม 25 ชั่ง ถ้าขุนหมื่นนา 1000 800 600 ปรับไหม 6 ชั่ง หรือพระราชกำหนดใหม่ข้อ 33 ที่ให้ข้าทูลละอองทั้งปวงผู้ใหญ่ผู้น้อยฝ่ายทหารพลเรือนข้างหน้าข้างใน ผู้รักษาเมืองผู้รั้งกรมการราษฎรทั้งปวงให้ตั้งอยู่ในทศกฺสการมบตทั้ง 10 ประการคือ กายกรรม 3 วชิกรรม 4 มโนกรรม 3 ถ้าผู้ใดไม่ปฏิบัติตามกฎหมายนี้ให้เอาตัวเป็นโทษานุโทษ¹⁰⁴

พระราชพิธีในกฎมณเฑียรบาลที่สะท้อนหน้าที่ด้านนี้ของพระมหากษัตริย์ มีเพียงพิธีเดียว คือ เข้าพรรษา เดือน 8 แต่เป็นที่น่าเสียดายว่า รายละเอียดของพระราชพิธี หรือข้อมูลว่า กษัตริย์ทรงประกอบพิธีอะไรบ้างในช่วงเข้าพรรษากลับขาดหายไป (ความในกฎมณเฑียรบาลเขียนว่า “เดือน ๘ ขาด” – ขาดเพราะเอกสารสูญหายหรือไม่มีตั้งแต่แรกไม่ทราบแน่ชัด) สำหรับการพระราชพิธี หรือการพระราชกุศลช่วงเข้าพรรษาที่ปรากฏในเอกสารอื่นๆ มีดังนี้ ทำให้การชาวกรุงเก่ากล่าวถึงพิธี

¹⁰³ ดูการอภิปรายเกี่ยวกับเรื่องนี้เพิ่มเติมใน นิธิ เอียวศรีวงศ์, ประวัติศาสตร์รัตนโกสินทร์ในพระราชพงศาวดารอยุธยา (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์บรรณกิจ, 2523), หน้า 23-65.

¹⁰⁴ “พระราชกำหนดเก่า,” และ “พระราชกำหนดใหม่,” ใน ประมวลกฎหมายรัชกาลที่ 1 จุลศักราช 1166 พิมพ์ตามฉบับหลวงตรา 3 ดวง เล่ม 3, มหาวิทยาลัยวิชาธรรมศาสตร์และการเมือง, ผู้จัดพิมพ์, พิมพ์ครั้งที่ 2 (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์เรือนแก้วการพิมพ์, 2529), หน้า 307-310, 411-415. และดูพระราชกำหนดใหม่ ข้อ 36 เพิ่มเติม

* พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าอยู่หัวทรงเห็นว่าการพิธีเดือน 8 นี้ น่าจะเรียกว่าการพระราชกุศลมากกว่าการพระราชพิธี

บวชนาค บวชนเณร จำนวนเท่าพระชนมายุ มหรสพสมโภชพระพุทธสุรินทร์ (พระพุทธสีหิงค์) 3 วัน 3 คืน หล่อเทียนพรรษาถวายเป็นพุทธบูชาตามอารามทั้งในกรุงและหัวเมือง ทำให้การขุดหลวงหวัด กล่าวว่ามี การบวชนาคหลวงทั้งภิกษุและสามเณรปีหนึ่ง 30 – 40 องค์ (รัชกาลสมเด็จพระเจ้าเอกทัศ) กาศ์ห่อโคลงนิราศธารโศกเล่าว่า ถวายรูป เทียน กระจบกลีฟีน แต่พระภิกษุสงฆ์ ส่วนเอกสาร ชั้นหลังอื่นๆ ก็ให้ความใกล้เคียงกัน เช่น ทวาทศมาสกรุงเก่าและกรุงกัมโพชา ว่ามีบวชนาคหลวง ณ วัด พระศรีสรรเพชญ์ ดำราพระราชพิธีเก่าว่า มีถวายกระจบกลีฟีนแก่พระราชกณะถ้วนพระองค์ ขณะที่ นางนพมาศว่า นอกจากมีถวายรูปเทียน แห่เทียนแล้วเดือนนี้พราหมณาจารย์ก็จะเข้าพรตสมาทานศีล บริโภคกระยาบวชบูชาคุณซึ่งเดือน¹⁰⁵ จะเห็นได้ว่า การพิธีเหล่านี้ล้วนเป็นพิธีฝ่ายพุทธทั้งสิ้น ถ้า ความที่ขาดหายไปของเดือน 8 ในกฎมณเฑียรบาลมีลักษณะเดียวกับหรือใกล้เคียงกับเอกสารเหล่านี้ ก็อาจกล่าวได้ว่า พระราชพิธีเดือน 8 เป็นพิธีเดียวในกฎมณเฑียรบาลที่เป็นฝ่ายพุทธโดยไม่มีพราหมณ์ เจือปน

สำหรับการพระราชกุศลที่สำคัญอื่น ๆ นอกจากเข้าพรรษามีอยู่ 2 พิธี

พิธีแรก การถวายผ้าพระกฐิน พิธีนี้เป็นที่สนใจของชาวต่างชาติสมัยอยุธยา มากเกือบทุกคนที่เข้ามาและได้มีโอกาสเห็นกระบวนพยุหยาตราทางสถลมารคและชลมารคเพื่อถวาย ผ้าพระกฐินต่างบันทึกความยิ่งใหญ่ของขบวนเสด็จไว้¹⁰⁶ วันที่เสด็จถวายผ้าพระกฐินนั้นถือเป็นวันสำคัญ วันหนึ่งในรอบปีที่ราษฎรจะได้มีโอกาสเฝ้าหรือเห็นพระมหากษัตริย์ ถ้าจะกล่าวไปแล้วกระบวน พยุหยาตราอันอลังการนี้มีส่วนเสริมสร้างสถานภาพการเป็นสมมติเทพ การเป็นผู้มีบุญสูงส่งของ พระมหากษัตริย์ให้เห็นได้อย่างชัดเจนเป็นรูปธรรมที่สุด นอกเหนือไปจากการป่าวประกาศให้ราษฎร รู้ว่าพระมหากษัตริย์ทรงเสด็จมาทำหน้าที่หนึ่งในหลายประการขององค์พุทธศาสนูปถัมภก

¹⁰⁵ ทำให้การชาวกรุงเก่า ทำให้การขุดหลวงหวัด และพระราชพงศาวดารกรุงเก่าฉบับหลวง ประเสริฐ, หน้า 266, 415; เจ้าฟ้าธรรมธิเบศร์, “กาศ์ห่อโคลงนิราศธารโศก,” ใน วรรณกรรมสมัยอยุธยา, หน้า 272; “พระราชพิธีทวาทศมาสกรุงเก่าและกรุงกัมโพชา,” หอสมุดแห่งชาติ ส่วนภาษาโบราณ หมวดพระราชพิธี, เลขที่ 481 ม.59; ดำราพระราชพิธีเก่าและดำราทวาทศพิธี, หน้า 13, 26; “นางนพมาศหรือตำรับท้าวศรีจุฬาลักษณ์,” ใน วรรณกรรมสมัยสุโขทัย, หน้า 309-310.

¹⁰⁶ ตัวอย่างเช่น โยสต์ สเตาเติน, “จดหมายเหตุของโยสต์ สเตาเตินในรัชสมัยสมเด็จพระเจ้าทรงธรรม และสมเด็จพระเจ้าปราสาททอง,” ใน ประชุมพงศาวดารฉบับกาญจนาภิเษก เล่ม 1, หน้า 262-263; ฟาน ฟลิต, “พรรณนาเรื่องอาณาจักรสยาม,” ใน รวมบันทึกประวัติศาสตร์อยุธยาของฟาน ฟลิต (วัน วลิต), หน้า 33-38, ตาซาร์, จดหมายเหตุการเดินทางสู่ประเทศสยามของบาทหลวงตาซาร์, หน้า 49-51; อเล็กซานเดอร์ ฮามิลตัน, “จดหมายเหตุอเล็กซานเดอร์ ฮามิลตันเกี่ยวกับราชอาณาจักรสยาม,” อักษรศาสตร์ มหาวิทยาลัยศิลปากร, หน้า 63-64.

พิธีที่สอง การเสด็จไปทำบุญไหว้พระพุทธรบาท นับจากพบพระพุทธรบาทในสมัย สมเด็จพระเจ้าทรงธรรมการเดินทางไปทำบุญที่พระพุทธรบาทก็กลายเป็นจุดหมายของพุทธศาสนิกชน และในสมัยสมเด็จพระนารายณ์การเสด็จไปพระพุทธรบาทก็ถือเป็นธรรมเนียมปฏิบัติประจำปีของ ราชสำนัก¹⁰⁷ การไปไหว้พระบาทถือเป็นงานใหญ่ของราชสำนัก ลา ลูแบร์ กล่าวว่า การไปไหว้ พระพุทธรบาทเป็นขบวนแห่พิธีใหญ่ คำกล่าวของ ลา ลูแบร์ มีหลักฐานบันทึกของพ่อค้าฮอลันดา และตำราแบบธรรมเนียมในราชสำนักครั้งกรุงศรีอยุธยาตอนที่ว่าด้วย กระบวนเสด็จไปพระพุทธรบาท รอนรับ โดยความในเอกสารตำราแบบธรรมเนียม จะกล่าวถึงตั้งแต่การเตรียมการเสด็จ ทำกำหนด (ไว้รองรับเสด็จ) แต่งเรือ การเตรียมการรักษาความปลอดภัย (ล้อมวงที่พลับพลา) กระบวนสวดมนต์ ขันพระบาท การล้อมวงที่พระบาทเป็นต้น¹⁰⁸ สำหรับช่วงเวลาที่เสด็จไปพระบาท Philippus Baldaeus ผู้ที่เคยไปพระพุทธรบาทเมื่อปี พ.ศ. 2197 (ค.ศ. 1654) กล่าวว่า กษัตริย์ (สมเด็จพระเจ้าปราสาททอง) เสด็จไปพระบาทในวันข้างขึ้นของเดือนกุมภาพันธ์ทุกปี เอกสารทำให้การขุนหลวงหวัดว่าอยู่ในช่วง เดือน 4 เมื่อถึงแล้วก็โปรดฯให้มีการละเล่นต่างๆ แจกทาน ทิ้งทานต้นกล้วยพฤกษ์¹⁰⁹ การแจกทาน ทิ้งทานนี้เป็นการบำเพ็ญพระราชกุศลอย่างหนึ่ง และเป็นหนึ่งในทศพิธราชธรรมที่พระมหากษัตริย์ พึงยึดถือและปฏิบัติ อนึ่งการไปพระบาทนั้นไม่ได้จำกัดอยู่เฉพาะพุทธศาสนิกชนเท่านั้น หลักฐานของ ฮอลันดาได้บันทึกไว้ว่าสมัยสมเด็จพระบรมโกศ เฑโอโดรุส ยาโคบุด ฟาน เดน เฮอเฟิล (Theodorus Jacobus van den Heuvel) ผู้อำนวยการบริษัท VOC ได้มีโอกาสโดยเสด็จไปนมัสการพระพุทธรบาท¹¹⁰ การอนุญาตให้ชาวต่างชาติโดยเสด็จ นอกจากเป็นการแสดงให้เห็นถึงการมีพระทัยเปิดกว้างทางศาสนา

¹⁰⁷ Dhiravat na Pombejra, *Siamese court life in the seventeenth century as depicted in European sources*, p. 91.

¹⁰⁸ ดูรายละเอียดต่าง ๆ ใน Theodorus Jacobus van den Heuvel, "A journey to Wat Phra Phutthabat, 1737," trans. S.A.W. Mottau and Remco Raben, in *In the king's trail : An 18 th century Dutch journey to the Buddha's Footprint* (Bangkok: The Royal Netherlands Embassy, 1997), pp.11-41; ตำราแบบธรรมเนียม ในราชสำนักครั้งกรุงศรีอยุธยากับพระวิจารณ์ของสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ, หน้า 11-25.

¹⁰⁹ Remco Raben and Dhiravat na Pombejra, "The Buddha's Footprints and Wat Pra Phutthabat : Iconography, worship, and pilgrimage, in *In the king's trail : An 18 th century Dutch journey to the Buddha's foot print*, p 85; คำให้การชาวกรุงเก่า คำให้การขุนหลวงหวัด และพระราชพงศาวดารกรุงเก่า ฉบับหลวงประเสริฐ, หน้า 415-416.

¹¹⁰ Dhiravat na Pombejra, *Court, company, and campong : Essays on the VOC presence in Ayutthaya*, p. 48; Theodorus Jacobus van den Heuvel, "A Journey to Wat Phra Phutthabat, 1737," trans. S.A.W. Mottau and Remco Raben, in *In the king's trail : An 18 th century Dutch journey to the Buddha's Footprint*, pp. 11-41.

แล้ว ยังอาจมีนัยที่แสดงให้เห็นถึงการมีบุญบารมี จึงทำให้มีชาวต่างชาติต่างภาษาเข้ามาฟังพระบรมโพรตมการด้วย (แม้ชาวต่างชาติที่ไปหวังผลประโยชน์ด้านอื่น เพราะการได้คำเชิญให้ไปแสดงว่าเป็นที่โปรดปรานและขอมส่งผลดีต่อการค้าของบริษัท)

3. พิธีกรรมเกี่ยวกับความจงรักภักดีต่อพระมหากษัตริย์

พระราชพิธีในกฎหมายเทียรบาลเกี่ยวกับเรื่องนี้มี 2 พระราชพิธีที่สัมพันธ์กันคือ

3.1 พระราชพิธีถือน้ำพระพิพัฒน์สัตยา

พระราชพิธีถือน้ำพระพิพัฒน์สัตยา เป็นพิธีทำขึ้นเพื่อให้เหล่าพระบรมวงศานุวงศ์ ฝ่ายหน้า ฝ่ายใน ข้าทูลละอองทั้งฝ่ายทหาร พลเรือน เจ้าประเทศราช เข้ามาแสดงความจงรักภักดีต่อพระมหากษัตริย์โดยการดื่มน้ำ(เพื่อสาบานตน)ที่ผ่านการแข่ง และการแทงพระแสงองค์สำคัญของพระมหากษัตริย์¹¹ พระราชพิธีนี้เป็นพิธีที่สำคัญมาก¹² และพระมหากษัตริย์ไม่เคยยกเว้นให้กับผู้ใดที่เข้ามารับราชการในพระองค์ แม้ว่าคนเหล่านั้นจะเป็นคนต่างชาติและนับถือศาสนาอื่นก็ตาม¹² (ในสมัยสมเด็จพระเจ้าทรงธรรม (29 กันยายน พ.ศ. 2155 (ค.ศ. 1612)) กัปตันเฮสซิงตัน มิสเตอร์เคนตัน และมิสเตอร์ลูคัสแอนทียูนิส มิสเตอร์เฮาแมนได้รับเชิญเข้าร่วมพิธีถือน้ำด้วย เอกสารของฮอลันดาก็ให้ข้อมูลสอดคล้องกันว่า พ่อค้าของบริษัทที่ได้รับยศถาบรรดาศักดิ์ตามระบบราชการก็ต้องดื่มน้ำสาบานนี้

¹¹ระหว่างประกอบพิธีแข่งน้ำจะมีการอ่าน โองการแข่งน้ำ ซึ่งมีเนื้อหากล่าวอัญเชิญสิ่งศักดิ์สิทธิ์ต่าง ๆ มาเป็นพยานและลงโทษผู้ทรยศ รวมทั้งกล่าวถึงโทษและรางวัลที่ผู้ทรยศและผู้ซื่อตรงต่อเจ้าจะได้รับ สิ่งศักดิ์สิทธิ์ที่อัญเชิญมานี้ประกอบไปด้วยพระรัตนตรัย เทพและอมนุษย์เช่น พระอินทร์ พระราม रामสูร และฤๅษีปีศาจต่างๆ อาทิ ปู่เจ้าสุมิงพราย ผีพราย ผีแดง ผีหมื่นถ้ำ ยักษ์กุมาร และผีห้าผีเหว ฯลฯ (พจนานุกรมศัพท์วรรณคดีไทย สมัยอยุธยา ลิลิตโองการแข่งน้ำ (กรุงเทพมหานคร: ราชบัณฑิตยสถาน, 2540), หน้า 7-10; สุนทร ชูตินทรานนท์, “ลิลิตโองการแข่งน้ำและพระราชพิธีถือน้ำพิพัฒน์สัตยา,” วารสารธรรมศาสตร์ 9, 1 (กรกฎาคม - กันยายน 2522) : 34, 38-39, 42).

¹¹คู่มือการ ขั้นตอนการถือน้ำเพิ่มเติมใน คำให้การขุนหลวงวัดประดู่ทรงธรรม เอกสารจากหอหลวง, หน้า 22-24.

¹²พิธีถือน้ำเป็นพิธีที่กษัตริย์ทุกพระองค์ให้ความสำคัญมาก อาจเพราะวิธีนี้เป็นการแสดงออกถึงความจงรักภักดีอย่างเป็นรูปธรรมที่สุด ผู้ใดไม่ยอมมาร่วมก็หมายถึงการไม่ยอมรับกษัตริย์พระองค์นั้น เป็นที่น่าสังเกตว่า แม้แต่ออกขุนเสนาภิมุข (ลูกออกญาเสนาภิมุข ยามาตะ นางามาซา) เมื่อสถาปนาตนเองขึ้นเป็นกษัตริย์เมื่องนครศรีธรรมราชก็สั่งให้ขุนนาง ข้าแผ่นดิน ทำพิธีดื่มน้ำพิพัฒน์สัตยาต่อตนเช่นกัน (ฟาน ฟลิต, “จดหมายเหตุ ฟาน ฟลิต,” ใน รวมบันทึกประวัติศาสตร์อยุธยาของฟาน ฟลิต (วัน วลีต), หน้า 321). ดังนั้น คงไม่ผิดนักถ้าจะกล่าวว่า พิธีถือน้ำพระพิพัฒน์สัตยาเป็นวิธีที่กษัตริย์ให้เหล่าข้าทูลละอองแสดงความจงรักภักดีต่อตนเป็นเบื้องแรก

¹²คอ ลา ลูแบร์, จดหมายเหตุลา ลูแบร์ ฉบับสมบูรณ์, หน้า 362.

ค้วย)¹¹³ และถ้าผู้ใดไม่ร่วมถือน้ำพิพัฒน์สัตยา กฎมณเฑียรบาลระบุว่าต้องมีโทษถึงตาย ยกเว้นป่วยไข้¹¹⁴ ในกรณีที่รับราชการอยู่หัวเมืองก็ต้องไปรับน้ำพระพิพัฒน์สัตยา ณ วัดวาอารามใหญ่ของเมืองนั้น ส่วนขกกระบัตรที่อยู่ตามหัวเมืองใหญ่ก็ต้องเข้ามาถือน้ำในพระนคร ในกรณีที่ป่วยหนักแบกหามมาไม่ได้ หรือไปราชการไกลกลับมาไม่ทัน ถ้าพิสูจน์แล้วเป็นเรื่องจริงจึงไม่มีโทษ¹¹⁵

การถือน้ำพระพิพัฒน์สัตยานี้ กฎมณเฑียรบาล ระบุว่าทำช่วงเดือน 10 ซึ่งมีพิธีภัทรบท ทอดเชือกคามเชือกรวมอยู่ด้วย แต่ในพระราชกำหนดเก่า ทำให้การขุนหลวงวัดประดู่ทรงธรรม และ เอกสารพ่อค้าฮอลันดา อีซาค มูร์ไคค์ (Isaack Moerdijck) กล่าวว่า ทำปีละ 2 ครั้ง ช่วงตรุษสารท เดือน 5 ขึ้น 3 ค่ำ เป็นช่วงต้นปีและเดือน 10 แรม 13 ค่ำ ช่วงกลางปี การจัดพิธีถือน้ำ นอกจากทำประจำปีละ 2 ครั้งแล้ว ยังได้จัดช่วงต้นรัชกาลของกษัตริย์แต่ละพระองค์ด้วย โดยทำในพระราชพิธีบรมราชาภิเษก¹¹⁶

ถ้าพระราชพิธีบรมราชาภิเษก เป็นพระราชพิธีที่แสดงให้เห็นถึงทิวภาวะอันสูงยิ่งของ พระมหากษัตริย์ พระราชพิธีถือน้ำก็มีส่วนทางอ้อมที่จะทำให้สถานภาพของพระมหากษัตริย์มั่นคงขึ้น พระราชพิธีที่จัดขึ้นปีละ 2 ครั้ง เป็นการช่วยตรวจสอบความจงรักภักดีของคน แม้วิธีการตรวจสอบออก จะไปในทางจิตวิทยาค่อนข้างมาก โดยผ่านวิธีการแข่งน้ำ แต่ในกระบวนการดังกล่าวก็มีกฎหมายรองรับ

¹¹³ไพโรจน์ เกษแม่นกิจ, ผู้แปล, บันทึกเรื่องสัมพันธ์ไมตรีระหว่างประเทศไทยกับนานาประเทศ ในศตวรรษที่ 17 เล่ม 1 (กรุงเทพมหานคร: กรมศิลปากร, 2512), หน้า 17; ปีเตอร์ วิลเลียมสัน ฟลอริส, "จดหมายเหตุปีเตอร์ วิลเลียมสัน ฟลอริส (Peter Williamson Floris) : การใช้เอกสารต่างประเทศสอบวินิจฉัย พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับพระราชหัดดเลขา เฉพาะรัชกาลสมเด็จพระเอกาทศรถ/อินทราชา/ทรงธรรม" (ค.ศ. 1610-1628)," แปลโดย อนันต์ชัย เลหาพะพันธุ์, วินัย พงศ์ศรีเพียร อธิบายความ อักษรศาสตร์ มหาวิทยาลัย ศิลปากร 8, 1 (2528): 11; Dhiravat na Pombejra, *Siamese court life in the seventeenth century as depicted in European sources*, p.83.

¹¹⁴วินัย พงศ์ศรีเพียร, บรรณาธิการ, *กฎมณเฑียรบาล ฉบับเฉลิมพระเกียรติ*, หน้า 124.

¹¹⁵ตัวอย่างกรณีนี้เช่นขุน โขสนที่มีหน้าที่ดูแลพระพุทธรูปที่ถือน้ำพระพิพัฒน์หน้าเทียนพรรษา ที่พระเจ้าอยู่หัว ส่งไปพระราชทานช่วงเข้าพรรษา ไม่ต้องเข้ามาถือน้ำที่อยุธยา (Ramco Raben and Dhiravat na Pombejra, "The Buddha's Footprints and Wat Phra Phutthabat : Iconography, worship and pilgrimage," in *In the king's trail : An 18 th century Dutch journey to the Buddha's Footprint*, p.86).

¹¹⁵"พระราชกำหนดเก่า ข้อ 23, 58," ใน *ประมวลกฎหมาย รัชกาลที่ 1 เล่ม 3*, หน้า 190, 300-301.

¹¹⁶"พระราชกำหนดเก่า ข้อ 23," ใน *ประมวลกฎหมาย รัชกาลที่ 1 เล่ม 3*, หน้า 190; ทำให้การ ขุนหลวงวัดประดู่ทรงธรรม เอกสารจากหอหลวง, หน้า 22; Dhiravat na Pombejra, *Siamese court life in the seventeenth century as depicted in European sources*, p. 83; "พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับ พันจันทนุมาศ (เจิม)," ใน *ประชุมพงศาวดารฉบับกาญจนาภิเษก เล่ม 3*, หน้า 392, 427, 428, 433.

เพื่อให้พิธีกรรมนั้นมีความศักดิ์สิทธิ์ และยากที่คนจะบิดพลิ้วหรือปฏิเสธที่จะร่วมพิธี ดังความในกฎมณเฑียรบาลที่ว่า

“อนึ่ง ลูกขุนผู้ใดขาดถือน้ำพระพิพัฒน์โทษถึงตาย ถ้ามอกป่วยคุ้ม ถ้าลูกขุนผู้ถือน้ำพิพัฒน์ห้ามถือน้ำแหวนนากแหวนทอง แลกินเข้ากินปลากินน้ำยา แลเข้ายาคุก่อนน้ำพระพิพัฒน์ ถ้ากินน้ำพระพิพัฒน์จอกหนึ่ง แลยื่นให้แก่กันกิน กินแล้วแลมิได้ใส่ผม เหลือนั้นล้างเสีย โทษเท่านี้ในระวางกระบด

อนึ่ง รับเครื่องแลมิได้กิน ดอกไม้มงคลมิได้ใส่หัว เอาใส่พานหมากใส่เจียดไว้

อนึ่ง ให้ตักกลางพระโรงกลางดิน

อนึ่ง แลไปสบพระเนตรเจรจากระชับกัน เดีรออกมาแลจงกันเจรจาในประตุ สังกัน โทษในระวางกระบด”¹¹⁷

3.2 การออกสนามใหญ่

การออกสนามใหญ่ สันนิษฐานว่า การพิธีนี้คงทำไปพร้อมๆกับหรือใกล้เคียงกับพิธีถือน้ำพิพัฒน์สัตยา ฉะนั้น ในปีหนึ่งจึงมีการทำพิธีนี้ 2 ครั้ง คือ เดือน 5 (ตามที่ระบุในกฎมณเฑียรบาล) และเดือน 10 (กฎมณเฑียรบาลว่า เดือน 10 มีพิธีทอดเชือกคามเชือก) (เอกสารชั้นหลังเช่น ตำราพระราชพิธีเก่าว่าวันปีใหม่เดือน 5 เข้าทำพิธีถือน้ำ บ่ายพระราชพิธีคเชนทรสนามทอดเชือกคามเชือก) เมื่อพิจารณาความจากกฎมณเฑียรบาล พระราชพิธีนี้มีลักษณะคล้ายงานสวนสนามในปัจจุบัน เพราะมีการตั้งขบวนทหารพร้อมอาวุธ มีขบวน(ทหาร) ช้าง (ทหาร) ม้า มีริ้วขบวนทหารพลเรือนต่าง ๆ สวนสนามให้พระมหากษัตริย์ทอดพระเนตร¹¹⁸ จุดประสงค์ของการให้ประกอบพิธีนี้มีอยู่ด้วยกันหลายประการ ประการแรก เป็นการให้เหล่าทหารและพลเรือนแสดงความจงรักภักดี ในทางกลับกันก็เป็นโอกาสอันดี

¹¹⁷วินัย พงศ์ศรีเพียร, บรรณาธิการ, กฎมณเฑียรบาล ฉบับเฉลิมพระเกียรติ, หน้า 124. ยาคู หมายถึง ข้าวต้ม ขนมชนิดหนึ่งทำด้วยข้าวอ่อน ตำแล้วคั้นเอาน้ำเกี่ยวกับน้ำตาล

เอกสารในชั้นหลังเรียกพระราชพิธีที่จัดในเดือน 5 และเดือน 10 ว่า พิธีคเชนทรสนาม พิธีนี้เป็นพิธีของพราหมณ์พฤติบาศ ทำเพื่อให้เกิดความเป็นสิริมงคลแก่ช้างซึ่งเป็นราชพาหนะ เป็นกำลังของแผ่นดินและบำบัดเสนียดจัญไรแก่ผู้เกี่ยวข้องในการช้างทั้งปวง ส่วนพิธีทอดเชือกคามเชือกเป็นพิธีที่จัดขึ้นเพื่อตรวจเชือกบาศซึ่งเป็นอุปกรณ์สำคัญในการจับช้างให้อยู่ในสภาพเรียบร้อยพร้อมใช้งาน (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระราชพิธีสิบสองเดือน, หน้า 215-216, 224-225). อย่างไรก็ตาม รายละเอียดของพิธีออกสนามใหญ่ในกฎมณเฑียรบาลดูจะมุ่งเน้นที่ขบวนแห่งของช้างและข้าทูลละอองฝ่ายทหารและพลเรือนมากกว่าที่จะกล่าวถึงการสนามช้างคัน (และม้าคัน) และการทอดเชือกคามเชือก

¹¹⁸วินัย พงศ์ศรีเพียร, บรรณาธิการ, กฎมณเฑียรบาล ฉบับเฉลิมพระเกียรติ, หน้า 153-157.

ที่กษัตริย์จะตรวจสอบความจงรักภักดีของเหล่าข้าทูลละอองต่าง ๆ ได้ถึงปีละ 2 ครั้ง ประการที่สอง เป็นการแสดงความพร้อมหรือแสนยานุภาพของกองทัพให้ปรากฏแก่ข้าทูลละออง (ที่อาจคิดก่อการกบฏ) และเจ้าประเทศราช (ที่อาจคิดแข็งเมือง) ที่เข้ามาทำพิธีถือน้ำในโอกาสเดียวกันนี้ ประการที่สาม เป็นการแสดงพระบรมเดชานุภาพและเป็นการประกาศสถานะกษัตริย์นักรบ/ผู้นำในการรบ (ตามคติพราหมณ์) ให้เป็นที่ปรากฏแก่ข้าทูลละออง เจ้าประเทศราช และประชาชน จุดประสงค์ประการที่สามนี้อาจสัมพันธ์กับแนวคิดเรื่องกำเนิดและหน้าที่ของกษัตริย์ตามคัมภีร์ 'ไอยตระยะพราหมณะของพราหมณ์' ค่อนข้างมาก และไม่มีผู้ใดกล่าวถึงจุดประสงค์ข้อนี้ไว้ แต่ผู้ศึกษาเห็นว่าหน้าที่นี้พระมหากษัตริย์ของไทยก็ให้ความสำคัญเช่นกัน แม้จะไม่ได้ประกาศออกมาอย่างโจ่งแจ้งก็ตาม

พิธีกรรมต่าง ๆ ในกฎมณเฑียรบาลเท่าที่กล่าวมาข้างต้นล้วนมีส่วนสัมพันธ์กับพระมหากษัตริย์ไม่ด้านใดก็ด้านหนึ่ง แต่ยังมีพิธีกรรมบางอย่างที่กล่าวไว้ในกฎมณเฑียรบาล แต่ไม่สามารถนำมาอธิบายได้ชัดเจนว่าพิธีกรรมนั้นมีจุดประสงค์ใดและสัมพันธ์กับพระมหากษัตริย์ในด้านใดบ้าง พิธีกรรมที่ว่านี้คือ พิธีตุลาการ ที่ทำในเดือน 9 เนื้อหากว่าถึง การถิบุคคลคือการตั้งตราขังข้างซ้ายใส่พระราชทรัพย์ ข้างขวาให้พระมหากษัตริย์หรือพระมเหสีประทับ คำให้การชาวกรุงเก่ากล่าวถึงพิธีนี้ว่าทำในเดือน 7 โดยพระมหากษัตริย์เสด็จประทับเหนือสุวรรณราชบัลลังก์ ทรงสะเดาะพระเคราะห์ แล้วทำพระราชพิธีมังคลาภิเษก แล้วเอาเงินบาทขังให้หนักเท่าพระองค์พระราชทานแก่พราหมณ์¹¹ เนื้อความไม่ได้อธิบายต่อว่าเป็นการสะเดาะเคราะห์ให้แก่องค์พระมหากษัตริย์หรือ

¹¹ คัมภีร์ไอยตระยะพราหมณะ เล่าว่าครั้งหนึ่งเทพและอสูรทำสงครามกัน ฝ่ายเทพพ่ายแพ้แล้วเพราะไม่มีผู้นำจึงได้ขมุนมเลือกโสมะเป็นพระราช จากตำนานนี้แสดงว่า หน้าที่ของพระราชาคือ การเป็นกษัตริย์นักรบที่ทำหน้าที่ป้องกันสังคมของตนจากการคุกคามของฝ่ายอื่น (วินัย พงศ์ศรีเพียร, "ความรู้เรื่องสถาบันกษัตริย์และกฎมณเฑียรบาล," ใน สุจิตร์เนื่องในโอกาสสมเด็จพระเจ้าพี่นางเธอเจ้าฟ้ากัลยาณิวัฒนา กรมหลวงนราธิวาสราชนครินทร์ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ เสด็จเป็นประธานในงานประชุมสัมมนาทางวิชาการเรื่อง กฎหมายตราสามดวง : แว่นส่องสังคมไทยฯ, หน้า 11).

¹² วินัย พงศ์ศรีเพียร, บรรณาธิการ, กฎมณเฑียรบาล ฉบับเฉลิมพระเกียรติ, หน้า 159; คำให้การชาวกรุงเก่า คำให้การขุนหลวงหาวัด และพระราชพงศาวดารกรุงเก่าฉบับหลวงประเสริฐ, หน้า 266.

บ้านเมือง จึงยากที่จะอธิบายว่าพิธีมีจุดประสงค์เพื่อสิ่งใดกันแน่”

พิธีจองเปรียง ลดชุดลอยโคม พระราชพิธีเดือน 12 เนื้อหาของกฎมณเฑียร ไม่ได้ให้ข้อมูลมากนัก กล่าวถึงการที่กษัตริย์ สมเด็จพระอัครมเหสี แม่หัวเจ้าเมือง ลูกเธอ หลานเธอ เสด็จลงเรือมีการตัดลมอ (หินของหนักที่ล่ามโซ่หรือเชือกอยู่กับเรือถ่วงน้ำให้เรือจอดนิ่ง) ลอยเรือพระที่นั่งไปส่งน้ำ ความคร่าว ๆ เพียงเท่านี้ ทำให้ไม่อาจชี้ชัดลงไปได้ว่าพิธีนี้ทำเพื่ออะไร แต่การส่งน้ำที่กล่าวถึงไว้ อาจมีความเกี่ยวข้องกับพิธีชอบคุณหรือฉลองน้ำปีที่มาทำให้พืชพันธุ์ธัญญาหารบริบูรณ์ในปีนั้น จึงมีการลอยประทีปและจุดดอกไม้ไฟส่งน้ำ ดังที่สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพทรงอธิบายไว้¹²⁰ ส่วนคำให้การชาวกรุงเก่าว่า พระราชพิธีจองเปรียง มีการตามประทีป (ชักโคม) ในพระราชวังและตามบ้านเรือนทั้งในพระนครนอกพระนครทั่วกันหมด 15 วัน¹²¹ แต่ไม่ได้บอกว่าการตามประทีปเพื่ออะไร การตามประทีปโคมไฟนี้ชาวต่างชาติที่เข้ามาที่อยู่ชุกยากกล่าวถึงกันมาก ไม่ว่าจะ เป็นชาวเวส ลา ลูแบร์ ชิวซีย์ หรือดาซาร์ด¹²²

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงว่าเป็นพิธีสะเดาะเคราะห์หรือบำเพ็ญทาน แต่ทำเพื่อองค์พระมหากษัตริย์เองหรือพระนครไม่ได้ทรงกล่าวไว้ว่า (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระราชพิธีสิบสองเดือน, หน้า 427-431). คณะอนุกรรมการชำระกฎหมายตราสามดวงได้แสดงทัศนะเกี่ยวกับพระราชพิธีตุลาการไว้ดังนี้ ดร.เกษม ศิริสัมพันธ์ เห็นว่า ถ้าพระเจ้าแผ่นดินและพระมเหสีทรงมีน้ำหนักเท่าสมบัติที่ซึ่งแสดงว่าบ้านเมืองเศรษฐกิจไม่ตี ศ.ศ. ประเสริฐ ณ นคร เห็นว่า เป็นพิธีที่ประชาชนถวายทรัพย์สินเงินทองแด่พระเจ้าอยู่หัวในแต่ละปี (รายงานการประชุมคณะอนุกรรมการชำระกฎหมายตราสามดวงครั้งที่ 17/2546 วันศุกร์ที่ 21 ธันวาคม 2546 ณ ห้องประชุม 1 ราชบัณฑิตยสถาน, หน้า 8-9). ส่วนไมเคิล ไรท์ อธิบายว่างานตุลาการ (Tulabhara) คือ การนั่งดาซึ่งมีทั่วไปในอุษาคเนย์ตอนใต้แต่โบราณ ถือเป็นวิธีทำบุญทำทานอย่างหนึ่งเป็นการต่ออายุและการหาเสียงจาก “ซีพ้อพราหมณ์ประชาราษฎร์” บางกรณีทำขึ้นด้วยเงินทอง ทำบุญงานใหญ่ บางทีซึ่งด้วยกล้วย อ้อยหรือน้ำตาลแล้วแจกคนยากจน (ไมเคิล ไรท์, “พระราชพิธี 12 เดือน ในกฎมณเฑียรบาล ภาคที่ 5,” ศิลปวัฒนธรรม 20, 1 (พฤศจิกายน 2541): 69).

¹²⁰ พิธีต่าง ๆ ในสาส์นสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว, หน้า 72-73. พิธีส่งน้ำที่สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงอธิบายในที่นี้ทรงได้ข้อมูลมาจากเมืองเขมร

¹²¹ คำให้การชาวกรุงเก่า คำให้การขุนหลวงหาวัด และพระราชพงศาวดารกรุงเก่าฉบับหลวงประเสริฐ, หน้า 268.

¹²² ดูรายละเอียดใน นิโกลาส์ แชรแวส, ประวัติศาสตร์ธรรมชาติและการเมืองแห่งราชอาณาจักรสยาม, หน้า 152; เดอ ลา ลูแบร์, จดหมายเหตุลา ลูแบร์ ฉบับสมบูรณ์, หน้า 215-216; เดอ ชิวซีย์, จดหมายเหตุรายวันการเดินทางไปสู่ประเทศสยามในปี ค.ศ. 1685 และ 1686 ฉบับสมบูรณ์, หน้า 482-483; ดาซาร์ด, จดหมายเหตุการเดินทางสู่ประเทศสยามของบาทหลวงดาซาร์ด, หน้า 67.

เอกสารชั้นหลังเช่น นางนพมาศ ตำราพระราชพิธีเก่า อธิบายว่าพิธีนี้เป็นพิธีตามประเพณีด้วยน้ำมันเปรี๊ยะ (น้ำมันไขข้อของวัว) เพื่อบูชาพระพุทธเจ้าหรือสักการบูชาพระมหาเศวตฉัตรพรมณีในชั้นดาวดึงส์¹²³ อย่างไรก็ตาม ดันเกล้าของพิธีนี้มาจากพิธีสักการะพระเป็นเจ้าทั้งสามของพราหมณ์ แต่ได้นำมาปรับให้เข้ากับคติพุทธในภายหลัง ดังที่กล่าวมาแล้วข้างต้นว่า กฎมณเฑียรบาลให้รายละเอียดพิธีไว้น้อยมาก ส่วนเอกสารในสมัยอยุธยาอื่น ๆ ก็ไม่ได้ให้ข้อมูลไว้มากนัก จึงทำให้ยากที่จะอธิบายว่า พิธีนี้ทำเพื่ออะไร ขอบคุณฉลองน้ำ หรือบูชาพระพุทธเจ้า หรือทำโดยมีวัตถุประสงค์ทั้ง 2 ประการนี้ร่วมกัน หรือไม่เลย”

พิธีตรียมปวาย พระราชพิธีเดือนอ้าย รายละเอียดของพิธีนี้ในกฎมณเฑียรบาลมีเพียงว่า “สนานตรีย์ผายววย พระศรีอรรคราชทูลผ้า พระพลเทพทูลน้ำ พระราชบโรหิต พระครูอภิราม ถวายน้ำสังข์ พระมเหศวร พระพิเชดถวายน้ำกลด พระญาณประกาศถวายโสลก พระอิศวรรักษา ถวายพร ขุนวิสุทธโกษถวายเข้าตอกดอกไม้ เข้าเฝ้าเข้าพอง ว่างรับเข้าเฝ้าคืน”¹²⁴ จะเห็นได้ว่าไม่ได้ให้ข้อมูลมากพอที่จะทำความเข้าใจได้ว่า พิธีนี้คือพิธีอะไร ทำเพื่ออะไร แม้คำให้การชาวกรุงเก่าให้รายละเอียดไว้มากกว่าโดยว่า งานนี้มีโล่ชิงช้า” และกษัตริย์โปรดฯ ให้ออกญาพลเทพเสด็จต่างพระองค์¹²⁵ แต่ก็ไม่ได้บอกว่าพิธีนี้ทำเพื่ออะไร เป็นที่น่าสนใจว่า วัตถุประสงค์ของการประกอบพิธี

¹²³“นางนพมาศหรือตำรับท้าวศรีจุฬาลักษณ์,” ใน วรรณกรรมสมัยสุโขทัย, หน้า 297; ตำราพระราชพิธีเก่าและตำราทวาทศพิธี, หน้า 13-14.

“พระราชพิธีทวาทศมาสกรุงเก่าและกรุงกัมพูชา เขียนว่าเทพเจ้าที่เชิญมาคือ พระอิศวร พระนารายณ์ และมหาวิคินทร (พระพิฆเนศวร) ส่วนในประกาศพระราชพิธีจองเปรี๊ยะ (ครั้งรัชกาลที่ 5) ว่า คือพระนารายณ์ พระอิศวร และพระพรหม

“ประกาศพระราชพิธีจองเปรี๊ยะ สมัยรัชกาลที่ 5 ระบุวัตถุประสงค์ของพิธีไว้หลายประการ เช่น บูชาพระบรมสารีริกธาตุ ปุชนิยวัตถุ รวมทั้งขอให้เทวดุทธิ์คลบันดาลให้ “น้ำในกาลเกินกำหนดให้ถอยลด แต่ควรธัญญาหารอย่างม้านเคี้ย เพ็ลย้อย่าเบิ่นให้วิบัติ ...ตายฝอยอย่างมีทุกแห่ง...ภักษ์พิชพรณสรพสมบุรณ์...” จะเห็นได้ว่าวัตถุประสงค์ในการทำพิธีขยายออกไปอีกหลายประการ (ดูรายละเอียดเพิ่มเติมใน พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระสมมตอมรพันธุ์ฯ, ประกาศการพระราชพิธี เล่ม 1 (กรุงเทพมหานคร: องค์การคำคุณฐา, 2508), หน้า 119-124).

¹²⁴วินัย พงศ์ศรีเพียร, บรรณาธิการ, กฎมณเฑียรบาล ฉบับเฉลิมพระเกียรติ, หน้า 165.

“พงสาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับฟาน ฟลิต เล่าว่า การ โล่ชิงช้าครั้งแรกในสยามเกิดขึ้นในสมัยสมเด็จพระรามาธิบดีที่ 2 ดูรายละเอียดใน (ฟาน ฟลิต, “พงสาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับ ฟาน ฟลิต พ.ศ. 2182 ,” ใน รวมบันทึกประวัติศาสตร์อยุธยาของ ฟาน ฟลิต (วัน วลิต), หน้า 196-197).

¹²⁵คำให้การชาวกรุงเก่า คำให้การขุนหลวงหาวัด และพระราชพงสาวดารกรุงเก่าฉบับหลวงประเสริฐ, หน้า 268-269.

ตรีขัมปวายกลับปรากฏในพระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาโดยว่าเป็นพิธีส่งพระเจ้า ณ เทวสถาน (ความเรื่องนี้มีอยู่ว่าพระไตรภูวนาติคตวงษกติกบฏต่อสมเด็จพระนารายณ์ โดยจะอาศัยช่วงงานพระราชพิธีตรีขัมปวาย เมื่อสมเด็จพระนารายณ์ทรงทราบก็ดำริว่า “เมื่อวันการพิธีตรีขัมปวายนั้น เราจะไปส่งพระเจ้าถึงเทวสถาน ถ้าเลอังก์ไตรภูวนาติคตวงษจะทำร้ายแก่เราก็ให้ทำเถิดเราจะเอาบุญญาธิการแห่งเราเป็นที่พึ่ง)¹²⁶

พิธีตรีขัมปวายนี้ออกจะเป็นพิธีพราหมณ์ แต่จุดประสงค์หลักคงเพื่อส่งเสริมสถาบันกษัตริย์ พระราชพิธีตรีขัมปวายอาจเป็นพิธีเดียวในกฎมณเฑียรบาลที่สะท้อนให้เห็นหน้าที่ของกษัตริย์ตามแบบพราหมณ์ (ประกอบขัตติยพิธีบูชาพระเจ้า) ที่ไทยรับมาแล้วไม่ได้ปรุงแต่งให้เข้ากับ ความเชื่อเดิมในสังคม

พระราชพิธีอื่นๆ กฎมณเฑียรบาลกล่าวถึงพระราชพิธีอื่นๆ แต่ไม่ได้ให้รายละเอียดไว้อีกหลายพิธี จึงต้องศึกษาจากเอกสารอื่น เช่น พระราชพงศาวดาร พระราชพิธีดังกล่าวเช่น

พระราชพิธีปฐมกรรม มัชฌมกรรม และอุตมกรรม” ความเห็นเกี่ยวกับพระราชพิธีนี้มีแตกต่างกันไป สมเด็จพระนารายณ์ทรงเห็นว่า เป็นพิธีว่าด้วยการพิชัยสงคราม¹²⁷ อย่างไรก็ตามเมื่อพิจารณาความในพระราชพงศาวดารกรุงเก่าฉบับหลวงประเสริฐ เมื่อกล่าวถึงพระราชพิธีปฐมกรรม มัชฌมกรรมที่กระทำสมัยสมเด็จพระมหาจักรพรรดิ พบว่าล้วนเป็นพิธีที่ทำ ณ หัวเมือง และเป็นพิธีที่เกี่ยวข้องกับช้างเป็นสำคัญ ความดังกล่าวมีว่า

¹²⁶พระราชพิธีตรีขัมปวาย คือพิธีปีใหม่ของพราหมณ์จึงถือเป็นพิธีใหญ่ เป็นงานต้อนรับพระอิสริว และพระนารายณ์ ซึ่งเสด็จมาเยี่ยมโลกมนุษย์ปีละครั้ง ดูรายละเอียดเพิ่มเติมใน พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระราชพิธีสิบสองเดือน, หน้า 60-85.

¹²⁶“พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม),” ใน ประชุมพงศาวดารฉบับกาญจนานิกะ เล่ม 3, หน้า 394.

¹²⁷ดูการกล่าวถึงพระราชพิธีปฐมกรรม มัชฌมกรรมใน “พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม),” ใน ประชุมพงศาวดารฉบับกาญจนานิกะ เล่ม 3, หน้า 231, 232, 330.

¹²⁷พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา เล่ม 1, พิมพ์ครั้งที่ 7 (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์คลังวิทยา, 2516, หน้า 556.

“ศักราช ๕๑๒ จอศก (พ.ศ. ๒๐๕๓) เดือน ๘ ขึ้น ๒ ค่ำ ทำการพระราชพิธี
ปลงกรรม สมเด็จพระมหาจักรพรรดิเจ้าตำบตาแดง (ท่าแดง) พระกรรมวาจา
เป็นพฤติบาท (พฤติบาท คือ พรหมณ์ผู้ทำพิธีเกี่ยวกับช้าง) พระพิเชษฐเป็น
อัญญาจารย์ พระอินทร์เป็นกรรมการ...”

ศักราช ๕๑๕ ฉลุศก (พ.ศ. ๒๐๕๖) เดือน ๗ นั้น แรกทำการพระราชพิธี
มัธยมกรรม สมเด็จพระมหาจักรพรรดิตำบไชยนาทบุรี (เมืองชัยนาท)¹²⁸

คำฉันท์กล่อมช้างครั้งกรุงเก่า ก็มีข้อความกล่าวถึงพระราชพิธีอุดมกรรมว่า
“เมื่อเสร็จการอุดมกรรมได้ช้างเผือกอัน วิสุทธารบวรฯ”¹²⁹

ข้อมูลดังกล่าวข้างต้น น่าจะเป็นการแสดงให้เห็นว่าพระราชพิธีทั้ง 3 นี้ เป็นพิธี
เกี่ยวเนื่องกับการสมโภชช้างเผือก ซึ่งเป็นพระราชพาหนะสำคัญและเป็นหนึ่งในรัตนะ 7 ประการ
ของสมเด็จพระมหาจักรพรรดิ พระราชพิธีนี้มีทำทุกรัชกาลหรือไม่ไม่มีหลักฐานยืนยันแน่ชัด
เช่นเดียวกับคำถามที่ว่า ถ้ามีพระราชพิธีปฐมกรรมแล้วต้องมีพระราชพิธีมัธยมกรรมและอุดมกรรม
ตามมาหรือไม่ คำถามนี้ก็ยังไม่สามารถหาคำตอบได้เช่นกัน

ส่วนคำอธิบายของวินัย พงศ์ศรีเพียร ในหนังสือกณฺณเทียรบาล ฉบับเฉลิม
พระเกียรติ ที่ว่า พระราชพิธีทั้ง 3 คือ พระราชพิธีฉลองเนื่องในวัยต่าง ๆ เพื่อความเป็นสิริมงคล
เพราะในสมัยก่อนไม่มีพระราชพิธีเฉลิมพระชนมพรรษา¹³⁰ นั้น อาจารย์ได้ขอแก้ไขความคิดดังกล่าว
และปรับแก้เป็นว่าพระราชพิธีปฐมกรรม มัธยมกรรม อุดมกรรม เป็นพิธีกรรมที่เกี่ยวข้องกับช้าง/
สมโภชช้างสำคัญ

พระราชพิธีอุปราคา คือ การพระราชพิธีเมื่อเกิดสุริยุปราคาหรือจันทรุปราคา
พระมหากษัตริย์ทรงต้องโสจรสรงพระกระยาसन¹³¹

¹²⁸ “พระราชพงศาวดารกรุงเก่าฉบับหลวงประเสริฐ,” ใน ประชุมพงศาวดารฉบับกาญจนานิกเชก เล่ม 1,
หน้า 222, 223.

¹²⁹ คำฉันท์ดุขฎิสังเวย คำฉันท์กล่อมช้างครั้งกรุงเก่า และคำฉันท์คชกรรมประยูร (กรุงเทพมหานคร:
กองวรรณกรรมและประวัติศาสตร์ กรมศิลปากร, 2545), หน้า 11, 12.

¹³⁰ วินัย พงศ์ศรีเพียร, บรรณาธิการ, กณฺณเทียรบาล ฉบับเฉลิมพระเกียรติ, หน้า 152.

¹³¹ เรื่องเดียวกัน.

อนึ่ง มีข้อน่าสังเกตว่า แม้พระราชพิธีต่าง ๆ ในกฎมณเฑียรบาลจะค่อนไปทางพิธีพราหมณ์ (ในพิธีดังกล่าวคงมีพิธีพุทธด้วย แต่ในกฎมณเฑียรบาลไม่ได้กล่าวไว้) แต่ความเชื่อเรื่องไสยศาสตร์ อันเป็นความเชื่อดั้งเดิมก็มีให้เห็นด้วย เช่น ความเชื่อเรื่องห้ามโลหิตตกในพระราชวัง เพราะจะทำให้เป็นเสเนียดจัญไร ถ้าเกิดกรณีเช่นนี้ขึ้นต้องทำพิธีปลีวัง โดยให้นิมนต์พระสงฆ์มาสวดพระพุทธรมนต์ 3 วัน และให้หาซีพ้อพราหมณ์ซึ่งรู้พิธีกรรมมากระทำบวงสรวง¹³² หรือการมีกฎหมายห้ามขุดเรือนพระราชพิธีล้างทลายรุ่งเมืองชื่อเมืองเสาค่ายหอกลองกำแพงเมือง¹³³ เนื่องจากรุ่งเมืองชื่อเมืองคือสิ่งศักดิ์สิทธิ์ของบ้านเมืองเป็นสัญลักษณ์ถึงสิ่งที่เป็นเครื่องป้องกันบ้านเมือง¹³² ผู้ใดบังอาจทำลายสิ่งเหล่านี้จึงต้องถูกลงโทษตามโทษานุโทษ คือฆ่าเสียให้ตาย หรือตัดมือหรือทวนด้วยพลวหนั่ง 100 ที 50 ที

เท่าที่กล่าวมาข้างต้น จะเห็นว่าพิธีกรรมในกฎมณเฑียรบาลคือที่มาของสิทธิธรรม และเป็นส่วนส่งเสริมสิทธิธรรมของพระมหากษัตริย์ให้เห็นเด่นชัดขึ้น ในแง่ที่มาของสิทธิธรรมพิธีกรรมหรือพระราชพิธีบางอย่างเช่น บรมราชาภิเษก อินทราชาภิเษก งานพระเมรุมาศ เป็นการป่าวประกาศให้รู้ว่ากษัตริย์ไม่ใช่คนธรรมดาหากคือเทพมนุษย์คือผู้มีบุญบารมีสูงส่งประจวบเจ้า

คณะอนุกรรมการชำระกฎหมายตราสามดวงหลายท่านเห็นตรงกันว่า การที่พระราชพิธีในกฎมณเฑียรบาลเป็นพิธีพราหมณ์โดยแท้ไม่มีกล่าวถึงพิธีพุทธเลยนั้นเป็นเพราะว่า พิธีทางพุทธศาสนานั้นเป็นเรื่องที่รับรู้กันอยู่แล้ว แต่ศาสนาพราหมณ์เป็นของใหม่จึงต้องบันทึกไว้ (รายงานการประชุมคณะอนุกรรมการชำระกฎหมายตราสามดวง ครั้งที่ 18/2546 วันศุกร์ ที่ 12 ธันวาคม 2546 ณ ห้องประชุม 1 ราชบัณฑิตยสถาน, หน้า 4).

“ความกฎมณเฑียรบาลตอนนี้มีว่า “อนึ่ง วิวาทคดีพันแทงกัน ให้โลหิตตกในพระราชวังก็ดี แลหญิงสาวใช้ทาสไทผู้ใด ^{คลอด} ^{แท้ง} } ลูกในพระราชวังก็ดี ท่านให้มันปลีวังท่าน ให้ตั้งโรงพิธี ๔ ประตู ใบศรี ๔ สำรับ บัด ๕ ชั้น ๔ อัน ไก่ประตูละคู่ ให้วัง ^{คาย} ^{กา} } รอบพระราชวัง นิมนต์พระสงฆ์มาสวดพระพุทธรมนต์ ๓ วัน ให้หาซีพ้อพราหมณ์ซึ่งรู้พิธีกรรม มากระทำบวงสรวงตามทำเนียมให้มีระบำรำเต้นพินพาทษ์้องกลองดุริยดนตรีประโคมทั้ง ๔ ประตู ครั้นเสร็จการพิธีแล้ว จึงให้เอาไก่นั้นไปปล่อยเสียนอกเมือง ให้มันภาสะเดียดจัญไร ไทอุปัชฌาย์ไปให้พื้นพระนครท่าน” (วินัย พงศ์ศรีเพียร, บรรณาธิการ, กฎมณเฑียรบาล ฉบับเฉลิมพระเกียรติ, หน้า 138-139).

“ความกฎมณเฑียรบาลตอนนี้ว่า “อนึ่ง ผู้ใดบังอาจขุดเรือนพระราชพิธี ล้างทลายรุ่งเมืองชื่อเมืองเสาค่าย หอกลอง กำแพงเมืองด้วยใจสาหัสสากัน ท่านว่าให้ฆ่าผู้ร้ายนั้นเสีย สถานหนึ่งให้ตัดมือเสีย สถานหนึ่งให้ทวนด้วยพลวหนั่ง ๑๐๐ ที ๕๐ ที ตามโทษานุโทษ” (วินัย พงศ์ศรีเพียร, บรรณาธิการ, กฎมณเฑียรบาล ฉบับเฉลิมพระเกียรติ, หน้า 121-122).

¹³² พลตรี ม.ร.ว.ศุภวดี เกษมศรี, รายงานการประชุมคณะอนุกรรมการชำระกฎหมายตราสามดวง ครั้งที่ 8/2546 วันศุกร์ที่ 13 มิถุนายน 2546 ณ ห้องประชุม 1 ราชบัณฑิตยสถาน, หน้า 5; วินัย พงศ์ศรีเพียร, บรรณาธิการ, กฎมณเฑียรบาล ฉบับเฉลิมพระเกียรติ, หน้า 121.

ที่มาปกครองราษฎรซึ่งเป็นเพียงคนธรรมดาสามัญ ขณะเดียวกันหน้าที่ที่มาพร้อมกับสถานภาพการเป็นพระมหากษัตริย์ก็ทำให้พระองค์ต้องทำหน้าที่ยังความอุดมสมบูรณ์และความเป็นสวัสดิมงคลต่างๆให้เกิดขึ้นกับราษฎรของพระองค์และอาณาจักรโดยรวม อีกทั้งทำหน้าที่ค้ำจุนศาสนาให้ดำรงอยู่ต่อไป ส่วนพระราชพิธีบางอย่างเช่น การถือน้ำพระพิพัฒน์สัตยา และการออกสนามใหญ่ แม้จะมีความเกี่ยวข้องกับความมั่นคงทางการเมืองการปกครอง แต่พระราชพิธีนี้ก็มีส่วนส่งเสริมสิทธิธรรมในทางอ้อม เพราะเป็นพระราชพิธีที่แสดงให้เห็นถึงความพร้อมของกษัตริย์นักรบหรือกษัตริย์ซึ่งเป็นผู้ดำเนินการ

อย่างไรก็ตาม มีคำถามที่น่าสนใจว่า ราษฎรรับรู้ถึงความหมายของพระราชพิธีเหล่านี้มากน้อยเพียงใด บางพิธีที่ไม่ได้จัดข้างนอกแต่ทำอยู่ในวัง ราษฎรอาจไม่รู้เลยว่ามีประกอบพิธีเหล่านั้น เช่น เบาะพัก แต่บางพิธีที่มีการจัดเป็นงานใหญ่เช่น บรมราชาภิเษก งานพระเมรุมาศ ราษฎรอาจรับรู้ว่ามีงานอะไร แต่ความหมายที่แท้จริงจะเป็นที่รับทราบกันแค่ไหน เป็นสิ่งที่ตอบได้ยาก แต่องค์ประกอบในการจัดงานเช่น ขบวนแห่อันอลังการของเหล่าข้าทูลละออง ขบวนช้าง ขบวนม้า การโปรยเงิน โปรยทาน การจัดให้มีมหรสพเหล่านี้ก็เป็นสิ่งที่ทำให้ราษฎรตระหนักถึงความยิ่งใหญ่ของพระมหากษัตริย์ได้เป็นอย่างดี ส่วนพระราชพิธีที่เกี่ยวข้องกับความอุดมสมบูรณ์ (ยกเว้นเจริญพระโคกินเลี้ยง) พิธีเพื่อความเป็นสิริมงคลแก่พระนคร และพิธีเกี่ยวกับพุทธศาสนา ราษฎรคงรับรู้ถึงความหมายหรือจุดประสงค์ในการทำพิธี ขณะที่พิธีถือน้ำพระพิพัฒน์สัตยาซึ่งเป็นงานที่จัดให้เหล่าข้าทูลละออง เจ้าประเทศราช เข้ามาแสดงความจงรักภักดีนั้น ราษฎรทั่วไปอาจจะทราบหรือไม่ทราบความหมายล้วนเป็นไปไม่ได้ทั้งสิ้น เพราะพิธีนี้เป็นพิธีใหญ่ มีคนเข้าร่วมงานเป็นจำนวนมาก แต่ไม่ว่าพระราชพิธีเหล่านั้นจะเป็นพิธีอะไร ถ้างานนั้นพระมหากษัตริย์เสด็จออกความยิ่งใหญ่ ความเคร่งขรึมของงาน และความตระการตาของกระบวนแห่ทั้งทางสถลมารค ชลมารค ล้วนเป็นสิ่งที่ทำให้ราษฎรได้เห็นถึงสถานภาพอันสูงส่งของพระมหากษัตริย์ทั้งสิ้น

มีข้อสังเกตที่น่าสนใจประการหนึ่งว่า แต่ละเดือนที่ทางราชสำนักจัดให้มีพระราชพิธีต่าง ๆ นั้น ทางราษฎรก็จะมีการจัดงานประเพณีของตัวเองด้วย เช่น เดือนยี่ ราชสำนักเป็นงานพระราชพิธีบุษยาภิเษก และเจริญพระโคกินเลี้ยง ชาวบ้านทำพิธีทำขวัญลานนวดข้าว ข้างเก็บข้าว หรือบางพิธีทั้งราชสำนักและราษฎรก็ทำเหมือนกัน แต่แตกต่างกันในแง่ความอลังการของพิธีเช่น การทอดกฐิน ความผิดแผกเหล่านี้เป็นที่มาของวัฒนธรรมหลวงอันแตกต่างไปจากวัฒนธรรมราษฎรนั่นเอง

พิธีการ ในราชสำนัก

“ไม่เคยมีราชสำนักใดในโลกที่จะลี้ลับเท่าราชสำนักสยาม การจะเดินจะพูด จะดื่ม จะกิน แม้กระทั่งการจะทำครัวก็เป็นพิธีต้องไปเสียทั้งนั้น ถ้าจะเข้าไปในพระบรมมหาราชวัง จะต้องถอดรองเท้าแต่พระลานชั้นนอก จะต้องปลดอาวูชไว้ที่พระลานชั้นสอง และเมื่อไปถึงตำแหน่งแห่งที่อันมุ่งจะไปแล้ว จะต้องลงนั่งตามแบบชาวพื้นเมือง กล่าวคือ นั่งพับเพียบ แล้วกราบถวายบังคมสามรา โดยบ่าหน้าไปทางห้องที่ประทับขององค์พระเจ้าแผ่นดิน ถ้าพระเจ้าแผ่นดินประทับอยู่ใกล้ ๆ ณ ที่นั้น ก็จะต้องคลานเข้าไปโดยถ้ำดินเข้าไปตามธรรมดาแล้ว ก็จะถือกันว่าเป็นการขาดความเคารพอย่างยิ่ง ไม่มีที่แห่งใดในองค์มหาปราสาทที่เราจะหยุคยื่นอยู่ได้เลย”¹³³

คำกล่าวของเซอร์แวนส ช่างค้นนี้สะท้อนให้เห็นภาพการเป็นสังคมแห่งพิธีการและการให้ความสำคัญกับพิธีการต่างๆ ในราชสำนักได้เป็นอย่างดี¹³⁴ แม้กฎมณเฑียรบาลจะไม่ได้กล่าวถึงพิธีการต่างๆ ในราชสำนักไว้โดยตรง แต่สิ่งเหล่านี้ก็แฝงอยู่ในข้อประพฤติกฎปฏิบัติของเหล่าข้าทูลละอองอันเป็นเนื้อหาหลักของกฎมณเฑียรบาลนั่นเอง การที่ราชสำนักให้ความสำคัญกับพิธีการต่าง ๆ เป็นเพราะพิธีการคือสิ่งแสดงพระเกียรติยศและบุญบารมีของพระมหากษัตริย์

1. พิธีการในการเสด็จออก

จุดประสงค์ในการเสด็จออกของพระมหากษัตริย์มีหลายประการ เช่น เสด็จออกแขกเมือง เสด็จเพื่อประกอบพระราชพิธี เสด็จประพาส รวมทั้งเสด็จออกให้ข้าทูลละอองเฝ้า พิธีการในการเสด็จออกแต่ละอย่างนั้นไม่เหมือนกัน การทรงเครื่องต้น รื้อกระบวนตามเสด็จ แม้กระทั่งการแต่งตัวของผู้ตามเสด็จก็จะแตกต่างกันออกไป การกำหนดหลักเกณฑ์ปฏิบัติเช่นนี้ชี้ให้เห็นถึง

¹³³ พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. 2542 ให้ความหมายของคำว่า พิธีกรรม พิธีการ ไว้ดังนี้ พิธีกรรม การบูชา, แบบอย่างหรือแบบแผนต่าง ๆ ที่ปฏิบัติในทางศาสนา พิธีการ หมายถึง การที่เกี่ยวกับพิธีและแบบหนังสือทางทูต เช่น กรมพิธีการทูต (พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. 2542 (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์นานมีบุ๊คส์พับลิเคชันส์, 2546, หน้า 788).

¹³⁴ นิโกลาส์ เซอร์แวนส, ประวัติศาสตร์ธรรมชาติและการเมืองแห่งราชอาณาจักรสยาม, หน้า 283-284.

¹³⁵ ฟอร์บิง เขียนบันทึกฉบับไว้ตอนหนึ่งว่า “เมื่ออะไรไม่เมื่อเท่ากับไปในงานพระราชพิธีในประเทศนี้” คำบันทึกของฟอร์บิงถือเป็นภาพสะท้อนให้เห็นการเป็นสังคมแห่งพิธีการของราชสำนักอยุธยาได้เป็นอย่างดีประการหนึ่งเลยทีเดียว (ประชุมพงศาวดารภาคที่ 80 จดหมายเหตุฟอร์บิง, หน้า 75).

พัฒนาการอันยาวนานของวัฒนธรรมราชสำนักอันเป็นที่มาของวัฒนธรรมชนชั้นสูงในปัจจุบันได้เป็นอย่างดี

1.1 พิธีเสด็จออกแขกเมือง¹ หรือพิธีรับทูตจากต่างแดนเป็นพิธีใหญ่ เป็นพิธีที่เกี่ยวข้องกับพระเกียรติยศหน้าตาของพระมหากษัตริย์เป็นอย่างมาก และเป็นพิธีที่ทางราชสำนักมีโอกาสแสดงให้เห็นชาวต่างชาติเห็นถึงบุญบารมีอันยิ่งใหญ่ของพระมหากษัตริย์ ทำให้การชาวกรุงเก่าและคำให้การขุนหลวงหาวัดให้รายละเอียดของพิธีนี้ไว้พอสมควร โดยกล่าวถึงตั้งแต่การจัดเตรียมสถานที่ (ท้องพระโรง) ตั้งเสวตฉัตร เครื่องสูง การจัดสถานที่สำหรับเสนาอำมาตย์ใหญ่² น้อย³ ปลุกปะรำ ยืนพระยาข้างเผือก การทรงเครื่องของพระมหากษัตริย์⁴ อย่างไรก็ดี การเสด็จออกแขกเมืองนี้จะพิจารณาด้วยว่าเป็นราชทูตจากเมืองใด เพราะลักษณะการรับทูตนั้นจะต้องดูว่ามาจากเมืองใหญ่ หรือเมืองเล็ก¹³⁴

ลา ลูแบร์ ให้ข้อมูลเรื่องพระราชพิธีเสด็จออกแขกเมืองว่า พิธีนี้ทำในพระนครหลวงและเป็นพิธีใหญ่นอกจากนี้แล้ว การเสด็จออกแขกเมือง ณ ที่อื่น ถือว่าเป็นการให้เข้าเฝ้าส่วนพระองค์ไม่มีพิธีรีตองโดยแท้จริง คำกล่าวของลา ลูแบร์ นี้คงมาจากการสังเกตของเขาว่า ในวันพระราชพิธีรับแขกเมืองในอยุธยา ทหารรักษาพระองค์ข้าง ม้า ล้วนแต่งตัวถืออาวุธอย่างดี และมีเป็นจำนวนมาก แต่สิ่งเหล่านี้กลับไม่ปรากฏเมื่อเสด็จออกแขกเมืองที่ละโว้ (ถ้าเป็นดังคำกล่าวของลา ลูแบร์ แสดงว่า พระมหากษัตริย์ทรงเสด็จออกทำพิธีอย่างเป็นทางการที่พระนครส่วนการให้เฝ้าที่ละโว้นั้น ถือเป็นพระกรุณาพิเศษมากกว่า) (เดอ ลา ลูแบร์, จดหมายเหตุลา ลูแบร์ ฉบับสมบูรณ์, หน้า 486-489).

¹ คำให้การขุนหลวงหาวัด ซึ่งให้ข้อมูลการรับทูตจากลังกาสัมผัสเด็จพระบรมโกศได้ระบุลงไปเลยว่า ขุนนางตำแหน่งไหนนั่งตรงไหน (ดูรายละเอียดเพิ่มเติมใน คำให้การชาวกรุงเก่า คำให้การขุนหลวงหาวัด และพระราชพงสาวดารกรุงเก่าฉบับหลวงประเสริฐ, หน้า 375-383).

² การทรงเครื่องของกษัตริย์ในการเสด็จออกแขกเมืองมีกล่าวไว้ในเอกสารหลายฉบับโดยรายละเอียดอาจแตกต่างกันไปบ้าง เช่น คำให้การชาวกรุงเก่า กล่าวว่า พระมหากษัตริย์ทรงเครื่องราชาภรณ์ ทรงพระมหามงกุฏ และพระแสง พระตำราทรงเครื่องคันว่า ทรงฉลองพระองค์อย่างเทศแพร์อิศวรวิรุ้ ทรงฉลองพระองค์นอกอย่างเทศคาด สีนาถ สีทอง สีเขียว ทรงเครื่องคันพระขญา พระเกี้ยวเพชร ทับทิม มรกต มีสีตามฉลองพระองค์ ทรงพระสนับเพลาเชิงเลื้อย รัตพระองค์เจียรระบาศ เหน็บพระแสงกันหยัน ส่วนเดอ โชมองต์ ราชทูตฝรั่งเศสเล่าว่า เมื่อเขาเข้าเฝ้าถวายพระราชสาส์น สมเด็จพระนารายณ์ทรงมงกุฎประดับเพชรติดกับหมวก ทรงพระภูษาลายทองดอกไม้อย่างงาม ทรงพระเกยุรและทองพระกร ซึ่งประดับเพชร และทรงพระธำรงค์เพชรครบพระองค์

¹³⁴ คำให้การชาวกรุงเก่า คำให้การขุนหลวงหาวัด และพระราชพงสาวดารกรุงเก่าฉบับหลวงประเสริฐ, หน้า 270-271, 375-381.

ราชสำนักให้ความสำคัญกับแขกเมืองเป็นอย่างมาก กฎมณเฑียรบาลจึงได้มีการกำหนดว่า

“ถ้าแขกเมืองถวายบังคมแลมิได้เฝ้าให้ใหม่ตามบันดาศักดิ์”

“อนึ่ง ขุนมุนนาย อนาคตบาลแห่งอาตมา บอกกำหนดว่า จะเบิกแขกเมืองถวายบังคมพระเจ้าอยู่หัวก็ดี รู้เองก็ดีแลมิได้มาทัน ควรให้ลงโทษเอาออกจากราชการให้ใหม่ทวิคุณตามบันดาศักดิ์”¹³⁵

และในงานพิธีนั้นถ้ามีผู้ทำหน้าที่บกพร่อง เช่น ทำให้ธงหัวเรือและอกริมคันทัก ต้องโทษถึงตาย ทั้งนี้คงเป็นเพราะทำให้พระมหากษัตริย์ ต้องเสื่อมพระเกียรติ

“อนึ่ง หัวหมื่นเรือผู้ถือธงหัวเรือ แลทำให้คันทักขาดปลิวลงน้ำ แลเอาข้างบนลงเอาข้างล่างขึ้น โทษพันคอริบเรื่อนทั้งบ่อโตน ถ้าการพระราชพิธีแขกเมืองถวายบังคมฆ่าเสียทั้งโคศ”

“อนึ่ง หัวหมื่นสนมสมุหุประทานก็ดี นายเวงก็ดี ถืออกริมให้คันทักให้หลุด โทษพันคอริบเรื่อน ถ้างานพระราชพิธีแขกเมืองถวายบังคมฆ่าเสียทั้งโคศ”¹³⁶

และการเข้าเฝ้าของข้าราชการนั้นก็ต้องสวมเสื้อสนอบ ที่พระมหากษัตริย์พระราชทานให้ แต่ถ้าไม่สวม เสื้อผ้าอื่นที่นุ่มมานั้นก็ควรคูศิ สมฐานะ หรือถ้าจะสวมเสื้อสนอบเสื้อผ้านั้นก็ไม่ควรคูเก่าคร่ำคร่า

¹³⁵วินัย พงศ์ศรีเพียร, บรรณาธิการ, กฎมณเฑียรบาล ฉบับเฉลิมพระเกียรติ, หน้า 125, 126. อาตมาแปลว่าแห่งตน

¹³⁶เรื่องเดียวกัน, หน้า 125. บ่อโตน เป็นคำไทยโบราณเรียกคนรับใช้ทั่วไป หรือบริวาร, อกริมหรืออกริม หมายถึง เครื่องสูงหลายชนิดสำหรับแสดงพระราชอิสริยยศในการเสด็จพระราชดำเนินสถลมารคและชลมารค รวมเรียกว่า อกริม มีดังนี้ พระมหานพปฎลเศวตฉัตร พระสัปตปฎลเศวตฉัตร ฉัตร 7 ชั้น 5 ชั้น ปักใหม่ทองขวาง ฉัตร 7 ชั้น 5 ชั้น ทองแผ่ลวด ฉัตรชุมสาย พระกลด ยอดปลีก กรรชิง (กระชิง หรือกันชิง) กระแอบ บังพระสุรย์ (บังสุรย์ บังตะวัน) บังแทรก จามร (จ่ามร) พัดโบก พระกรรภิมย์ พระเสมาธิปัตย์ พระฉัตรไชย พระเกวฬ่าห์ ธงไชย ธงราชกระบี่ชูช ธงพระครุฑพ่าห์ พุ่มดอกไม้ทอง-เงิน

คำว่า เสื้อสนอบ หมายถึง เสื้อ กางเกง (วินัย พงศ์ศรีเพียร, บรรณาธิการ, กฎมณเฑียรบาล ฉบับเฉลิมพระเกียรติ, หน้า 125).

อันจะทำให้พระมหากษัตริย์เสด็จพระเกียรติยศ' ถ้ายังคงจะสวมเสื้อสนอบที่เก่ามาในงานรับแขกเมือง ผู้นั้นจะต้องถูกลงโทษตามที่กำหนดไว้ในกฎหมายเทียรบาล

“อนึ่ง พระเจ้าอยู่หัว ประสาทผ้าเสื้อสนอบ แก่ทหารพ่อเรือนทั้งหลาย เมื่อแขกเมืองมาแลเบิกเข้าไปถวายบังคม บมิได้นุ่งห่มเสื้อสนอบซึ่งพระราชทานนั้น แลนุ่งห่มเสื้อผ้าอื่นมิควรให้มาคู่ร้าย”

“อนึ่ง เสื้อสนอบพระราชทานนั้น แลเอาไปนุ่งห่มแห่งอื่นด้วยประการอันมิชอบ นุ่งห่มให้เสรำหมอง ครั้นแขกเมืองมาใช้นุ่งห่มเสื้อสนอบแก่นั้น ให้คู่ร้ายเมื่อเบิกแขกเมืองนั้นเข้าถวายบังคม ควรให้ผู้ร้ายออกจากพระโรงก่อนพิจารณาเปนสัจไซ้ ให้ลงโทษดังนี้ ถ้าทีหนึ่งควรภาคกรรม ถึงสองทีให้ลงโทษตีถึงสามทีให้ใส่ค่าแก่ผู้นั้นเสีย”¹³⁷

1.2 การเสด็จออกในงานพระราชพิธีต่าง ๆ งานพระราชพิธีที่กษัตริย์เสด็จออกมีอยู่หลายงาน แต่ที่เป็นที่รู้จักและกล่าวถึงกันมากในหมู่ชาวต่างชาติคือ งานเสด็จทอดผ้าพระกฐิน ทั้งทางชลมารคและสถลมารค (การเสด็จทางชลมารคจะได้รับการกล่าวถึงมากกว่า) ส่วนใหญ่กล่าวตรงกันว่า วิวาระบวนในขบวนพยุหยาตราที่งดงามตระการตาเป็นระเบียบโดยจัดขบวนตามฐานานุกรมของผู้ร่วมขบวน เช่น ชิวชัย กล่าวว่าการเสด็จทางชลมารคเจ้านายเชื้อพระวงศ์ดำเนินนำไปข้างหน้า ตามด้วยข้าทูลละอองตามชั้นยศ คือ ออกญา ออกพระ ออกหลวง ออกขุน ออกหมื่น ฯลฯ จากนั้นเป็นเรือพระที่นั่ง¹³⁸

การเสด็จออกงานพระราชพิธีของกษัตริย์นอกจากต้องเตรียมการต่างๆ ในการเสด็จและรับเสด็จแล้ว ในส่วนองค์พระมหากษัตริย์เองก็ต้องเตรียมพระองค์ในการเสด็จออกด้วยการเตรียมพระองค์นี้เห็นได้จากเครื่องทรงหรือเครื่องต้นของพระมหากษัตริย์ที่มีการกำหนดว่า

กฎหมายเทียรบาล กำหนดว่า เสื้อสนอบที่พระมหากษัตริย์พระราชทานให้ นั้น ต้องนำไปนุ่งห่มในการอันชอบ ถ้าเสื้อนั้นเก่าให้ส่งคืนแก่มุลนายเพื่อจะได้ขอพระราชทานใหม่ “อนึ่ง เสื้อสนอบพระเจ้าอยู่หัว ประสาท ควรเอาไปนุ่งห่มด้วยประการอันชอบ คือว่า การพระราชพิธีตรุดสาทก็ดี คือว่ากรมโหรศพ แลโดยเสด็จพระเจ้าอยู่หัวก็ดี ถ้าแลผ้านั้นเก่าไซ้ให้เอาส่งแก่ขุนมนุนาขอนาพยาบาลให้เอาถวายในที่ราชโอรธานแลบังคมทูลพระกรุณา ขอพระราชทานเสื้อสนอบอื่นให้ อนึ่งถ้าจวนแลมีทันถวายก็ดี ควรหาเสื้อสนอบอันควรนุ่งห่มอย่าให้คู่ร้าย” (เรื่องเดียวกัน, หน้า 125-126).

¹³⁷ เรื่องเดียวกัน, หน้า 125.

¹³⁸ เดอ ชิวชัย, จดหมายเหตุรายวันการเดินทางไปสู่อุทยานสยามในปี ค.ศ. 1685 และ 1686 ฉบับสมบูรณ์, หน้า 419-420. และดูรายละเอียดเพิ่มเติมเกี่ยวกับขบวนเสด็จทางสถลมารคและชลมารค ใน ฟาน ฟลิต, “พรรณนาเรื่องอาณาจักรสยาม,” ใน รวมบันทึกประวัติศาสตร์อยุธยาของฟาน ฟลิต (วัน วลิขิต), หน้า 33-38.

งานใดต้องแต่งพระองค์อย่างใด* เช่น งานอาสายุช กุณมณเฑียรระบูนว่าพระมหากษัตริย์ พระอัครมเหสี พระอัครชายา ลูกเธอ หลานเธอ แต่งพระองค์ดังนี้

“...เข้าทรงพระมหามงกุฎราชาประโภก กลางวันทรงพระสุพรรณมาลา เอี่ยม ทรงพระมาลาสุกหรีาสักกชมภู สมเด็จพระอรรคมเหสี พระภรรยาทรง พระสุวรรณมาลา นุ่งแพรลายทองตรงเสื้อ พระอรรคชายาทรงพระมาลาราบนุ่งแพร คารากตรงเสื้อ ลูกเธอหลานเธอทรงสิริเพศมวยตรงเสื้อ พระสนมใส่สนองเกล้า สักกสองบ่า...”¹³⁹

พระราชพิธีไถ่เรือ แต่งพระองค์ดังนี้

“ทรงพระมาลาสุกหรีาสักกชมภู สมเด็จพระอรรคมเหสีทรงสุกหรีาบนธินั่ง ลูกเธอ หลานเธอ ใส่เศียรเพศมวย พระสนมใส่สนองเกล้า นุ่งหน้าสองหลังสอง ม่านพันเสา พนัก เพียงอก สักกสไบสองบ่าเชิงทอง...”¹⁴⁰

ข้อกำหนดเรื่องเครื่องทรงนอกจากกล่าวถึงในกุณมณเฑียรบาลแล้ว ยังมีพระตำราทรงเครื่องดินแยก ออกมาต่างหากด้วย” การกำหนดเรื่องเครื่องทรงเหล่านี้ คงมีความหมายหรือมีนัยสำคัญเกี่ยวกับ พระราชพิธีต่างๆที่เสด็จออก แต่เป็นที่น่าเสียดายว่าความรู้หรือความเข้าใจเกี่ยวกับสิ่งเหล่านี้ สูญไปมากในปัจจุบัน อย่างไรก็ตาม ผู้ศึกษาเห็นว่าข้อกำหนดเรื่องเครื่องทรงคงมีเพื่อเป็นแนวทาง ให้พระมหากษัตริย์ทรงปฏิบัติได้อย่างถูกต้องตามจารีตประเพณี แต่พระองค์จะปฏิบัติตามหรือไม่เป็น อีกเรื่องหนึ่ง

*ความแตกต่างของเครื่องทรงที่ทรงในวาระต่าง ๆ เป็นที่สังเกตแม้ในหมู่ชาวต่างชาติ เช่น แชรแวงส เล่าว่า ถ้าเสด็จทางชลมารค ทรงเครื่องดินแบบสยามเสมอ คือ ทรงพระมาลายอดแหลมประดับมงกุฎเพชรสองวง พระภูษาประดับทับทิมและอัญมณีนานาชนิด ถ้าเสด็จไปล่าสัตว์ ทรงเครื่องแบบฝรั่งเศส (ไม่มีรายละเอียดชัดเจน ว่าเป็นแบบใด) ทรงใช้พระมาลาสีดำหรือสีแดงและประดับขนนกอันงดงาม (นิโกลาส์ แชรแวงส, ประวัติศาสตร์ ธรรมชาติและการเมืองแห่งราชอาณาจักรสยาม, หน้า 276).

¹³⁹วินัย พงศ์ศรีเพียร, บรรณาธิการ, กุณมณเฑียรบาล ฉบับเฉลิมพระเกียรติ, หน้า 159-160, เอี่ยม หมายถึง เย็น, เศียรเพศ คือเครื่องประดับผม, สักกหรือสะพัก คือผ้าห่มเฉียงบ่า

¹⁴⁰เรื่องเดียวกัน, หน้า 162.

“ตำราทรงเครื่องดินนี้ สมเด็จพระมหาจักรพรรดิทรงพระราชทานภาพ ว่าเป็นตำราครั้งกรุงศรีอยุธยา ได้ค้นฉบับมา ในสมัยรัชกาลที่ 7 (ตำราแบบธรรมเนียมในราชสำนักครั้งกรุงศรีอยุธยากับพระวิจารณ์ของสมเด็จพระมหา จักรพรรดิ, คำนำ).

นอกจากข้อกำหนดเรื่องเครื่องทรงของพระมหากษัตริย์แล้ว ความในกฎมณเฑียรบาล บางตอนก็ได้กล่าวถึงการแต่งกายของข้าราชการสำนักและภรรยาด้วย เช่น งานอินทราภิเษก ขุนนาง ข้าราชการแต่งกายดังนี้ “...นา ๑๐๐๐๐ ใส่ศิรเพศห่มเสื่อนุ่งแพรเคราพ นา ๕๐๐๐ ใส่หมวกทอง ห่มเสื่อนุ่งแพรจำรวจ นา ๑๐๐๐ หมวกแพรเทศห่มเสื่อนุ่งแพร...”¹⁴¹ ภรรยาขุนนางข้าราชการ แต่งกายดังนี้ “เมียนา ๑๐๐๐๐ หัวเมืองทั้ง ๔ เมืองงานใส่เสียรเพศมวญุ่งแพรเคราพ เมียจัตุศคม เก้าหนูนิกเกี้ยวแซมเสื่อนุ่งแพรจรมวจ เมียนา ๕๐๐๐ นา ๑๐๐๐ หนูนิกเกี้ยวแซมห่มดินทอง สองบ่า”¹⁴² ส่วนข้าราชการฝ่ายในแต่งกายดังนี้ “แม่เจ้าสนองพระโอรชู่ใส่สนองเกล้าเสื่อ แพรพรรณ ชแม่หนูนิกใส่เกี้ยว ดอกไม้ไหวแซม นางกำนัล นางระบำ นายเรือน หนุกนิกเกี้ยวแซม โขลนเกล้ารักแคลง”¹⁴³

กฎมณเฑียรบาลนอกจากให้ข้อมูลการแต่งตัวในงานพิธีต่างๆแล้ว ยังระบุสถานที่ ที่ข้าราชการใช้ร่วมการถวายบังคมในพระราชพิธีด้วย ซึ่งในสถานที่นั้นจะแตกต่างกันไปตามฐานะ ทางสังคม

“การอัยคในพระราชวังในท้องพระโรงคื่องานสมพรยณิน ทอดเชือก ดานเชือก ถวายบังคมเลี้ยงลูกขุน ถวายบังคมถือน้ำพระพิท สมเด็จพระอรรคมเหษี พระอรรคชายา พระแม่หัวเมือง สมเด็จพระพุทเจ้า พระราชกุมาร พระราช นัดดา ถวายบังคมในหอพระ พระราชกุมาร พระราชนัดดานั่งศาลา ราชบัณฑิตย พราหมณาจารย์ทั้งปวงนั่งศาลาด้วยตามทำเนียม”¹⁴⁴

1.3 การเสด็จประพาส พิธีการในการเสด็จประพาสแทบจะไม่ได้กล่าวถึงใน กฎมณเฑียรบาล ข้อมูลที่มีเป็นเรื่องว่าถ้ากษัตริย์ทรงช้าง ทรงม้า เหล่าข้าทูลละอองต้องทำหน้าที่ อะไรบ้าง และมาตรการรักษาความปลอดภัยเวลากษัตริย์เสด็จขึ้นเขาเข้าถ้ำเข้าปราสาทเข้าพระวิหาร

งานที่เมียบข้าราชการได้ออกร่วมพิธีตามที่ปรากฏในกฎมณเฑียรบาล คือ พระราชพิธีตุลาการ เฉวียนพระ โคกินเลี้ยง และเบาะพก

¹⁴¹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 170,

¹⁴² เรื่องเดียวกัน, หน้า 150.

¹⁴³ เรื่องเดียวกัน, หน้า 150. แพรเคราพน่าจะ หมายถึง แพรของผู้ตีแขก อาจนำมาจากอินเดียฝ่ายตะวันตก, แพรจรมวจ เป็นชื่อแพรชนิดหนึ่ง

¹⁴⁴ เรื่องเดียวกัน, หน้า 176. การอัยคในที่นี้ เป็นเรื่องการให้อำนาจในการดูแลรักษาความปลอดภัย แก่พระมหากษัตริย์

รวมถึงการจัดระเบียบเมื่อพระมหากษัตริย์เสด็จประพาสและโปรดฯ ให้แจกสิ่งของว่าผู้รับแจกควรทำอย่างไร และผู้แจกควรปฏิบัติอย่างไร

“อนึ่ง สมเด็จพระพุทธเจ้าอยู่หัวเสด็จประพาสให้แจกทรัพย์แลเครื่องประสาธสิ่งใดก็ดี ถ้าผู้ใดชิงช่วงหยิบเอาเองของนั้น อย่าให้มัน ให้ลากข้อมือมันออกไปเสีย ถ้าดอกไม้ดอกหนึ่งก็ดีของสิ่งหนึ่งก็ดี ให้ไหมทวิคูณ ถ้าดอกไม้สองดอกของสองสิ่งขึ้นไป ไหมจตุรคูณ”

“อนึ่ง ผู้จะแจกเครื่องสรรพประสาธนั้น ให้แจก โดยลำดับไป ถ้ามิแจกโดยลำดับให้ลงโทษโดยโทษาณโทษ”¹⁴⁵

กฎมณเฑียรบาลข้อนี้ คงออกมาเพื่อให้เกิดความเป็นระเบียบเรียบร้อย (ต่อหน้าพระพักตร์พระเจ้าแผ่นดิน) ขณะเดียวกัน ก็มีนัยบอกให้รู้ว่าราษฎรก็ต้องรู้ถึงเหตุหรือข้ออันควรประพฤติต่อองค์พระมหากษัตริย์ ผู้เป็นสมมติเทพด้วย (อาจไม่รู้ตัวบทกฎหมายโดยตรง แต่รู้ว่าควรทำตัวอย่างไร)

สำหรับกระบวนแห่เสด็จประพาสของพระมหากษัตริย์มีรายละเอียดในคำให้การชาวกรุงเก่า โดยระบุว่ากระบวนแห่นั้นมี 3 อย่างคือ เสด็จโดยปกติ กระบวนแห่เสด็จอย่างกลาง และกระบวนพยุหยาตราอย่างใหญ่ ในกระบวนแห่แต่ละอย่างนั้น ได้ให้ข้อมูลไว้คร่าว ๆ ว่ากระบวนทหารที่แห่นั้นแบ่งเป็นกิ่งสายกิ่งกอง พระมหากษัตริย์ทรงเครื่องแบบใด ผู้เข้ากระบวนแต่งตัวอย่างไร เช่น กระบวนแห่เสด็จอย่างกลาง กระบวนทหารที่แห่เสด็จเดินเป็น 4 สาย จำนวน 5 กอง องค์พระมหากษัตริย์ทรงพระมหามงกุฎและเครื่องราชาภรณ์ ผู้เข้ากระบวนเสด็จแต่งตัวเต็มยศตามบรรดาศักดิ์¹⁴⁶ พระตำราทรงเครื่องต้นให้ข้อมูลการแต่งองค์ของพระมหากษัตริย์ไว้ละเอียดกว่าคำให้การชาวกรุงเก่า เช่น ถ้าเสด็จพระพุทธบาท ตั้งแต่กรุงถึงท่าเจ้าสนุก ทรงเครื่อง 7 อย่างคือ ทรงสนับเพลาเชิงงอนสองชั้น ทรงพระภูษาจีบโยง ทรงฉลองพระองค์สังเวียนยก ทรงรัดพระองค์เจียรระบาด ทรงพระมาลาพระกลีบ 5 ยอดสะคู่้ง เหน็บพระแสงกันหย่น พระฉาย ตั้งแต่ท่าเจ้าสนุกขึ้นไปพระพุทธบาท ถ้าตั้งพยุหยาตรา ทรงเครื่อง 4 อย่าง คือ ทรงประพาส ทรงพระสนับเพลาเชิงงอน ทรงรัดพระองค์เจียรระบาด ทรงพระมาลาฝรั่งพระเจ้าเสเทินชนนคอน¹⁴⁷ เครื่องทรงต่าง ๆ เหล่านี้ ถ้าจะกล่าวไปแล้วคือ ปัจจัยเสริมภาพลักษณ์องค์พระมหากษัตริย์ผู้เป็นประหนึ่งสมมติเทพได้เป็นอย่างดี

¹⁴⁵ เรื่องเดียวกัน, หน้า 119. เครื่องประสาธ หมายถึง สิ่งของที่ทรงยินดีพระราชทาน

¹⁴⁶ คำให้การชาวกรุงเก่า คำให้การขุนหลวงหาวัด และพระราชพงศาวดารกรุงเก่าฉบับหลวงประเสริฐ, หน้า 272-273.

¹⁴⁷ ตำราแบบธรรมเนียมในราชสำนักครั้งกรุงศรีอยุธยา กับพระวิจารณ์ของสมเด็จพระยา ตำรงราชานุภาพ, หน้า 54, 55. และดูเครื่องทรงในโอกาสอื่น ๆ เพิ่มเติมในเรื่องเดียวกัน.

ส่วนข้าทูลละอองที่ต้องตามเสด็จก็มีข้อกำหนดเรื่องการแต่งกายไว้เช่นกัน เหมือนดังการตามเสด็จในกรณีอื่นๆ รายละเอียดเกี่ยวกับการแต่งกายเหล่านี้มีแทรกอยู่ในตำราหน้าทีต่าง ๆ เช่น ตำราหน้าที่ตำรวจระบุว่า “ถ้าเสด็จไปทอดพระเนตรข้างฝัดพานสนานการแห่สิ่งใด ๆ เจ้ากรมปลัดกรมมุ่งสมปักกลาย ใสเสื้อครุย คาคดาบ ถ้าเสด็จไปทอดพระเนตรเสื่อตระวางท้ายสระนั้น เจ้ากรมปลัดกรมมุ่งผ้าไหมเขียวผ้าเขียวถือนอก”¹⁴⁸

2. พิธีการในการเข้าเฝ้า

กฎเกณฑ์ทั่วไปเกี่ยวกับการเข้าเฝ้าของเหล่าข้าราชการสำนักเท่าที่ประมวลจากกฎมณเฑียรบาลมีอยู่ 5 ประการคือ

ประการแรก การเข้าเฝ้าให้นั่งตามลำดับศักดิ์ กฎข้อนี้ประเมินจากลำดับการนั่งเฝ้าพระเจ้าแผ่นดินตามบานแผนกกฎมณเฑียรบาลและลำดับการนั่งบนราชยานของบรรดาพระราชกุมารของพระเจ้าแผ่นดิน (“ถ้าเสด็จด้วยพระราชทายาน ลูกอัครมหี ลูกพระอัครชายา ลูกแม่หิ้วเมือง ลูกหลวงนั่งบนราชทายานด้วย ลูกหลานหลวง ลูกพระสนมนั่งหลังหน้าหลัง”)¹⁴⁹ ข้อกำหนดนี้คงมีผลต่อการนั่งเฝ้าของเหล่าข้าทูลละอองต่างๆด้วย การนั่งเฝ้าตามลำดับศักดิ์นี้มีหลักฐานของชาวต่างชาติกล่าวไว้เช่นกัน ชัวซิชี้ว่า เมื่อคณะทูตเข้าไปถวายบังคมสมเด็จพระนารายณ์ “ลานพระราชวังเต็มไปด้วยขุนนางนั่งหมอบลดหลั่นกันตามลำดับยศ” เช่นเดียวกับคณะทูตของกษัตริย์สุลัยมานที่ได้บันทึกว่า เมื่อเข้าไปถวายพระราชสาส์นภายในห้องพระโรงก็มีบรรดาข้าทูลละอองต่างๆเข้าเฝ้าอยู่ “หน้าหลังลดหลั่นกันตามยศดาบรรดาศักดิ์”¹⁵⁰ ธรรมเนียมการนั่งเฝ้าตามลำดับศักดิ์หรือการตามเสด็จที่ต้องเป็นไปตามฐานานุกรม แสดงให้เห็นเป็นอย่างดีว่า สังคมอยุธยารัตนโกสินทร์เป็นสังคมที่มีลำดับชั้นอย่างชัดเจนและเคร่งครัด

¹⁴⁸ ลา ลูแบร์ ให้ข้อมูลเรื่องผ้าสมปักว่า เป็นผ้า (นุ่ง) เนื้อดีที่พระมหากษัตริย์พระราชทานให้และผู้ใดจะใช้ผ้าเนื้อดีอย่างนี้ได้ ถ้ามิใช่ของพระราชทาน (เดอ ลา ลูแบร์, จดหมายเหตุลา ลูแบร์ ฉบับสมบูรณ์ เล่ม 2, แปลโดย สันต์ ท. โกมลบุตร (พระนคร: สำนักพิมพ์ก้าวหน้า 2510), หน้า 74).

¹⁴⁹ ตำราแบบธรรมเนียมในราชสำนักครั้งกรุงศรีอยุธยาที่พระวิจารณ์ของสมเด็จพระนารายณ์ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, หน้า 42.

¹⁴⁹ วินัย พงศ์ศรีเพียร, บรรณาธิการ, กฎมณเฑียรบาล ฉบับเฉลิมพระเกียรติ, หน้า 63, 65, 76.

¹⁵⁰ เดอ ชัวซิชี้, จดหมายเหตุรายวันการเดินทางไปสู่ประเทศสยามในปี ค.ศ. 1685 และ 1686 ฉบับสมบูรณ์, หน้า 517, ดิเรก กุลศิริสวัสดิ์, ฉบับย่อสำเนาเอกสารสุลัยมาน, หน้า 15.

ประการที่สอง ถ้ากษัตริย์ยังไม่เสด็จเข้าห้ามมิให้ผู้ใดลูกก่อน เมื่อเสด็จเข้าแล้ว จึงให้ลูกตามได้¹⁵¹ กำหนดกฎเกณฑ์ข้อนี้คงมีขึ้นเพื่อถวายพระเกียรติยศพระมหากษัตริย์ในฐานะผู้ปกครองและผู้มีอำนาจสูงสุด และเป็นการบ่งบอกถึงสถานภาพอันสูงส่งของพระมหากษัตริย์ที่ทุกคนต้องถวายพระเกียรติและยกย่อง

ประการที่สาม เมื่อเข้ามาในพระราชฐานไม่ว่ากษัตริย์จะเสด็จออกหรือไม่ห้ามเจรจาพูดคุยกันด้วยเสียงอันดัง ถ้ามีฟังจะต้องถูกลงโทษ กำหนดกฎเกณฑ์เรื่องนี้กฎมณเฑียรบาลเขียนไว้ก่อนข้างยาวและละเอียด โดยแจ้งว่าข้าทูลละอองตั้งแต่ศักดิ์นา 10000 ลงไปถึงไพร่ ถ้าละเมิดข้อกำหนดนี้ครั้งหนึ่ง สองครั้ง สามครั้ง จะต้องได้รับโทษอย่างใดบ้าง เช่น

“ถ้าผู้ใดเจรจาให้เปนนี้นั้นในพระราชฐานไซ้ แต่บันคาศักคินา

๑๐๐๐๐ } ถ้าเจรจาครั้งหนึ่งไซ้ ให้ว่าให้ผู้นั้นรู้โทษแห่งอาตมา ถ้าเจรจาถึงสอง
๕๐๐๐ }
๓๐๐๐ }

ครั้งให้ภาคกรรม ถ้าเจรจาถึงสามครั้งให้ห้ามผู้นั้นอย่าให้เฝ้าพระบาทพระเจ้าอยู่หัว”¹⁵²

ไม่เพียงไม่ให้เจรจาเสียงดังเท่านั้น การกระซิบกันขณะเข้าเฝ้าก็มีโทษถึงตาย¹⁵³ ข้อห้ามเหล่านี้ นอกจากเป็นไปเพื่อให้เกิดบรรยากาศเคร่งขรึมในขณะเฝ้ากษัตริย์ผู้เป็นประหนึ่งองค์สมมติเทพแล้วยังสะท้อนให้เห็นความหวาดระแวงของพระมหากษัตริย์ที่มีต่อข้าทูลละอองของพระองค์ด้วย บรรยากาศเคร่งขรึมเงียบสงบยามเข้าเฝ้าพระมหากษัตริย์นี่เป็นที่สังเกตในบรรดาชาวต่างชาติที่มีโอกาสเข้าเฝ้าพระมหากษัตริย์ด้วย เช่น ชิวซีซี ว่า เมื่อเขาเข้าไปในวัง ขณะที่สมเด็จพระนารายณ์เสด็จทอดพระเนตรข้างบารุงา ลานพระราชวังที่เต็มไปด้วยทหารรักษาพระองค์ ถืออาวุธหมอบอยู่กับพื้นอย่างเงียบกริบ ทำให้พวกเรา (ชิวซีซี และคณะ) ชาวฝรั่งเศส ซึ่งอยู่ที่นั่นพลอยสำรวมไปด้วย ดาซาร์ดเองก็กล่าวว่า “ความเคารพที่พวกเขาเฝ้าอยู่ต่อองค์พระมหากษัตริย์ กำหนดให้พวกเขารักษาความเงียบอย่างลึกซึ้งไว้ในสถานที่ประทับทุกแห่ง” (ดาซาร์ดเล่าเรื่องนี้เมื่อเขาและคณะตั้งถ้อยให้สมเด็จพระนารายณ์ทอดพระเนตรจันทรูปราคา ณ พระราชวังเมืองละโว้) ส่วนลา ลูแบร์ว่า ถ้าเป็นในพระราชมณเฑียรสถานแล้ว เขา(ชาวสยาม)ไม่กล้าไอ ขากหรือสั่งน้ำมูกแต่ประการใด (คงเป็นเพราะ

¹⁵¹ดูรายละเอียดใน วินัย พงศ์ศรีเพียร, บรรณาธิการ, กฎมณเฑียรบาล ฉบับเฉลิมพระเกียรติ, หน้า 117.

¹⁵²เรื่องเดียวกัน, หน้า 117-118. นี้นั้น หมายถึง อังมี อิกทีก, อาตมา หมายถึง ตัวเอง, ภาคกรรมคือภาคทัณฑ์

¹⁵³เรื่องเดียวกัน, หน้า 118.

ถือว่าวังคือสถานที่ศักดิ์สิทธิ์) และเมื่ออยู่ต่อหน้าพระที่นั่งพวกชาวสยามไม่หิบบนหมากคำใหม่ขึ้นมาเที่ยว ชั่วแต่เที่ยวคำที่ยังค้างอยู่ในปากต่อไปเท่านั้น¹⁵⁴

ประการที่สี่ การเบียดตัวลูกขุน ข้ำทูลละอองเข้าเฝ้า ต้องมีการขานขันหมากหรือขานชื่อ ยศ ตำแหน่งของผู้มาเฝ้าก่อน การขานขันหมาก คงเป็นการประกาศให้ทราบว่าผู้เข้าเฝ้าคือใคร ยศตำแหน่งใด (จะเข้าเฝ้าโดยไม่มีมีการขานชื่อยศ ตำแหน่ง ไม่ได้) การขานขันหมากนี้ถือเป็นข้อปฏิบัติที่สะท้อนให้เห็นถึงความเป็นพิธีรีตองของราชสำนักได้เป็นอย่างดีประการหนึ่งเลยทีเดียว

ประการที่ห้า เมื่อเข้าเฝ้าลูกขุน ข้ำทูลละอองต่าง ๆ ต้องนำของที่พระมหากษัตริย์พระราชทานให้ไปเข้าเฝ้าด้วย สิ่งของเหล่านี้ถือเป็นเครื่องยศพระราชทาน ตัวอย่างเช่น เสื้อสนอบที่กล่าวไว้แล้วข้างต้น นอกจากนี้ก็ยังมีของอื่น ๆ เช่น เจียด หีบหมาก กฎมณเฑียรบาลตอนหนึ่งกล่าวถึงเรื่องนี้ไว้ว่า

“อนึ่ง ขุนดาบขุนเรือ หัวหมื่นองครักษ์นาราย หัวหมื่นหัวพันนายแวง บันดา ได้ถือดาบหลวง แลเข้ามาในราชทวารก็ดี นั่งในศาลาลูกขุนก็ดี แลมิได้รับเอาดาบเอาเจียดไซ้ให้นายประคูนายศาลาเอาเจียดดีเสียด แลดาบนั้นให้เอาถวายให้ทำดาบอื่นไซ้ เครื่องเจียดไซ้ให้ไถ่แก่นายประคูน แลฝ่ายผู้เลมิดนั้น ให้ถอดลงเปนไพร่ เพราะมิควรถือดาบหลวง”¹⁵⁵

ความข้อนี้เมื่ออ่านแล้ว ออกจะคลุมเครืออยู่บ้าง ในส่วนของคณะอนุกรรมการชำระกฎหมายตราสามดวงก็มีความเห็นเป็น 2 แนวทางคือ แนวทางที่หนึ่งผู้มีหน้าที่ถือดาบหลวงเมื่อเข้าเขตพระราชฐาน ศาลาลูกขุนควรฝากดาบและเจียดไว้ เวลากลับต้องไปรับดาบและเจียดคืน ถ้าไม่รับดาบและเจียดคืนให้นายทวารดีเจียดให้เสียหายเป็นการประจาน และต้องไปไถ่คืน แนวทางที่สอง ผู้ถือดาบหลวง

¹⁵⁴เคอ ชัวซีย์, จดหมายเหตุรายวันการเดินทางไปสู่ประเทศสยามในปี ค.ศ. 1685 และ 1686 ฉบับสมบูรณ์, หน้า 407; คาซาร์ดี, จดหมายเหตุการเดินทางสู่ประเทศสยามของบาทหลวงคาซาร์ดี, หน้า 85; เคอ ลา กูแบร์, จดหมายเหตุลา กูแบร์ ฉบับสมบูรณ์, หน้า 255. และดูเพิ่มเติมใน ฟาน ฟลิต, “พรรณนาเรื่องอาณาจักรสยาม,” ใน รวมบันทึกประวัติศาสตร์อยุธยาของฟาน ฟลิต (วัน วลิต), หน้า 97-98.

¹⁵⁵วินัย พงศ์ศรีเพียร, บรรณาธิการ, กฎมณเฑียรบาล ฉบับเฉลิมพระเกียรติ, หน้า 122. องค์กรกษัตริย์หมายถึง กองรักษาพระองค์พระเจ้าอยู่หัว, เจียดคือ ภาชนะชนิดหนึ่งเป็นเครื่องยศขุนนาง โบราณ สำหรับใส่ของเช่น ผ้า มักทำด้วยเงิน

ลิมฝักคาบและเจียดเมื่อเข้าพระราชฐาน และนายประคูนไม่เดือนถือว่ามีคามผิด¹⁵⁶ ความในกฎมณเฑียรบาลที่กล่าวถึงการนำเจียดเข้าไปในเขตพระราชฐานหรือศาลาลูกขุนนี้ชี้ให้เห็นว่าของพระราชทานเป็นสิ่งที่ต้องติดตามเจ้าของไปทุกที่ เพราะถือเป็นเครื่องหมายเกียรติยศที่พระมหากษัตริย์ทรงมีพระเมตตากรุณาพระราชทานให้ การถือสิ่งของพระราชทานเช่น หีบหมาก และใส่สิ่งของที่พระราชทานเข้าใฝ่นี้ แม้แต่ชาวต่างชาติอย่างฟาน ฟลิต และแซรวาส ก็กล่าวไว้โดย ฟาน ฟลิตว่าของพระราชทานเช่นหีบหมากทองคำ (ของพระราชทานให้ออกญา) หีบหมากเงิน (ออกพระบางคนเท่านั้นที่ได้ นอกนั้นเป็นหีบไม้) หรือคาบทองคำ (ออกหลวง ออกขุนบางคนเท่านั้นที่มี) ซึ่งเป็นเครื่องหมายเกียรติยศนี้มักติดตัวไปกับผู้เป็นเจ้าของเสมอในทุกๆที่ที่เขาไป เครื่องหมายเกียรติยศนี้ทำให้เขาเป็นที่รู้จักและได้รับเกียรติ ส่วนแซรวาสว่าผู้ใดก็ตามที่เข้าใฝ่ ถ้าเคยได้รับพระราชทานของขวัญเป็นเสื้อหรือสิ่งของมีค่า ก่อนเข้าใฝ่ก็ต้องสวมหรือแต่งมาในการเข้าใฝ่ด้วย เพราะการทำเช่นนี้เท่ากับเป็นการแสดงความสำนึกในพระมหากรุณาธิคุณ และกระทำตนให้สมควรแก่การที่พระองค์ได้ทรงพระมหากรุณาเช่นนั้น¹⁵⁷ ธรรมเนียมดังกล่าวนี้ครอบคลุมไปถึงชาวต่างชาติด้วย เอกสารของฮอลันดากล่าวว่า เมื่อพ่อค้าฮอลันดาไปร่วมงานพิธีต่าง ๆ พวกเขาต้องถือคาบและหีบหมากไปกับพวกเขาด้วย เพราะสิ่งของเหล่านี้ได้รับพระราชทานมาจากพระมหากษัตริย์¹⁵⁸

¹⁵⁶รายงานการประชุมคณะอนุกรรมการชำระกฎหมายตราสามดวง ครั้งที่ 8/2546 วันศุกร์ที่ 13 มิถุนายน 2546 ณ ห้องประชุม 1 ราชบัณฑิตยสถาน, หน้า 6. ส่วน ดร.วินัย พงศ์ศรีเพียร เห็นว่า ขุนนางข้าราชการตำแหน่งต่าง ๆ ตามที่กล่าวไว้ ณ ที่นี้ต้องรับคาบเพราะบุคคลเหล่านี้มีหน้าที่ป้องกันพระมหากษัตริย์

อาจารย์จุลทัศน์ พยาฆรานนท์ อธิบายว่า การเข้าใฝ่พระมหากษัตริย์ห้ามมิเอาอาวุธเข้าไป จะต้องฝักคาบไว้ ส่วนเจียดนั้นชาวที่จะมารับไปวางไว้ ณ ที่เข้าใฝ่ตามตำแหน่ง ยกเว้นกรมพระราชวังบวรสถานมงคล (รายงานการประชุมคณะอนุกรรมการชำระกฎหมายตราสามดวง ครั้งที่ 8/2546 วันศุกร์ที่ 13 มิถุนายน 2546 ณ ห้องประชุม 1 ราชบัณฑิตยสถาน, หน้า 5.)

¹⁵⁷ฟาน ฟลิต, “พรรณนาเรื่องอาณาจักรสยาม,” ใน รวมบันทึกประวัติศาสตร์อยุธยาของฟาน ฟลิต (วัน วลิต), หน้า 90, 91; นิโกลาส์ แซรวาส, ประวัติศาสตร์ธรรมชาติและการเมืองแห่งราชอาณาจักรสยาม, หน้า 288. และดูการกล่าวในทำนองเดียวกันนี้เพิ่มเติมใน เองเจลแบร์ต เคมพ์เฟอร์, ไทยในจดหมายเหตุแกมปีเฟอร์, หน้า 33.

¹⁵⁸George Vinal Smith, *The Dutch in seventeenth - century Thailand* (De Kalb : Northern Illinois University, 1977) p. 107; Dhiravat na Pombejra, *Siamese court life in the seventeenth century as depicted in European sources*, p. 141.

ตัวอย่างเครื่องยศพ่อค้าฮอลันดา เช่น ออกพระศรีสาคร-หีบหมากทอง ออกหลวงศรีสาคร ออกหลวงอภัยวารี ออกหลวงวิสุทธิสาคร หีบหมากเงินหรือทอง ออกขุนอภัยวารี คาบทอง (George Vinal Smith, *The Dutch in seventeenth - century Thailand*, p.106).

สำหรับพิธีการเข้าเฝ้าอื่น ๆ ที่ไม่ปรากฏในกฎมณเฑียรบาล แต่มีอยู่ในเอกสารอื่นมีอยู่ 2 ประการคือ

ประการที่หนึ่ง การกำหนดระยะห่างในการเข้าเฝ้าหรือกำหนดรางวัล ตำราปัญญาสาภิเชก กำหนดรางวัลของพระมหากษัตริย์ไว้ 6 สอก บริเวณนี้ห้ามคนเข้าใกล้ ถ้าลูกหลวงเจ้าพระยาอุปราชา เจ้าพระยา พระยา พระ หลวง ทั้งปวงล่วงเข้าจะมีโทษหนัก และรางวัลพระเนตรนั้นกำหนดไว้ 47 สอก¹⁵⁹ ข้อกำหนดนี้เป็นหลักประกันความปลอดภัยของพระมหากษัตริย์เท่า ๆ กับการเน้นความแตกต่างเรื่องสถานะของพระมหากษัตริย์กับลูกขุนข้าทูลละอองที่เข้าเฝ้า ดังความตอนหนึ่งในโคลงเรื่องพาลีสอนน้องซึ่งสมเด็จพระนารายณ์ทรงนิพนธ์ความว่า

“นัยหนึ่งพึงเฝ้าท้าว	นฤบดี
อย่าใกล้สักศกคิตรี	ท่านไท่
ทะนงจะจงมี	ทวิโทษ
อย่าไกลนัยน์เนตรให้	นเรนทร์พร้อมถมาถึงฯ” ¹⁶⁰

ประการที่สอง ในการเข้าเฝ้าข้าทูลละอองต้องคลานไปหมอบเฝ้าอยู่ที่พื้น และต้องถวายบังคม 3 ครั้งเสมอ ข้อกำหนดอันแสดงออกด้วยอาการเคารพอย่างสูงสุดเช่นนี้ (การถวายบังคม 3 ครั้ง เป็นประหนึ่งอาการกราบไหว้พระ เพื่อระลึกถึงพระพุทธรูป พระธรรม พระสงฆ์) สะท้อนให้เห็นคติความเชื่อว่าพระมหากษัตริย์ทรงเป็นพระพุทธรูปเจ้า ทรงเป็นเทพมนุษย์หรือสมมติเทพออกมาอย่างชัดเจนที่สุด ข้อกำหนดเหล่านี้ ไม่เพียงปรากฏในเอกสารของไทย คือ ตำราปัญญาสาภิเชก และตำราแบบธรรมเนียมในราชสำนักอยุธยาเท่านั้น¹⁶¹ หากยังปรากฏอยู่ในเอกสารของชาวต่างชาติหลายแห่งด้วยกัน เรื่อง การคลานเข้าและหมอบเฝ้านี้ สเคาเดิน กล่าวว่า เวลาเสด็จออกขุนนางและตำรวจที่คุมอาวุธต่างคุกเข้าหมอบอยู่ด้วยความเคารพแทบเบื้องพระบาท ชาวต่างประเทศที่เข้าเฝ้าก็จะต้องคุกเข่าประสานมือทั้งสอง น้อมศีรษะและหมอบลงด้วยอาการที่เคารพอย่างยิ่ง โขมองค์ ชั่วชัย และแชรแวงส

¹⁵⁹รวมเรื่องราชาภิเชก ธรรมเนียมราชตระกูลในกรุงสยาม พระราชานุกิจ และอธิบายว่าด้วยยศเจ้า, หน้า 7.

¹⁶⁰สมเด็จพระนารายณ์, “โคลงเรื่องพาลีสอนน้อง,” ใน วรรณกรรมสมัยอยุธยาตอนกลาง (กรุงเทพมหานคร: กรมศิลปากร, 2530), หน้า 302.

¹⁶¹รวมเรื่องราชาภิเชก ธรรมเนียมราชตระกูลในกรุงสยาม พระราชานุกิจ และอธิบายว่าด้วยยศเจ้า, หน้า 7; ตำราแบบธรรมเนียมในราชสำนักกรุงศรีอยุธยากับพระวิจารณ์ของสมเด็จพระนารายณ์, กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, หน้า 44.

ก็กล่าวในทำนองเดียวกัน¹⁶² ส่วนการกราบพระมหากษัตริย์ 3 ครั้ง ทั้งซัวซีย์ และลา ลูแบร์ กล่าวไว้ สอดคล้องกัน โดยซัวซีย์ว่า ฟอลคอน ซึ่งทำหน้าที่ล่ามให้กับคณะทูตฝรั่งเศส กราบบังคม 3 ครั้ง ก่อนที่จะกราบทูลคำแปลคำกราบบังคมทูลของราชทูตไซมอนต์ ส่วนลา ลูแบร์ ว่าชาวสยามจะต้อง กราบถวายบังคม 3 ครั้ง ก่อนที่จะกล่าวคำกราบบังคมทูลเรื่องต่าง ๆ¹⁶³

พิธีการเข้าเฝ้าที่น่าสนใจกล่าวถึงเพิ่มเติมในที่นี้คือ พิธีเข้าเฝ้าของราชทูต ราชสำนักจันทบูรและให้การต้อนรับทูตตามศักดิ์ของประเทศที่ส่งทูตมา พิธีการต้อนรับที่มีการ แยกระดับนี้ แชรแวงส ให้ข้อมูลไว้ละเอียดพอควร โดยเขากล่าวว่า กษัตริย์ทรงต้อนรับและปฏิบัติสนธิการ กับทูตของจีน มะหังล (โมกุล) และโซฟี ยิ่งใหญ่กว่าเพื่อนบ้านและแน่นอนว่าให้การต้อนรับทูต จากฝรั่งเศส (คณะของไซมอนต์) พิเศษกว่าประเทศอื่น คำให้การชาวกรุงเก่าให้ข้อมูลการต้อนรับทูต ของพระมหากษัตริย์สอดคล้องกับคำกล่าวของชรแวงสว่า ถ้าเป็นราชทูตเมืองใหญ่เสด็จออกรับที่ พระราชบัลลังก์ มุขกระสัน (คงเป็นที่นั่งนุชบกมาลา) และทรงเอี่ยมพระหัตถ์รับพระราชสาส์น เอง ถ้าเป็นราชทูตเมืองเล็กเสด็จออกที่พระราชบัลลังก์มุขเด็จ (ราชทูตเฝ้าที่ชาลาหน้า) เมื่อมีพระราช ปฏิสนธิการพอควรแล้วก็เสด็จขึ้น¹⁶⁴

พิธีการก่อนเข้าเฝ้าของราชทูต ชรแวงส ว่าเริ่มจากการให้ราชทูตมอบพระราชสาส์น ให้เจ้าพระยาคลังและให้แจ้งวัตถุประสงค์ที่คณะทูตได้รับมอบหมายมา เพื่อทำรายงานขึ้นกราบบังคมทูล พระกรุณาและนำเข้าพิจารณาในที่ประชุม เพื่อร่วมกันวินิจฉัยว่าควรให้คำตอบว่าอย่างไร เมื่อถึงกำหนด วันเข้าเฝ้า ก็จะนำพระราชสาส์นที่แปลแล้วแก้ด้วยรีวกระบวนเรือและราชรถที่งดงามใหญ่โตไปยัง พระราชวังเพื่อเข้าเฝ้า¹⁶⁵ (เอกสารของฮอลันดาว่า การแปลพระราชสาส์นนี้เป็นพิธีการอย่างหนึ่ง บางครั้ง

¹⁶²โยสต์ สเคาเติน, “จดหมายเหตุของโยสต์ สเคาเติน ในรัชสมัยสมเด็จพระเจ้าทรงธรรมและสมเด็จพระเจ้าปราสาททอง” ใน ประชุมพงศาวดารฉบับกาญจนาภิเษก เล่ม 1, หน้า 261; ประชุมพงศาวดาร เล่ม 10 ภาค 12 (กรุงเทพมหานคร: องค์การคำคุณฐา, 2507), หน้า 255, 261, 265; เดอ ซัวซีย์, จดหมายเหตุรายวันการเดินทาง ไปสู่ประเทศสยามในปี ค.ศ.1685 และ 1686 ฉบับสมบูรณ์, หน้า 374-375; นิโกลาส์ แชรแวงส, ประวัติศาสตร์ ธรรมชาติและการเมืองแห่งราชอาณาจักรสยาม, หน้า 263, 266.

¹⁶³เดอ ซัวซีย์, จดหมายเหตุรายวันการเดินทางไปสู่ประเทศสยามในปี ค.ศ. 1685 และ 1686 ฉบับสมบูรณ์, หน้า 378; เดอ ลา ลูแบร์, จดหมายเหตุลา ลูแบร์ ฉบับสมบูรณ์, หน้า 255.

¹⁶⁴คูการวิเคราะห์เหตุผลเบื้องหลัง การต้อนรับคณะทูตฝรั่งเศสเป็นพิเศษใน นิธิ เอียวศรีวงศ์, การเมือง ไทยสมัยพระนารายณ์, พิมพ์ครั้งที่ 4 (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์มติชน, 2539).

¹⁶⁵นิโกลาส์ แชรแวงส, ประวัติศาสตร์ธรรมชาติและการเมืองแห่งราชอาณาจักรสยาม, หน้า 291-296; คำให้การชาวกรุงเก่า คำให้การขุนหลวงหาวัด และพระราชพงศาวดารกรุงเก่าฉบับหลวงประเสริฐ, หน้า 271-272.

¹⁶⁶นิโกลาส์ แชรแวงส, ประวัติศาสตร์ธรรมชาติและการเมืองแห่งราชอาณาจักรสยาม, หน้า 292.

ก็แปลกันในพระอารามเลขทีเดียว)¹⁶⁶ ทั้งนี้ความใหญ่โตของริ้วขบวนนี้ขึ้นอยู่กับประเทศที่เข้ามาถวายพระราชสาส์น อย่างไรก็ดี ราชสำนักตะวันตกรวมทั้งอยุธยาให้ความสำคัญกับพระราชสาส์นมากกว่าตัวทูตเพราะราชทูตทำหน้าที่เป็นเพียงผู้ัญเชิญหรือผู้ถือพระราชสาส์น ซึ่งเป็นเสมือนกระแสนพระราชดำรัสของพระมหากษัตริย์เท่านั้น¹⁶⁷ การให้ความสำคัญแก่พระราชสาส์นมากกว่าราชทูตเป็นที่กล่าวถึงโดยทั่วไปในกลุ่มราชทูตที่เดินทางเข้ามาถวายพระราชสาส์นของพระเจ้าหลุยส์ที่ 14 แต่สมเด็จพระนารายณ์ เช่น โชมองค์ ดาซาร์ด์ และซัวซีซ หรือแม้แต่คณะทูตของกษัตริย์สุลัยมานก็กล่าวถึงเรื่องนี้ไว้เช่นกัน ดังความที่ว่า “สิ่งใดก็ตามที่ เกี่ยวข้องกับพระเจ้าแผ่นดิน ชาวเมืองก็เคารพสักการะเท่าๆกับกษัตริย์เหมือนกัน อย่างพระราชสาส์นนี้ต้องวางไว้บนที่สูงเป็นต้น”¹⁶⁸

ส่วนวิธีการเข้าเฝ้าถวายพระราชสาส์น ราชทูตก็ต้องถือธรรมเนียมปฏิบัติเช่นเหล่าลูกขุนเข้าทูลละอองในราชสำนักเวลาเข้าเฝ้า นั่นคือ ต้องถวายบังคม 3 ครั้ง เช่นเดียวกัน ข้อมูลเรื่องการถวายบังคมนี้ปรากฏทั้งในบันทึกของแชนแวนสและเอกสารของฮอลันดา¹⁶⁹ (เมื่อหัวหน้าสถานีการค้าฮอลันดานำพระราชสาส์น ของเจ้าชายแห่งออเรนจ์ (Prince Orange) ถวายแต่สมเด็จพระเจ้าปราสาททองก็ต้องถวายบังคม 3 ครั้ง เช่นกัน) แน่นนอนว่าวิธีการดังกล่าวนี้ ยกเว้นให้กับคณะทูตของโชมองค์ และลา ลูแบร์ (ให้ยื่นถวายพระราชสาส์นได้) อย่างไรก็ดี ไมเคิล สมิธส์ (Michael Smithies) ได้ชี้ให้เห็นว่า

¹⁶⁶Dhiravat na Pombejra, *Siamese court life in seventeenth century as depicted in European sources*, p. 106 และอ่านเรื่องราวเกี่ยวกับกระบวนเรือและราชรถแห่งพระราชสาส์นเพิ่มเติมใน ดาซาร์ด์, จดหมายเหตุการเดินทางสู่ประเทศสยามของบาทหลวงดาซาร์ด์, หน้า 29-32; เดอ ซัวซีซ, จดหมายเหตุรายวันการเดินทางไปสู่ประเทศสยาม ในปี ค.ศ. 1685 และ 1686 ฉบับสมบูรณ์, หน้า 368-372.

¹⁶⁷John W. Spellman, *Political theory of ancient India : A study of kingship from the earliest times to circa A.D. 300*, p. 141. อยุธยาควรรับแนวคิดนี้มาใช้ อย่างไรก็ดี เป็นที่น่าสังเกตว่า ราชทูต หรือทูตนั้น ต้องทำหน้าที่ตรวจสอบความเป็นไปของบ้านเมืองที่ตนเองไปทำหน้าที่ด้วย อาจจะด้วยเหตุนี้ กฎมณเฑียรบาลจึงกำหนดว่า “ผู้ใดไปคบหาสื่อเมือง แลราชทูตเจรจาโทษถึงตาย” (วินัย พงศ์ศรีเพียร, บรรณาธิการ, กฎมณเฑียรบาล ฉบับเฉลิมพระเกียรติ, หน้า 123). สื่อเมือง คือผู้มาติดต่อเรื่องราชการจากต่างบ้านต่างเมือง

¹⁶⁸ศิริเรก กุลศิริสวัสดิ์, ฉบับย่อสำเนาอักษรสุลัยมาน, หน้า 9. และดูคำกล่าวทำนองนี้เพิ่มเติมใน ประชุมพงศาวดารภาค 12 เล่ม 10, หน้า 252, 253, 276-277; ดาซาร์ด์, จดหมายเหตุการเดินทางไปสู่ประเทศสยามของบาทหลวงดาซาร์ด์, หน้า 31, 32, 98; เดอ ซัวซีซ, จดหมายเหตุรายวันการเดินทางไปสู่ประเทศสยามในปี ค.ศ. 1685 และ 1686 ฉบับสมบูรณ์, หน้า 368-369.

¹⁶⁹Dhiravat na Pombejra, *Siamese court life in seventeenth century as depicted in European sources*, p. 106; นิโกลาส์ แชนแวนส, ประวัติศาสตร์ธรรมชาติและการเมืองแห่งราชอาณาจักรสยาม, หน้า 293, 294.

แม้โชมองต์จะได้รับอนุญาตให้นั่งบนเก้าอี้แทนการนั่งพื้น ไม่ต้องถอครองเท้า และสามารถกล่าวคำกราบบังคมทูลที่พึงแสดงออกได้ แต่ส่วนที่เหลือของพิธีการก็ต้องทำตามธรรมเนียมราชสำนักอยุธยา¹⁷⁰

สำหรับการปฏิสันถารแม้จะพิจารณาจากศักดิ์ของประเทศที่ส่งราชทูตมา (จำนวนนักที่ปฏิสันถารคงไม่เท่ากันหรือไม่เหมือนกัน) แต่ก็ใช้หลักการเดียวกับลูกขุนข้าทูลละอองของราชสำนัก คือ ถ้าไม่มีพระราชโองการแย้มพระโอษฐ์ก่อน ผู้ใดจะล่วงกราบทูลขึ้นไปมิได้¹⁷¹ ส่วนของพระราชทานให้คณะราชทูตก็คงไม่แตกต่างจากสิ่งที่พระราชทานให้กับลูกขุนข้าทูลละอองสิ่งของเหล่านี้ได้แก่ เสื้อ คาบ พานทอง สายสร้อยทอง¹⁷² เป็นต้น และเช่นเดียวกับข้าราชการสำนัก เมื่อพวกเขาจะเข้าเฝ้าครั้งต่อไปต้องนำสิ่งของเหล่านี้มาด้วย

พิธีการเข้าเฝ้าของฝ่ายใน กฎมณเฑียรบาลไม่ได้ให้ข้อมูลถึงวิธีการเข้าเฝ้าไว้อย่างชัดเจน สันนิษฐานว่า พิธีการดังกล่าวคงคล้ายฝ่ายหน้า สำหรับข้อมูลในกฎมณเฑียรบาลเป็นเพียงการบอกถึงตำแหน่งสตรีฝ่ายใน ลำดับเข้าเฝ้าของข้าฝ่ายใน และการห้ามเฝ้าล่วงที่นั่ง

“เสด็จราชานุกิจธนาเทวี เสด็จพระธำมัญจแล้ว พระสนมเอางานพระศรีสุรารศพัชนี ถัดมาสมเด็จพระภรรยาเจ้าทั้งสองเจียมขลิบ เบาะกำมัญญ์ ๗ ถิ่น ถัดมาแม่หิ้วทั้งสอง พระราชเทวีพระอรรคชายา เบาะ ๓ ถิ่น ถัดมาลูกเธอ

เอก } โท }	เจียมขลิบ เสื้อขลิบ พระราชนัดดาเอกโทเสื้อขลิบ แม่เจ้า แลขแม่ออกโรง ๑๖
---------------	---

ขแม่พัทธยา ๑๖ ขแม่เอางาน ๒๔ ขแม่วัน ๗ ขแม่พาลศึกสา ๒๐ ขแม่เล็ก ๒๐

¹⁷⁰Michael Smithies, ed., *The Chevalier de Chaumont and the Abbe de Choisy : Aspects of the embassy to Siam 1685* (Chiang Mai, 1997), cited in Dhiravat na Pombejra, *Siamese court life in seventeenth century as depicted in European sources*, p. 118.

¹⁷¹ดูตัวอย่างคำปฏิสันถารของพระมหากษัตริย์ใน ทำให้การชาวกรุงเก่า ทำให้การขุนหลวงหวัดและพระราชพงศาวดารกรุงเก่าฉบับหลวงประเสริฐ, หน้า 380-381; H.G. Quaritch Wales, *State ceremonies : Their history and function*, p. 184.

¹⁷²รวมเรื่องราวขลิบ ธรรมเนียมราชตระกูลในกรุงสยาม พระราชานุกิจ และอธิบายว่าด้วยยศเจ้า, หน้า 7. และดูรายละเอียดเพิ่มเติมใน คาซาร์ต, จดหมายเหตุการเดินทางสู่ประเทศสยามของบาทหลวงคาซาร์ต, หน้า 26-27; นิโกลาส์ แชรแวงส, ประวัติศาสตร์ธรรมชาติและเมืองแห่งราชอาณาจักรสยาม, หน้า 287-288; เดอ ลา ลูแบร์, จดหมายเหตุลา ลูแบร์ ฉบับสมบูรณ์, หน้า 489-492.

¹⁷³ประชุมพงศาวดาร เล่ม 10 ภาค 12, หน้า 267, 269, 271, 272; คาซาร์ต, จดหมายเหตุการเดินทางสู่ประเทศสยามของบาทหลวงคาซาร์ต, หน้า 40, 95; เดอ ชัวซี, จดหมายเหตุรายวันการเดินทางไปสู่ประเทศสยามในปี ค.ศ. 1685 และ 1686 ฉบับสมบูรณ์, หน้า 513, 516; นิโกลาส์ แชรแวงส, ประวัติศาสตร์ธรรมชาติและเมืองแห่งราชอาณาจักรสยาม, หน้า 294; เดอ ลา ลูแบร์, จดหมายเหตุลา ลูแบร์ ฉบับสมบูรณ์, หน้า 492.

ชแม่ที่ ๑๖ นางกำนัล ๓๒ นางระบำ ๔๘ ออกเจ้าในวัง ๔ ออกเจ้านอกวัง ๔
สนองพระโอรสเจ้าน้องหน้า แม่เจ้าสนองพระโอรสเจ้าน้องหน้าชแม่

เจเนียง ออกเจ้าธรรมมา เมียนา ๑๐๐๐๐ แลนา ๕๐๐๐ แลนา ๓๐๐๐
เมียบัวเมือง เทียรจ่านายเรือนลูกเธอ นายเรือนหลานเธอ โขลอนออกโรง โขลอนกรม
แลนายระบำถือระบำ

ฝ่ายเจเนียงนอก พระศรีมโนราชแลพระศรีอโศก ขุนราชาข่าน ขุนมโนบาล
ทั้ง ๔ นักเทศแลขันที หมื่นศรีเสารักษ์ หมื่นสรรเพชญ นายจ่า นายกำนัล มหาดเล็ก
เดี่ยค่อม”

“อนึ่ง ชแม่สนมกำนัลหมื่นเคซันที่ล่องที่ขึ้นไป ให้ท้าวนางห้าม ถ้าหมื่นฟัง
ให้ลงอาชญา

อนึ่ง ชแม่พระสนมกำนัลเฝ้าในพระราชมณเฑียร อย่าให้ล่องธันั่ง ถ้าเฝ้า
ล่องธันั่งให้ท้าวนางห้าม ถ้าหมื่นฟังให้ลงอาชญา”¹⁷³

กฎเกณฑ์ที่กำหนดขึ้นเหล่านี้ แสดงให้เห็นถึงความพยายามจัดระเบียบของฝ่ายในราชสำนัก
ขณะเดียวกันก็สะท้อนถึงลักษณะการเป็นพิธีรีตองของราชสำนักฝ่ายใดออกมาให้เห็นด้วย

3. ข้อกำหนดเรื่องคำราชาศัพท์ และคำพิณฑูลต่าง ๆ

พิธีการของราชสำนักไม่เพียงเป็นเรื่องของการเสด็จออกหรือการเข้าเฝ้าเท่านั้น หาก
ยังหมายรวมไปถึงข้อกำหนดอย่างเป็นทางการเกี่ยวกับคำราชาศัพท์และคำพิณฑูลต่างๆ ด้วยข้อกำหนด
เหล่านี้มีเพื่อยกสถานะภาพของพระมหากษัตริย์และบรมวงศานุวงศ์ให้ต่างจากคนทั่วไป

คำราชาศัพท์และคำพิณฑูลต่าง ๆ เป็นข้อกำหนดที่ใช้ให้กับเจ้านายเชื้อพระวงศ์
กฎมณเฑียรบาลกำหนดคำราชาศัพท์ที่เกี่ยวกับคำสั่งของเจ้านายฝ่ายหน้าฝ่ายในชั้นยศต่าง ๆ ไว้ดังนี้
สมเด็จพระอัครมเหสีใช้พระราชฎีกา พระชายาและสมเด็จพระหน่อพระพุทธเจ้าใช้พระเสาวนีย์ สมเด็จพระ

¹⁷³วินัย พงศ์ศรีเพียร, บรรณาธิการ, กฎมณเฑียรบาล ฉบับเฉลิมพระเกียรติ, หน้า 145-146. พระศรี
แปลว่า หมาก, สุธารศ แปลว่า น้ำดื่ม, พักษิ แปลว่า พัด, ชแม่ออกโรง คือ ชาวแม่ที่ตามเสด็จออกท้องพระโรง
ฝ่ายใน, ชแม่พัทธยา คือ ชาวแม่ที่ดูแลเรื่องการเงิน, ชแม่เอางาน คือ ชาวแม่ที่มีหน้าที่สนองพระราชกิจทั่วไป,
ชแม่วันคือ ชาวแม่ที่มีหน้าที่รับใช้ประจำวัน, ชแม่พาลศึกษา หมายถึง ชาวแม่ที่ดูแลการศึกษาเจ้านายผู้เยาว์,
ชแม่เล็กคือ ชาวแม่ที่มีหน้าที่คุมคนในแต่ละตำแหน่ง, ชแม่ที่หรือชาวที่เป็นผู้ดูแลที่ทางต่าง ๆ ในพระราชวัง,
เจเนียง หมายถึง เกลียง ระเบียบ, พระภรรยาเจ้าทั้ง 4 หมายถึง พระอัครมเหสี พระอัครราชเทวี พระราชเทวี และ
อัครชายา

พระเจ้าลูกเธออินเมืองใช้พระสาสน์ และกำหนดต่อไปว่า ถ้ามีพระราชฎีกาให้มีตราขุนจันทราทิตย์นำ ถ้ามีพระราชเสาวนีย์ ตราขุนอินทราทิตย์นำ ผู้ถือพระราชฎีกาคือนักเทศ ส่วนพระเสาวนีย์คงให้ขันทีถือไป การระบุว่าผู้ทำหน้าที่เชิญคำสั่งคือนักเทศขั้นต้นนี้มีหลักฐานช่วยยืนยันจากลา ลูแบร์ โดยเขากล่าวว่า ขันทีทำหน้าที่เชิญกระแสพระราชดำรัสของฝ่ายในไปจัดการ¹⁷⁴

คำเรียกเครื่องอุปโภคบริโภค ของพระราชกุมารที่ได้เป็นหน่อพระพุทธรเจ้ามีดังนี้ เครื่องอุปโภค เรียกว่า มาลาทรง ภาษาทรง พระขรรค์ทรง พานหมากเสวย พานน้ำเสวย แป้งทรง เครื่องทรง ช้างที่นั่ง ม้าที่นั่ง เรือที่นั่ง ราชยาน อภิรม กันภิรม บังสุริย์ พักษนิ เจริมที่นั่ง เครื่องบริโภค เรียกว่า ข้าวเสวย น้ำเสวย ของเสวย เมี่ยงหมากเสวย คำเรียกเครื่องอุปโภคบริโภคของพระเจ้าลูกเธอ ทั้งปวงมีดังนี้ เครื่องอุปโภค มาลาทรง ผ้าทรง เจียด หมากเสวย เจียดน้ำเสวย แป้งทรง ช้างที่นั่ง ม้าที่นั่ง เรือที่นั่ง เครื่องบริโภค เรียกว่า ข้าวเสวย น้ำเสวย ของเสวย เมี่ยงหมากเสวย¹⁷⁵ สังเกตได้ว่า คำเรียกเหล่านี้ดูไม่ต่างกันนัก แต่สิ่งที่ต่างคือ เครื่องประกอบอิสริยยศที่บางคำถูกนำผนวกกับคำราชาศัพท์เช่น พานเสวย เจียดน้ำเสวย

พาน พลิต ให้ข้อมูลที่น่าสนใจเกี่ยวกับคำกราบทูลและคำพิทูลต่างๆ ไว้ว่า “พระเจ้าแผ่นดินทรงได้รับการกราบบังคมทูลที่เป็นพิธีรีตอง ด้วยความเคารพ ด้วยคำนำหน้าพระนามที่โอหาม และคำสรรเสริญเยินยออย่างยิ่งอยู่เสมอ” ส่วนลา ลูแบร์ กล่าวว่า ทุกครั้งที่กล่าวคำกราบบังคมทูลต่อพระมหากษัตริย์จะเริ่มด้วยคำเหล่านี้เสมอ “พระพุทธิเจ้าข้า ขอรับพระราชโองการใส่เกล้าใส่กระหม่อม”¹⁷⁶ อย่างไรก็ตามเป็นที่น่าเสียดายว่า กฎมณเฑียรบาลไม่ได้ให้ข้อมูลเรื่องคำกราบทูลและ

¹⁷⁴ พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม) ให้ข้อมูลว่า กรมพระราชวังบวรใช้พระบัณฑูร การใช้ศัพท์คำนี้กับกรมพระราชวังบวรคงเกิดขึ้นในสมัยหลัง เพราะความในกฎมณเฑียรบาลหนึ่งกล่าวถึง “ขัตติกาพระราชบัณฑูล” ของพระมหากษัตริย์มีโทษไหมจตุรคุณ

¹⁷⁴ วินัย พงศ์ศรีเพียร, บรรณาธิการ, กฎมณเฑียรบาล ฉบับเฉลิมพระเกียรติ, หน้า 129-130.

¹⁷⁵ เรื่องเดียวกัน, หน้า 178, 182.

¹⁷⁶ พาน พลิต, “พรรณนาเรื่องอาณาจักรสยาม,” ใน รวมบันทึกประวัติศาสตร์อยุธยาของพาน พลิต (วัน วิไล), หน้า 30-31; เคอ ลา ลูแบร์, จดหมายเหตุลา ลูแบร์ ฉบับสมบูรณ์, หน้า 259.

คำพิทูลของข้าทูลละอองต่อพระมหากษัตริย์ไว้” มีเพียงข้อกำหนดเรื่อง การพิทูลกว้างๆ ว่า ผู้ใดพิทูลข้อความใด ๆ แก่พระเจ้าอยู่หัวให้ทูลแถลงงนสินการหรืออย่าง ชัดเจน ถ้าเป็นเรื่องของตัวเองมิให้ทูลด้วยตัวเอง ถ้าพิทูลเพื่อขอสิ่งของทรัพย์สินใด ๆ มิให้พิทูลต่อหน้าผู้ขอ¹⁷⁷

ส่วนข้อกำหนดเรื่องคำพิทูลในกฎหมายเฑียรบาลนั้น มี 3 กรณี

กรณีที่ 1 เป็นเรื่อง การกำหนดสรรพนามบุรุษที่ 3 ในการกล่าวถึงพระราชกุมารที่ได้เป็นพระหน่อพระเจ้าอยู่หัวว่า ถ้าจะพิทูลพระเจ้าอยู่หัวให้ทูลว่า “สมเด็จพระหน่อเจ้า” ถ้าจะรับพระบันทูล (คำที่ต้องใช้ขานรับพระเจ้าอยู่หัว) ให้ว่า “พระพุทธเจ้าจะ ถ้าจะทูลให้ว่า พระพุทธเจ้าขอกราบทูล ถ้าจะเจรจาให้ว่า เจ้านั่งกระหม่อมตรัส ^{สั่ง} } ...”¹⁷⁸

กรณีที่ 2 เป็นการใช้คำแทนพระเจ้าลูกเธอเมื่อจะพิทูลแต่พระเจ้าอยู่หัวให้ทูลว่า “พระเจ้าลูกเธอของคณันฯตามชื่อ ...จะขานให้ขานว่า พระพุทธิเจ้าจะ ถ้าจะทูลให้ว่า ข้าพระพุทธเจ้าขอทูล ถ้าจะเจรจาให้ว่า พระองค์เจ้าตรัสสั่งตรัสใช้...”¹⁷⁹

กรณีที่ 3 ถ้าเป็นพระราชวังหลังให้ใช้ขานบพระเจ้าลูกเธอ¹⁸⁰

*โคลงเรื่องพาสอนน้อง มีคำสอน เรื่อง การพิทูลต่อพระมหากษัตริย์ไว้ดังนี้

“หนึ่งคอยชะลอลงให้	เรื่องราม
สิงหนาทอาจไถ่ถาม	ถึถ้อย
ทูลพิทักกิจการความ	ตามสัตย์
อย่าขานการเบาน้อย	เนื่องเนื้อคดีตรงๆ”
...	
“ทูลพิทักกิจแจ้งจัด	ประการใด
คอยดูเมื่อภูวไนย	ข่องแฉ้ม
แปรผันบัณชुरใจ	สิงหนาท
จึ่งคอยชะลอลงเคิบแค้น	เมื่อทำวสุขสถานต์ฯ
ชอบทูลมูลเหตุหัน	จึ่งทูล
มิชอบประกอบอาครุ	หยุดยั้ง
เกรงนเรนทรสุร	เคื่องค่อง
เหตุทางค้หมางหม่นคั้ง	แต่ร่อนสกนธ์กรมฯ”

¹⁷⁷วินัย พงศ์ศรีเพียร, บรรณาธิการ, กฎมณเฑียรบาล ฉบับเฉลิมพระเกียรติ, หน้า 130.

¹⁷⁸เรื่องเดียวกัน, หน้า 178.

¹⁷⁹เรื่องเดียวกัน, หน้า 182.

¹⁸⁰เรื่องเดียวกัน, หน้า 182;

4. ข้อกำหนดเรื่องการลงโทษและเครื่องจองจำเมื่อเจ้านายและฝ่ายในทำผิด

กฎหมายเทียบบาลตอนที่ว่าด้วยบทลงโทษและเครื่องจองจำเจ้านายและฝ่ายในเป็นอีกข้อกำหนดหนึ่งที่สะท้อนให้เห็น สถานภาพอันแตกต่างจากคนทั่วไปของบุคคลกลุ่มนี้ อย่างชัดเจน วิธีการลงโทษที่กำหนดรายละเอียดไว้มากมายนี้แม้จะมีจุดประสงค์เพื่อเป็นแนวทางปฏิบัติของข้าทูลละอองที่มีหน้าที่เกี่ยวข้องกับเรื่องดังกล่าว แต่ในวิธีการลงโทษนั้นก็มีความเป็นพิธีการที่สัมพันธ์กับสถานภาพของเจ้านายและฝ่ายในด้วย เช่น ถ้าพระราชกุมารทำผิดต้องใส่สังขลิก หรือ ไซ้ตรวน¹⁸¹ กฎหมายเทียบบาลกำหนดว่า ถ้าเป็นลูกหลวงเอกไซ้ตรวนเครื่องทอง ลูกหลวงโทเครื่องเงิน ส่วนถ้าทำผิดโทษหนักถึงชีวิตให้นำไปปล้ำหรือสำเร็จโทษที่โลกพญา โดยต้องมีนายเวง ขุนผู้ใหญ่ ไปนั่งคูอยู่ด้วย (เพื่อเป็นพยานว่าได้สำเร็จโทษจริง?) วิธีการสำเร็จโทษคือ ตีด้วยท่อนจันทน์แล้วเอาลงขุม (หลุม) ก่อนตีหมั้นหลวงพินต้องกราบ 3 ครั้งก่อน และเมื่อตีนั้นให้มีเสียงลึบเบาระองด้วย¹⁸¹ การใช้ไม้จันทน์ซึ่งเป็นไม้เดียวกับที่ใช้ในงานพระเมรุสำเร็จโทษเจ้านายแสดงให้เห็นถึงพิธีการในการพยายามรักษาพระเกียรติยศของเจ้านายที่เป็นโอรส หลาน หรือบางกรณีก็กษัตริย์บางพระองค์ ซึ่งมีสถานะเป็นสมมติเทพหรือเชื้อสายของสมมติเทพให้คงอยู่ (เพราะการใช้วิธีฆ่าแบบชาวบ้านทั่วไปย่อมอาจก่อให้เกิดคำถามถึงสถานะการเป็นเทพมนุษย์ที่ถูกฆ่าให้เห็นเรื่อยมาโดยผ่านพิธีกรรมต่างๆ) การสำเร็จโทษด้วยท่อนจันทน์นี้เป็นที่รับรู้กันโดยทั่วไป แม้แต่ในหมู่ชาวต่างชาติที่เข้ามาที่อยู่ชุก¹⁸² ส่วนชาวบ้านทั่วไปจะรู้วิธีการ พิธีการลงโทษแบบนี้หรือไม่ไม่ทราบแน่ชัด

“โทษใส่สังขลิกมีกล่าวไว้ในพระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม) ด้วย โดยเป็นการลงโทษแก่กรมหมื่นสุนทรเทพ (กรมหมื่นสุนทรเทพ คือผู้ทูลฟ้องเรื่องเจ้าฟ้าธรรมธิเบศร์เป็นคู่กับเจ้าฟ้านิม เจ้าฟ้าสว่าง) ในช่วงผลัดแผ่นดินจากสมเด็จพระบรมโกศมาเป็นสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวมร มุลเหตุการลงโทษดังกล่าว ดูเพิ่มเติม ใน (“พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม),” ใน ประชุมพงศาวดารฉบับกาญจนานิกเชก เล่ม 3, หน้า 440-443).

¹⁸¹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 174-176.

“การประหารเจ้านายโดยเฉพาะอย่างยิ่งพระมหากษัตริย์ด้วยพิธีกรรมอันซับซ้อนนี้ ศาสตราจารย์ ดร. นิธิ เอียวศรีวงศ์ เห็นว่า คือสิ่งสะท้อนทัศนคติคนไทยแต่ก่อนที่มองพระมหากษัตริย์ในฐานะเป็นสถาบัน เพราะว่าการชิงราชบัลลังก์ไม่ใช่แค่เอาพระเจ้าแผ่นดินไปฆ่าง่าย ๆ แต่ต้องมีวิธีการว่าจะฆ่าอย่างไรจึงไม่กระทบต่อสถาบัน เพราะบุคคลผู้นั้นแย่งชิงราชบัลลังก์ไม่ได้พิฆาตราชบัลลังก์ ซึ่งต้องสงวนไว้ให้บุคคลผู้นั้นขึ้นไปแทนที่ นิธิ เอียวศรีวงศ์, ระหว่างสถาบันและองค์พระมหากษัตริย์,” ศิลปวัฒนธรรม 22, 7 (พฤษภาคม 2544): 50.

¹⁸² ดูรายละเอียดใน ฟาน ฟลิต, “จดหมายเหตุฟาน ฟลิต,” ใน รวมบันทึกประวัติศาสตร์อยุธยาของ ฟาน ฟลิต (วัน วลิต), หน้า 274, 298; ฟาน ฟลิต, “พงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับวัน วลิต พ.ศ. 2182,” ใน รวมบันทึกประวัติศาสตร์อยุธยาของฟาน ฟลิต (วัน วลิต), หน้า 242; เคอ ลา กูแบร์, จดหมายเหตุลา กูแบร์ ฉบับสมบูรณ์, หน้า 466-467; เองเจิลแบร์ต เคมพ์เฟอร์, ไทยในจดหมายเหตุแกมปีเฟอร์, หน้า 47; อเล็กซานเดอร์ ฮามิลตัน, “จดหมายเหตุอเล็กซานเดอร์ ฮามิลตันเกี่ยวกับราชอาณาจักรสยาม,” อักษรศาสตร์ มหาวิทยาลัยศิลปากร หน้า 61.

ในกรณีที่สนมมีโทษถึงตาย มีข้อกำหนดถึงพิธีการลงโทษว่า ก่อนลงโทษให้ใส่สนับเพลา ก่อนและเมื่อลงโทษให้ใส่ถุงไม่ให้เห็นศพ ถ้าสำเร็จโทษโดยไม่ใส่สนับเพลาและเห็นศพผู้มีหน้าที่เกี่ยวข้องต้องถูกลงโทษ¹⁸³ จุดประสงค์ของข้อกำหนดนี้นอกจากเพื่อป้องกันการอุจาดของศพแล้ว ส่วนหนึ่งคงเพื่อให้เกียรติแก่สนม ซึ่งเป็นข้าราชการที่ใกล้ชิดกับองค์พระมหากษัตริย์

เท่าที่กล่าวมาข้างต้น จะเห็นได้ว่า กฎมณเฑียรบาลเป็นเอกสารที่ทรงคุณค่าบทบัญญัติต่างๆ เมื่อนำมาศึกษาควบคู่ไปกับเอกสารอื่นๆ ไม่ว่าจะเป็นพระราชพงศาวดาร เอกสารของชาวต่างชาติ ก็จะสะท้อนให้เห็นเรื่องราวต่างๆ มากมาย ในบทนี้เป็นเรื่องพิธีกรรม พิธีการต่างๆ ในราชสำนัก

ในส่วนของพิธีการนั้นหลายเรื่องไม่ได้เขียนบอกไว้ตรงๆ แต่เรื่องราวเหล่านั้นจะซ่อนอยู่ระหว่างบรรทัดหรืออยู่ในข้อกำหนดที่ให้เหล่าลูกขุนข้าทูลละอองปฏิบัติ ข้อมูลดังกล่าวผนวกกับบันทึกของชาวต่างชาติ ซึ่งให้เห็นว่า สังคมในราชสำนักเป็นสังคมแห่งพิธีการที่สัมพันธ์แน่นแฟ้นไปกับลักษณะสังคมที่แบ่งเป็นชนชั้น ด้วยเหตุนี้กฎมณเฑียรบาลหลายตอนจึงมีการกำหนดการแต่งกาย ลำดับที่นั่ง หรือเครื่องประกอบยศ ทั้งในส่วนของเจ้านายและข้าทูลละอองในพิธีการต่างๆ ตามศักดิ์นาแห่งตน รวมทั้งได้มีการกำหนดโทษสำหรับผู้ล่วงละเมิดกฎเกณฑ์ไว้พร้อมสรรพ สำหรับพิธีการที่กล่าวไว้ ณ ที่นี้มีอยู่ 4 ประการคือ 1. พิธีการเสด็จออก ได้แก่ พิธีเสด็จออกแขกเมือง การเสด็จออกในงานพระราชพิธีต่างๆ เช่น เสด็จทอดผ้าพระกฐิน การเสด็จประพาส 2. พิธีการในการเข้าเฝ้า 3. ข้อกำหนดเรื่องคำราชาศัพท์และคำพิศมูลต่างๆ 4. ข้อกำหนดเรื่องการลงโทษและเครื่องจองจำเมื่อเจ้านายและฝ่ายในทำผิด

พิธีกรรมหรือการประกอบพระราชพิธีต่างๆ พระราชพิธีที่กล่าวไว้ในกฎมณเฑียรบาลมีหลายพระราชพิธี ไม่ว่าจะเป็นพระราชพิธีที่กระทำในแต่ละเดือน และพระราชพิธีจร พระราชพิธีเหล่านั้นล้วนเป็นส่วนสำคัญในการส่งเสริมหรือเสริมสร้างสิทธิธรรมให้กับพระมหากษัตริย์ไม่ว่าทางใดก็ทางหนึ่งดังต่อไปนี้ พิธีกรรมที่เสริมส่งสถานภาพเทพมุนย์/สมมติเทพขององค์พระมหากษัตริย์เห็นได้จากการประกอบพระราชพิธีบรมราชาภิเษก อินทราชาภิเษก งานพระเมรุมาศ พระราชพิธีทูลน้ำล้างพระบาท เป็นต้น พิธีกรรมที่สัมพันธ์กับหน้าที่และองค์พระมหากษัตริย์ ได้แก่ พิธีกรรมที่เกี่ยวกับความอุดมสมบูรณ์ของบ้านเมือง เช่น พิธีจรดพระนังคัล พิธีอาสยข พิธีชานยเทาะห์ พิธีกรรมเพื่อความป็นสวัสดิมงคลแก่พระนคร เช่น พระราชพิธีสัมพัจฉรฉินท์ เสด็จสกลดเจตร พระราชพิธีที่เกี่ยวข้องกับพระพุทธศาสนา เช่น การถวายผ้าพระกฐิน การเสด็จไปทำบุญไหว้พระพุทธรูปบาท และพิธีกรรมเกี่ยวกับความจงรักภักดีต่อพระมหากษัตริย์ ได้แก่ พระราชพิธีถือน้ำพระพิพัฒน์สัตยา และการออกสนามใหญ่ เป็นต้น

¹⁸³วินัย พงศ์ศรีเพียร, บรรณาธิการ, กฎมณเฑียรบาล ฉบับเฉลิมพระเกียรติ, หน้า 174.